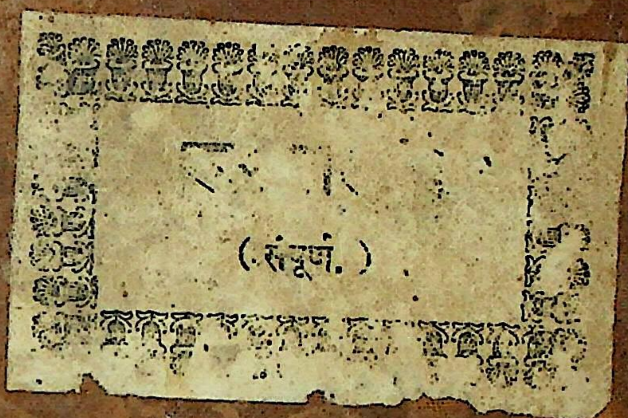

(संपूर्ण.)

॥ श्रीः ॥

रूपमालायाम्।

महामहोपाध्यायपण्डितश्रीशिवदत्तशर्म-
विरचितः।

शब्दरूपावल्यपरपर्यायः

षड्लिङ्गभागः।

(१)

सोऽयं

क्षेमराज-श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेंकटेश्वर" स्टीम्-मुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितः।

संवत् १९७६, शके १८४१.

यह पुस्तक खेमराज श्रीकृष्णदासने खेतवाडी.७ वीं गली खम्बाटालैन, निज "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम् प्रेस बम्बईमें अपने लिये छापकर यहीं प्रकाशित किया.

॥ श्रीः ॥

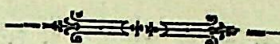
षड्लिङ्गशब्दानामकारादिक्रमानुक्रमणिका ।

 षड्लिङ्गशब्दानामकारादिक्रमानुक्रमणिका ।

इति शब्दानुक्रमणिका ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ रूपमाला प्रारभ्यते ।

सुबन्त-तिङन्तभेदेन द्विविधेषु रूपेषु लाघवात्प्रथमं सुबन्तरूपाणि लिख्यन्ते।

विभक्तिवचनज्ञापकयन्त्रमिदम् ।

वि०	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सु	औ	जस्
द्वितीया	अम्	औट्	शस्
तृतीया	टा	भ्याम्	भिस्
चतुर्थी	ङे	भ्याम्	भ्यस्
पञ्चमी	ङसि	भ्याम्	भ्यस्
षष्ठी	ङस्	ओस्	आम्
सप्तमी	ङि	ओस्	सुप्

अकारान्तः पुंल्लिङ्गो रामशब्दः ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	रामः	रामौ	रामाः
द्वि०	रामम्	रामौ	रामान्
तृ०	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः
च०	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
पं०	रामात्,–द्[1]	रामाभ्याम्	रामेभ्यः

१ अत्र रूपमालायां यस्य वर्णस्य परिवर्तनं तस्यैव प्रायो लेखः कृतः यथा तकारस्य स्थाने दकार एव परिवर्तितः । तथा च तकारप्राग्वर्ति 'रामा' इत्यानुपूर्व्या अत्राप्युच्चारणे 'रामाद्' इति वक्तव्यम् । एवमग्रेऽपि संपूर्णरूपं यत्र न लिखितं तत्र तत्र बोध्यम् ।

ष०	रामस्य	रामयोः	रामाणाम्
स०	रामे	रामयोः	रामेषु
संबोधनम्	हे राम	हे रामौ	हे रामाः

एवमेव सर्वे ह्रस्वाकारान्ताः शब्दा बोध्याः ॥ तत्रायं विशेषः—यत्र ऋकारो रेफः षकारो वा न विद्यते, एभ्यः परो वा चवर्गः, टवर्गः, तवर्गः, लकारः, शः, सो वा वर्तते तत्र णत्वं न वक्तव्यम् किं तु नकार एव ॥ यथा देवेन, देवानाम् । वर्ज्येन, वर्ज्यानाम् इत्यादि ॥

यत्रान्यो विशेषस्तेषां रूपाणि लिख्यन्त एव ।

अकारान्तः पुंलिङ्गः **सर्व**शब्दः ।

	एक०	**द्वि०**	**बहु०**
प्र०	सर्वः	सर्वौ	सर्वे
द्वि०	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्
तृ०	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
च०	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
पं०	सर्वस्मात्,—द्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
ष०	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
स०	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु
संबो०	हे सर्व	हे सर्वौ	हे सर्वे

एवमेव 'विश्व-उभ[1]-उभय[2]-यतर-यतम-ततर-ततम-कतर-कतम-एकतर-एकतम-अन्य-अन्यतर-इतर-त्व-सम[3]-सिम-एक[4]' इत्येतेषां रूपाणि बोध्यानि ॥

अकारान्तः पुंलिङ्गः **पूर्व**शब्दः ।

	एक०	**द्वि०**	**बहु०**
प्र०	पूर्वः	पूर्वौ	पूर्वे-र्वाः

---

१ उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ॥ २ उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति ॥ ३ सकलशब्दसमानार्थक एव समशब्दोत्र गृह्यते, न तुल्यशब्दसमानार्थकः ॥ ४ एकशब्दः संख्यावाची त्वेकवचनान्तः ।

द्वि०	पूर्वम्	पूर्वौ	पूर्वान्
तृ०	पूर्वेण	पूर्वाभ्याम्	पूर्वैः
च०	पूर्वस्मै	,,	पूर्वेभ्यः
पं०	पूर्वात्, द्-पूर्वस्मात्, द्	,,	,,
ष०	पूर्वस्य	पूर्वयोः	पूर्वेषाम्
स०	पूर्वस्मिन्, र्वे	,,	पूर्वेषु
सं०	हे पूर्व	हे पूर्वौ	हे पूर्वे-र्वाः

एवमेव ' पर-अवर-दक्षिण-उत्तर-अपर-अधर-स्व-अन्तर ' इत्येतेषां रूपाणि बोध्यानि ॥

प्रथम-चरम-द्वय-द्वितय-त्रय-त्रितय-चतुष्टयादितयप्रत्ययान्त-अल्प-अर्ध-कति पयशब्दानां तु जसि पूर्वशब्दवत्, अन्यत्र **राम**शब्दवद्रूपाणि ॥ **नेम**शब्दस्य तु जसि **पूर्व**शब्दवत्, अन्यत्र **सर्व**शब्दवद्रूपाणि ॥

अकारान्तः पुंलिङ्गो **द्वितीय**शब्दः ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	द्वितीयः	द्वितीयौ	द्वितीयाः
द्वि०	द्वितीयम्	,,	द्वितीयान्
तृ०	द्वितीयेन	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयैः
च०	द्वितीयस्मै, याय	,,	द्वितीयेभ्यः
पं०	द्वितीयस्मात्, द्, यात्, द्,	,,	,,
ष०	द्वितीयस्य	द्वितीययोः	द्वितीयानाम्
स०	द्वितीयस्मिन्, ये	,,	द्वितीयेषु
संबो०	हे द्वितीय	हे द्वितीयौ	हे द्वितीयाः

एवं तृतीयशब्दः ॥

अकारान्तः पुंलिङ्गो **निर्जर**शब्दः ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	निर्जरः	निर्जरसौ, रौ	निर्जरसः, राः

द्वि०	निर्जरसम्,	निर्जरसौ, रौ	निर्जरसः, रान्
तृ०	निर्जरसा, रेण	निर्जराभ्याम्	निर्जरैः
च०	निर्जरसे, राय	,,	निर्जरेभ्यः
पं०	निर्जरसः, रात्—द्''		,,
ष०	,, रस्य	निर्जरसोः,—रयोः	निर्जरसाम्, राणाम्
स०	निर्जरसि, रे	,, ,,	निर्जरेषु
संबो०	हे निर्जर	हे निर्जरसौ,रौ	हे निर्जरसः,राः

अकारान्तः पुंलिङ्गः **पादशब्दः** ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	पादः, पद्—त्	पादौ, पदौ	पादाः, पदः
द्वि०	पादम्, पदम्	,, ,,	पादान्, पदः
तृ०	पादेन, पदा	पादाभ्याम्, पद्भ्याम्	पादैः, पद्भिः
च०	पादाय, पदे	,, ,,	पादेभ्यः, पद्भ्यः
पं०	पादात्—द्, पदः	,, ,,	,, ,,
ष०	पादस्य, पदः	पादयोः, पदोः	पादानाम्, पदाम्
सं	पादे, पदि	,, ,,	पादेषु, पत्सु
संबो०	हे पाद, हे पत्—द्,	हे पादौ,हे पदौ,	हे पादाः, हे पदः

अकारान्तः पुंलिगो **दन्तशब्दः** ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	दत्, न्तः	दतौ, न्तौ	दतः, न्ताः
द्वि०	दतम्, न्तम्	,, ,,	दतः, न्तान्
तृ०	दता, न्तेन	दद्भ्याम्,न्ताभ्याम्	दद्भिः, न्तैः
च०	दते, न्ताय	,, ,,	दद्भ्यः, न्तेभ्यः
पं०	दतः, न्तात्—द्	,, ,,	,, ,,
ष०	,, न्तस्य	दतोः—न्तयोः	दताम्,न्तानाम्
स०	दति, न्ते	,, ,,	दत्सु, न्तेषु
संबो०	हे दत्, न्त,	हे दतौ, न्तौ	हे दतः, न्ताः

अकारान्तः पुंलिङ्गो मासशब्दः।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	माः, सः	मासौ	मासः, साः
द्वि०	मासम्	,,	,, सान्
तृ०	मासा, सेन	माभ्याम्, साभ्याम्	माभिः, सैः
च०	मासे, साय	,, ,,	माभ्यः, सेभ्यः
पं०	मासः सात्-द्	,, ,,	,, ,,
ष०	,, सस्य	मासोः, सयोः	मासाम्, सानाम्
स०	मासि, से	,, ,,	माःसु, स्सु, सेषु
सं०	हे माः, स	हे मासौ	हे मासः, साः

अकारान्तः पुंलिङ्गो यूषशब्दः।

	एकव०	द्वि०	बहु०
प्र०	यूषा, षः	यूषाणौ, षौ	यूषाणः षाः
द्वि०	यूषणम्, षम्	,, ,,	यूष्णः षान्
तृ०	यूष्णा, षेण	यूषभ्याम् यूषाभ्यां	यूषभिः, षैः
च०	यूष्णे, षाय	,, ,,	यूषभ्यः, षेभ्यः
पं०	यूष्णः, षात्-द्	,, ,,	,, ,,
ष०	,, षस्य	यूष्णोः षयोः	यूष्णाम्, षाणाम्
स०	यूष्णि, षे	,, ,,	यूषसु, षेषु
सं०	हे यूषन्, ष	हे यूषाणौ, षौ	हे यूषाणः, षाः

संख्या-वि-सायपूर्वकस्याह्नान्तस्य द्व्यह्न-व्यह्न-सायाह्न-शब्दस्य तु सप्तम्येकवचने 'द्व्यहह्नि-द्व्यहनि-द्व्यह्ने' इतित्रीणी रूपाणि, अन्यानि रामशब्दवत्।

इत्यदन्ताः॥

आकारान्तः पुंलिङ्गो विश्वपाशब्दः।

	एकव०	द्वि०	बहु०
प्र०	विश्वपाः	विश्वपौ	विश्वपाः
द्वि०	विश्वपाम्	विश्वपौ	विश्वपः

तृ०	विश्वपा	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभिः
च०	विश्वपे	,,	विश्वापाभ्यः
पं०	विश्वपः	,,	,,
ष०	,,	विश्वपोः	विश्वपाम्
स०	विश्वपि	,,	विश्वपासु
संबो०	हे विश्वपाः	हे विश्वपौ	हे विश्वपाः

एवमेव सोमपा-शंखध्मादय आकारान्तधात्वन्ताः ॥

धात्वन्तभिन्नस्य तु हाहादिशब्दस्यान्यान्येव रूपाणि ॥

	एकव०	द्वि०	बहु०
प्र०	हाहाः	हाहौ	हाहाः
द्वि०	हाहाम्	,,	हाहान्
तृ०	हाहा	हाहाभ्याम्	हाहाभिः
च०	हाहै	,,	हाहाभ्यः
पं०	हाहाः	,,	,,
ष०	,,	हाहौः	हाहाम्
स०	हाहे	,,	हाहासु
संबो०	हे हहाः	हे हाहौ	हे हाहाः

इत्याकारान्ताः ॥

इकारान्तः पुंल्लिङ्गो हरिशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहु०
प्र०	हरिः	हरी	हरयः
द्वि०	हरिम्	,,	हरीन्
तृ०	हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः
च०	हरये	,,	हरिभ्यः
पं०	हरेः	,,	,,

ष०	हरेः	हर्योः	हरीणाम्
स०	हरौ	,,	हरिषु
संबो०	हे हरे	हे हरी	हे हरयः

एवमेव 'रवि-कवि-भूपति-गजपति-अग्नि-अतिद्वि-प्रियद्वि-सुमति' प्रभृतयः ॥

इकारान्त- पुंलिङ्गः सखिशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	वहुव०
प्र०	सखा	सखायौ	सखायः
द्वि०	सखायम्	,,	सखीन्
तृ०	सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः
च०	सख्ये	,,	सखिभ्यः
पं०	सख्युः	,,	,,
ष०	,,	सख्योः	सखीनाम्
स०	सख्यौ	,,	सखिषु
संबो०	हे सखे	हे सखायौ	हे सखायः

इकारान्तः पुंल्लिङ्गः पतिशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहु०
प्र०	पतिः	पती	पतयः
द्वि०	पतिम्	,,	पतीम्
तृ०	पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः
च०	पत्ये	,,	पतिभ्यः
पं०	पत्युः	,,	,,
ष०	,,	पत्योः	पतीनाम्
स०	पत्यौ	,,	पतिषु
सं०	हे पते	हे पती	हे पतयः

इकारान्तत्रिलिङ्ग्यां कतिशब्दः ।

	बहुवचन
प्र०	कति
द्वि०	,,
तृ०	कतिभिः
च०	कतिभ्यः
पं०	,,
ष०	कतीनाम्
स०	कतीषु
सं०	हे कति

इकारान्तः पुंलिङ्गः त्रिशब्दो बहुवचनान्तः। इकारान्तो द्विशब्दो द्विवचनान्तः ।

	बहुवचन	द्विवचन
प्र०	त्रयः	द्वौ
द्वि०	त्रीन्	,,
तृ०	त्रिभिः	द्वाभ्याम्
च०	त्रिभ्यः	,,
पं०	,,	,,
ष०	त्रयाणाम्	द्वयोः
स०	त्रिषु	,,
सं०	हे त्रयः	हे द्वौ

इकारान्तः पुंलिङ्गः प्रियत्रिशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	प्रियत्रिः	प्रियत्री	प्रियत्रयः
द्वि०	प्रियत्रिम्	,,	प्रियत्रीन्
तृ०	प्रियत्रिणा	प्रियत्रिभ्याम्	प्रियत्रिभिः
च०	प्रियत्रये	,,	प्रियत्रिभ्यः
पं०	प्रियत्रेः	,,	,,

ष०	प्रियत्रेः	प्रियत्र्योः	प्रियत्रयाणाम्
स०	प्रियत्रौ	,,	प्रियत्रिषु
सं०	हे प्रियत्रे	हे प्रियत्री	हे प्रियत्रयः

इति ह्रस्वेकारान्ताः ॥

ईकारान्तः पुंलिङ्गो **वातप्रमी**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	वातप्रमीः	वातप्रम्यौ	वातप्रम्यः
द्वि०	वातप्रमीम्	,,	वातप्रमीन्
तृ०	वातप्रम्या	वातप्रमीभ्याम्	वातप्रमीभिः
च०	वातप्रम्ये	,,	वातप्रमीभ्यः
पं०	वातप्रम्यः	वातप्रमीभ्याम्	वातप्रमीभ्यः
ष०	,,	वातप्रम्योः	वातप्रम्याम्
स०	वातप्रमी	,,	वातप्रमीषु
सं०	हे वातप्रमीः	हे वातप्रम्यौ	हे वातप्रम्यः

क्विबन्तस्य तु

अमि वातप्रम्यम् शसि वातप्रम्यः ङौ वातप्रम्यि ॥

ईकारान्तः पुंलिङ्गो **बहुश्रेयसी**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	बहुश्रेयसी	बहुश्रेयस्यौ	बहुश्रेयस्यः
द्वि०	बहुश्रेयसीम्	,,	बहुश्रेयसीन्
तृ०	बहुश्रेयस्या	बहुश्रेयसीभ्याम्	बहुश्रेयसीभिः
च०	बहुश्रेयस्यै	,,	बहुश्रेयसीभ्यः
पं०	बहुश्रेयस्याः	,,	,,
ष०	,,	बहुश्रेयस्योः	बहुश्रेयसीनाम्
स०	बहुश्रेयस्याम्	,,	बहुश्रेयसीषु
संबो०	हे बहुश्रेयसि	हे बहुश्रेयस्यौ	हे बहुश्रेयस्यः

एवमतिलक्ष्मीशब्दः सौ तु अतिलक्ष्मीः ॥

ईकारान्तः पुंलिङ्गः **प्रधी**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	प्रधीः	प्रध्यौ	प्रध्यः
द्वि०	प्रध्यम्	,,	,,
तृ०	प्रध्या	प्रधीभ्याम्	प्रधीभिः
च०	प्रध्ये	,,	प्रधीभ्यः
पं०	प्रध्यः	,,	,,
ष०	,,	प्रध्योः	प्रध्याम्
स०	प्रध्यि	,,	प्रधीषु
संबो०	हे प्रधीः	हे प्रध्यौ	हे प्रध्यः

ईकारान्तः पुलिङ्गः **सुधी**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	सुधीः	सुधियौ	सुधियः
द्वि०	सुधियम्	,,	,,
तृ०	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभिः
च०	सुधिये	,,	सुधीभ्यः
पं०	सुधियः	,,	,,
ष०	,,	सुधियोः	सुधियाम्
स०	सुधियि	,,	सुधीषु
सं०	हे सुधीः	हे सुधियौ	हे सुधियः

एवमेव धात्ववयवसंयोगपूर्वेकारान्ताः 'सुश्री-यवक्री' प्रभृतयः, गतिकारकेतरपूर्वपदकाः शुद्धधीप्रभृतयः ॥

ईकारान्तः पुंलिङ्गो **ग्रामणी**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	ग्रामणीः	ग्रामण्यौ	ग्रामण्यः
द्वि०	ग्रामण्यम्	ग्रामण्यौ	,,
तृ०	ग्रामण्या	ग्रामणीभ्याम्	ग्रामणीभिः

च०	ग्रामण्ये	ग्राभणीभ्याम्	ग्रामणीभ्यः
पं०	ग्रामण्यः	,,	,,
ष०	,,	ग्रामण्योः	ग्रामणीनाम्
स०	ग्रामण्याम्	,,	ग्रामणीषु
सं०	हे ग्रामणीः	हे ग्रामण्यौ	हे ग्रामण्यः

एवमेव 'सेनानी-उन्नी'-प्रभृतयः ॥

सुखमिच्छति सुखीः। ईकारान्तः पुंलिङ्गः सुखीशब्दः।

	एकव०	द्विव०	बहु०
प्र०	सुखीः	सुख्यौ	सुख्यः
द्वि०	सुख्यम्	,,	,,
तृ०	सुख्या	सुखीभ्याम्	सुखीभिः
च०	सुख्ये	,,	सुखीभ्यः
पं०	सुख्युः	,,	,,
ष०	,,	सुख्योः	सुख्याम्
स०	सुख्यि	,,	सुखीषु
सं०	हे सुखीः	हे सुख्यौ	हे सुख्यः

एवं सुतीशब्दः ॥

इति दीर्घेकारान्ताः ॥

उकारांतः पुंलिङ्गः शंभुशब्दः।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	शंभुः	शंभू	शंभवः
द्वि०	शंभुम्	,,	शंभून्
तृ०	शंभुना	शंभुभ्याम्	शंभुभिः
च०	शंभवे	,,	शंभुभ्यः
पं०	शंभोः	,,	,,
ष०	,,	शंभ्वोः	शंभूनाम्

स०	शंभौ	शंम्वोः	शंभुषु
सं	हे शंभो	हे शंभू	हे शंभवः

एवं भानु-प्रियधेन्वादयः ॥

उकारान्तः पुंलिङ्गः क्रोष्टुशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	क्रोष्टा	क्रोष्टारौ	क्रोष्टारः
द्वि०	क्रोष्टारम्	,,	क्रोष्टून्
तृ०	क्रोष्ट्रा, ष्टुना	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभिः
च०	क्रोष्ट्रे, ष्टवे	,,	क्रोष्टुभ्यः
पं०	क्रोष्टुः ष्टोः	,,	,,
ष०	,, ,,	क्रोष्ट्रोः, ष्ट्वोः	क्रोष्टूनाम्
स०	क्रोष्टरि, ष्टौ	,, ,,	क्रोष्टुषु
सं०	हे क्रोष्टो	हे क्रोष्टारौ	हे क्रोष्टारः

इति ह्रस्वोकारान्ताः ॥

ऊकारान्तः पुंलिङ्गो हूहूशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहु०
प्र०	हूहूः	हूहौ	हूहः
द्वि०	हूहूम्	,,	हूहून्
तृ०	हूहा	हूहूभ्याम्	हूहूभिः
च०	हूहे	,,	हूहूभ्यः
पं०	हूहः	,,	,,
ष०	,,	हूहोः	हूहाम्
स०	हूहि	,,	हूहूषु
सं०	हे हूहूः	हे हूहौ	हे हूहः

ऊकारान्तः पुंलिङ्गोऽतिचमूशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	अतिचमूः	अतिचम्वौ	अतिचम्वः

द्वि०	अतिचमूम्	अतिचम्वौ	अतिचमून्
तृ०	अतिचम्वा	अतिचमूभ्याम्	अतिचमूभिः
च०	अतिचम्वै	,,	अतिचमूभ्यः
पं०	अतिचम्वाः	,,	,,
ष०	,,	अतिचम्वोः	अतिचमूनाम्
स०	अतिचम्वाम्	,,	अतिचमूषु
सं०	हे अतिचमु	हे अतिचम्वौ	हे अतिचम्वः

ऊकारान्तः पुंलिङ्गः खलपूशब्दः।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	खलपूः	खलप्वौ	खलप्वः
द्वि०	खलप्वम्	,,	,,
तृ०	खलप्वा	खलपूभ्याम्	खलपूभिः
च०	खलप्वे	,,	खलपूभ्यः
पं०	खलप्वः	,,	,,
ष०	,,	खलप्वोः	खलप्वाम्
स०	खलप्वि	,,	खलपूषु
सं०	हे खलपूः	हे खलप्वौ	हे खलप्वः

एवमेव 'वर्षाभू—दृम्भू—करभू—कारभू' शब्दाः, 'सुलू—उल्लू'—प्रभृतयो भूधातुभिन्नदीर्घोकारान्तधात्वन्ताश्च।

ऊकारान्तः पुंलिङ्गः स्वभूशब्दः।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	स्वभूः	स्वभुवौ	स्वभुवः
द्वि०	स्वभुवम्	,,	,,
तृ०	स्वभुवा	स्वभूभ्याम्	स्वभूभिः
च०	स्वभुवे	,,	स्वभूभ्यः
पं०	स्वभुवः	,,	,,

ष०	स्वभुवः	स्वभुवोः	स्वभुवाम्
स०	स्वभुवि	,,	स्वभूषु
सं०	हे स्वभूः	हे स्वभुवौ	हे स्वभुवः

एवमेव धात्ववयवसंयोगपूर्वोकारान्ताः 'कटप्रू-आयतस्तू'-प्रभृतयः ।

इति दीर्घोकारान्ताः ॥

ऋकारान्तः पुंलिङ्गो **धातृ**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	धाता	धातारौ	धातारः
द्वि०	धातारम्	,,	धातॄन्
तृ०	धात्रा	धातृभ्याम्	धातृभिः
च०	धात्रे	,,	धातृभ्यः
पं०	धातुः	,,	,,
ष०	,,	धात्रोः	धातॄणाम्
स०	धातरि	,,	धातृषु
सं०	हे धातः	हे धातारौ	हे धातारः

एवं 'कर्तृ-वक्तृ-होतृ-पोतृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-प्रशास्तृ-उद्गातृ'शब्दा ज्ञेयाः ॥

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः **पितृ**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	पिता	पितरौ	पितरः
द्वि०	पितरम्	,,	पितॄन्
तृ०	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
च०	पित्रे	,,	पितृभ्यः
पं०	पितुः	,,	,,
ष०	,,	पित्रोः	पितॄणाम्
स०	पितरि	,,	पितृषु

सं०	हे पितः	हे पितरौ	हे पितरः

एवं 'जामातृ—भ्रातृ—देवृ—'प्रभृतयः

ऋकारान्तः पुंलिङ्गो नृशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	ना	नरौ	नरः
द्वि०	नरम्	,,	नॄन्
तृ०	न्रा	नृभ्याम्	नृभिः
च०	न्रे	,,	नृभ्यः
पं०	नुः	,,	,,
ष०	,,	न्रोः	नृणाम्—नॄणाम्
स०	नरि	,,	नृषु
सं०	हे नः	हे नरौ	हे नरः

इति ह्रस्वर्कारान्ताः ॥

ॠकारान्तः पुंलिङ्गः कॄशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	कॄः	क्रौ	क्रः
द्वि०	क्रम्	,,	कॄन्
तृ०	क्रा	कॄभ्याम्	कॄभिः
च०	क्रे	,,	कॄभ्यः
पं०	क्रः	,,	,,
ष०	,,	क्रोः	क्राम्
स०	क्रि	,,	कॄषु
सं०	हे कॄः	हे क्रौ	हे क्रः

इति दीर्घर्कारान्ताः ॥

ऌकारान्तः पुंलिङ्गो गम्ऌशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	गमा	गमलौ	गमलः

द्वि०	गमलम्	गमलौ	गमॄन्
तृ०	गम्ला	गम्लृभ्याम्	गम्लृभिः
च०	गम्ले	,,	गम्लृभ्यः
पं०	गमुल्	,,	,,
ष०	,,	गम्लोः	गमॄणाम्
स०	गमलि	,,	गम्लृषु
सं०	हे गमल्	हे गमलौ	हे गमलः

एवं शका ॥

इति लृकारान्ताः ॥

एकारान्तः पुंलिङ्गः सेशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	सेः	सयौ	सयः
द्वि०	सयम्	सयौ	सयः
तृ०	सया	सेभ्याम्	सेभिः
च०	सये	,,	सेभ्यः
पं०	सेः	,,	,,
ष०	,,	सयोः	सयाम्
स०	सयि	,,	सेषु
सं०	हे से	हे सयौ	हे सयः

इत्येकारान्ताः ॥

ऐकारान्तः पुंलिङ्गो रैशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	राः	रायौ	रायः
द्वि०	रायम्	,,	,,
तृ०	राया	राभ्याम्	राभिः
च०	राये	,,	राभ्यः
पं०	रायः	,,	,,

ष०	रायः	रायोः	रायाम्
स०	रायि	,,	रासु
सं०	हे राः	हे रायौ	हे रायः

ऐकारान्तः पुंलिङ्गः कैशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	कैः	कायौ	कायः
द्वि०	कायम्	कायौ	कायः
तृ०	काया	कैभ्याम्	कैभिः
च०	काये	,,	कैभ्यः
पं०	कायः	,,	,,
ष०	,,	कायोः	कायाम्
स०	कायि	,,	कैषु
सं०	हे कैः	हे कायौ	हे कायः

इत्यैकारान्ताः ॥

ओकारान्तः पुंलिङ्गो गोशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	गौः	गावौ	गावः
द्वि०	गाम्	,,	गाः
तृ०	गवा	गोभ्याम्	गोभिः
च०	गवे	,,	गोभ्यः
पं०	गोः	,,	,,
ष०	,,	गवोः	गवाम्
स०	गवि	,,	गोषु
सं०	हे गौः	हे गावौ	हे गावः

इत्योकारान्ताः ॥

औकारान्तः पुंलिङ्गो ग्लौशब्दः ॥

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	ग्लौः	ग्लावौ	ग्लावः

द्वि०	ग्लावम्	ग्लावौ	ग्लावः
तृ०	ग्लावा	ग्लौभ्याम्	ग्लौभिः
च०	ग्लावे	,,	ग्लौभ्यः
पं०	ग्लावः	,,	,,
ष०	,,	ग्लावोः	ग्लावाम्
स०	ग्लावि	,,	ग्लौषु
सं०	हे ग्लौः	हे ग्लावौ	हे ग्लावः

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

आबन्तः स्त्रीलिङ्गो **रमा**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	रमा	रमे	रमाः
द्वि०	रमाम्	,,	,,
तृ०	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
च०	रमायै	,,	रमाभ्यः
पं०	रमायाः	,,	,,
ष०	,,	रमयोः	रमाणाम्
स०	रमायाम्	,,	रमासु
सं०	हे रमे	हे रमे	हे रमाः

एवं दुर्गा-गङ्गादयः ॥

आबन्तः स्त्रीलिङ्गः **सर्वा**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
द्वि०	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः
तृ०	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
च०	सर्वस्यै	,,	सर्वाभ्यः
पं०	सर्वस्याः	,,	,,

ष०	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्
स०	सर्वस्याम्	”	सर्वासु
सं०	हे सर्वे	हे सर्वे	हे सर्वाः

एवं विश्वादय आबन्ताः ॥

आबन्तः स्त्रीलिङ्ग **उत्तरपूर्वा**शब्दः ।

	एकव०	**द्विव०**	**बहुव०**
प्र०	उत्तरपूर्वा	उत्तरपूर्वे	उत्तरपूर्वाः
द्वि०	उत्तरपूर्वाम्	”	”
तृ०	उत्तरपूर्वया	उत्तरपूर्वाभ्याम्	उत्तरपूर्वाभिः
च०	उत्तरपूर्वस्यै, र्वायै	”	उत्तरपूर्वाभ्यः
पं०	उत्तरपूर्वस्याः, र्वायाः	”	”
ष०	” ”	उत्तरपूर्वयोः	उत्तरपूर्वासाम्, णाम्
स०	उत्तरपूर्वस्याम्, र्वायाम्	”	उत्तरपूर्वासु
सं०	हे उत्तरपूर्वे	हे उत्तरपूर्वे	हे उत्तरपूर्वाः

आवन्तः स्त्रीलिङ्गो **द्वितीया**शब्दः ।

	एकव०	**द्विव०**	**बहुव०**
प्र०	द्वितीया	द्वितीये	द्वितीयाः
द्वि०	द्वितीयाम्	”	”
तृ०	द्वितीयया	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयाभिः
च०	द्वितीयस्यै, यायै	”	द्वितीयाभ्यः
पं०	द्वितीयस्याः, यायाः	”	”
ष०	” ”	द्वितीययोः	द्वितीयानाम्
स०	द्वितीयस्याम् यायाम्	”	द्वितीयासु
सं०	हे द्वितीये	हे द्वितीये	हे द्वितीयाः

एवं तृतीयाशब्दः ॥

अम्बा-अक्का-अल्ला-शब्दानां संबोधनैकवचने 'हे अम्ब, हे अक्क, हे अल्ल' इति विशेषः । शेषं रमावत् ॥

आबन्तः स्त्रीलिङ्गो **जरा**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	जरा	जरसौ, जरे	जरसः, जराः
द्वि०	जरसम्, जराम्	,, ,,	,, ,,
तृ०	जरसा, जरया	जराभ्याम्	जराभिः
च०	जरसे, जरायै	,,	जराभ्यः
पं०	जरसः, जरायाः	,,	,,
ष०	,, ,,	जरसोः जरयोः	जरसाम्, जराणाम्
स०	जरसि, जरायाम्	,, ,,	जरासु
सं०	हे जरे	हे जरसौ, हे जरे	हे जरसः, हे जराः

आबन्तः स्त्रीलिंगो **नासिका**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	नासिका	नासिके	नासिकाः
द्वि०	नासिकाम्	,,	नसः, नासिकाः
तृ०	नसा, नासिकया	नोभ्याम्, नासिकाभ्यां	नोभिः, नासिकाभिः
च०	नसे, नासिकायै	,, ,,	नोभ्यः, नासिकाभ्यः
पं०	नसः, नासिकायाः	,, ,,	,, ,,
ष०	,, ,,	नसोः, नासिकयोः	नसाम्, नासिकानाम्
स०	नसि, नासिकायाम्	,, ,,	नस्सु, नासिकासु
सं०	हे नासिके	हे नासिके	हे नासिकाः

आबन्तः स्त्रीलिङ्गो **निशा**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	निशा	निशे	निशाः
द्वि०	निशाम्	,,	निशः, निशाः
तृ०	निशा, निशया	निड्भ्यां, निशाभ्यां	निड्भिः, निशाभिः
च०	निशे, निशायै	,, ,,	निड्भ्यः, निशाभ्यः
पं०	निशः निशायाः	,, ,,	,, ,,

ष०	निशः, निशायाः	निशोः, निशयोः	निशाम्, निशानाम्
स०	निशि, निशायाम्,,	,,	निट्सु, ट्त्सु, निशासु
सं०	हे निशे	हे निशे	हे निशाः

आवन्तः स्त्रीलिङ्गः **पृतना**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	पृतना	पृतने	पृतनाः
द्वि०	पृतनाम्	पृतने	पृतः, पृतनाः
तृ०	पृता, पृतनया	पृद्भ्याम्, पृतनाभ्याम्	पृद्भिः, पृतनाभिः
च०	पृते, पृतनायै ,,	,,	पृद्भ्यः पृतनाभ्यः
पं०	पृतः, पृतनायाः ,,	,,	,, ,,
ष०	,, ,,	पृतोः, पृतनयोः	पृताम्, पृतनानाम्
स०	पृति, पृतनायाम् ,,	,,	पृत्सु, पृतनासु
सं०	हे पृतने	हे पृतने	हे पृतनाः

इत्यावन्ताः ॥

आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो **गोपा**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	गोपाः	गोपौ	गोपाः
द्वि०	गोपाम्	,,	गोपः
तृ०	गोपा	गोपाभ्याम्	गोपाभिः
च०	गोपे	,,	गोपाभ्यः
पं०	गोपः	,,	,,
ष०	,,	गोपोः	गोपाम्
स०	गोपि	,,	गोपासु
सं०	हे गोपाः	हे गोपौ	हे गोपाः

इत्याकारान्ताः ॥

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो **मति**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	मतिः	मती	मतयः
द्वि०	मतिम्	,,	मतीः
तृ०	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
च०	मत्यै, मतये	,,	मतिभ्यः
पं०	मत्याः, मतेः	,,	,,
ष०	,, ,,	मत्योः	मतीनाम्
स०	मत्याम्, मतौ	,,	मतिषु
सं०	हे मते	हे मती	हे मतयः

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो **द्वि**शब्दः । इकारान्तः स्त्रीलिङ्गस्**त्रि**शब्दः ।

	द्विव०	बहुव०
प्र०	द्वे	तिस्रः
द्वि०	द्वे	तिस्रः
तृ०	द्वाभ्याम्	तिसृभिः
च०	,,	तिसृभ्यः
पं०	,,	,,
ष०	द्वयोः	तिसृणाम्
स०	,,	तिसृषु
सं०	हे द्वे	हे तिस्रः

इतीकारान्ताः ॥

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो **गौरी**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	गौरी	गौर्यौ	गौर्यः
द्वि०	गौरीम्	,,	गौरीः
तृ०	गौर्या	गौरीभ्याम्	गौरीभिः
च०	गौर्यै	,,	गौरीभ्यः

पं०	गौर्याः	गौरीभ्याम्	गौरीभ्यः
ष०	गौर्याः	गौर्योः	गौरीणाम्
स०	गौर्याम्	,,	गौरीषु
सं०	हे गौरि	हे गौर्यौ	हे गौर्यः

एवं क्रोष्ट्री-वाणी-नद्यादयः ॥

एवं लक्ष्मी-तन्त्री-प्रभृतयः ॥ तत्र प्रथमैकवचने 'लक्ष्मीः, तरीः, तन्त्रीः' इति विशेषः ॥

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः स्त्रीशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः
द्वि०	स्त्रियम्, स्त्रीम्	,,	स्त्रियः, स्त्रीः
तृ०	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
च०	स्त्रियै	,,	स्त्रीभ्यः
पं०	स्त्रियाः	,,	,,
ष०	,,	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
स०	स्त्रियाम्	,,	स्त्रीषु
सं०	हे स्त्रि	हे स्त्रियौ	हे स्त्रियः

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः श्रीशब्दः

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	श्रीः	श्रियौ	श्रियः
द्वि०	श्रियम्	,,	,,
तृ०	श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः
च०	श्रियै, ये	,,	श्रीभ्यः
पं०	श्रियाः, यः	,,	,,
ष०	,, ,,	श्रियोः	श्रीणाम्, श्रियाम्
स०	श्रियि, याम्	,,	श्रीषु
सं०	हे श्रीः	हे श्रियौ	हे श्रियः

इतीकारान्ताः ॥

उकारान्तः स्त्रीलिङ्गो धेनुशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वि०	धेनुम्	,,	धेनूः
तृ०	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
च०	धेन्वै, धेनवे	,,	धेनुभ्यः
पं०	धेन्वाः, धेनोः	,,	,,
ष०	,, ,,	धेन्वोः	धेनूनाम्
स०	धेन्वाम्, धेनौ	,,	धेनुषु
सं०	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः

इत्युकारान्ताः ॥

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो वधूशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	हुव०
प्र०	वधूः	वध्वौ	वध्वः
द्वि०	वधूम्	,,	वधूः
तृ०	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
च०	वध्वै	,,	वधूभ्यः
पं०	वध्वाः	,,	,,
ष०	,,	वध्वोः	वधूनाम्
स०	वध्वाम्	,,	वधूषु
सं०	हे वधु	हे वध्वौ	हे वध्वः

एवं चमू-शरव्वादयः ॥

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो भ्रूशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	भ्रूः	भ्रुवौ	भ्रुवः
द्वि०	भ्रुवम्	,,	,,

तृ०	भ्रुवा	भ्रूभ्याम्	भ्रूभिः
च०	भ्रुवै,वे	,,	भ्रूभ्यः
पं०	भ्रुवाः, वः	,,	,,
ष०	,, ,,	भ्रुवोः	भ्रूणाम्, भ्रुवाम्
स०	भ्रुवि,वाम्	,,	भ्रूषु
सं०	हे भ्रूः	हे भ्रुवौ	हे भ्रुवः

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गः पुनर्भुशब्दः ।

प्र०	पुनर्भूः	पुनर्भ्वौ	पुनर्भ्वः
द्वि०	पुनर्भ्वम्	,,	,,
तृ०	पुनर्भ्वा	पुनर्भूभ्याम्	पुनर्भूभिः
च०	पुनर्भ्वै	,,	पुनर्भूभ्यः
पं०	पुनर्भ्वाः	,,	,,
ष०	,,	पुनर्भ्वोः	पुनर्भूणाम्
स०	पुनर्भ्वाम्	,,	पुनर्भूषु
सं०	हे पुनर्भु	हे पुनर्भ्वौ	हे पुनर्भ्वः

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो वर्षाभूशब्दः । वर्षाभू भेकी

प्र०	वर्षाभूः	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्वः
द्वि०	वर्षाभ्वम्	,,	,,
तृ०	वर्षाभ्वा	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभिः
च०	वर्षाभ्वै	,,	वर्षाभूभ्यः
पं०	वर्षाभ्वाः	,,	,,
ष०	,,	वर्षाभ्वोः	वर्षाभूणाम्
स०	वर्षाभ्वाम्	,,	वर्षाभूषु
सं०	हे वर्षाभु	हे वर्षाभ्वौ	हे वर्षाभ्वः

भेक्यां तु मतान्तरेणेदृशानि रूपाणि ।

इत्यूकारान्ताः ॥

ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गः स्वसृशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः
द्वि०	स्वसारम्	,,	स्वसॄः
तृ०	स्वस्रा	स्वसृभ्याम्	स्वसृभिः
च०	स्वस्रे	,,	स्वसृभ्यः
पं०	स्वसुः	,,	,,
ष०	,,	स्वस्रोः	स्वसॄणाम्
स०	स्वसरि	,,	स्वसृषु
सं०	हे स्वसः	हे स्वसारौ	हे स्वसारः

दुहितृ-ननान्दृ-यातृ-मातृ-शब्दाःपितृशब्दवत् ।
शसि तु दुहितॄः, ननान्दॄः, यातॄः, मातॄः ॥

ओकारान्तः स्त्रीलिङ्गो द्योशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	द्यौः	द्यावौ	द्यावः
द्वि०	द्याम्	,,	द्याः
तृ०	द्यवा	द्योभ्याम्	द्योभिः
च०	द्यवे	,,	द्योभ्यः
पं०	द्योः	,,	,,
ष०	,,	द्यवोः	द्यवाम्
स०	द्यवि	,,	द्योषु
सं०	हे द्यौः	हे द्यावौ	हे द्यावः

ऐकारान्तः स्त्रीलिङ्गो रैशब्दः पुंवत् ॥

औकारान्त स्त्रीलिङ्गो नौशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	नौः	नावौ	नावः
द्वि०	नावम्	,,	,,

०	नावा	नौभ्याम्	नौभिः
च०	नावे	"	नौभ्यः
	नावः	"	"
ष०	नावः	नावोः	नावाम्
स०	नावि	"	नौषु
सं०	नौः	हे नावौ	हे नावः

॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अकारान्तो नपुंसकलिङ्गो ज्ञानशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	ज्ञानम्	ज्ञाने	ज्ञानानि
द्वि०	"	"	"
तृ०	ज्ञानेन	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानैः
च०	ज्ञानाय	"	ज्ञानेभ्यः
पं०	ज्ञानात्-द्	"	"
ष०	ज्ञानस्य	ज्ञानयोः	ज्ञानानाम्
स०	ज्ञाने	"	ज्ञानेषु
सं०	हे ज्ञान	हे ज्ञाने	हे ज्ञानानि

एवं-धन-वन-फलादयः ॥

अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः कतरशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	कतरत्-द्	कतरे	कतराणि
द्वि०	"	"	"
तृ०	कतरेण	कतराभ्याम्	कतरैः
च०	कतरस्मै	"	कतरेभ्यः
पं०	कतरस्मात्-द्	"	"
ष०	कतरस्य	कतरयोः	कतरेषाम्

स०	कतरस्मिन्	कतरयोः	कतरेषु
सं०	हे कतरत्-द्	हे कतरे	हे कतराणि

एवं यतरप्रभृतय इतरान्ता विश्वादिषु दर्शिताः ॥

अकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽजरशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	अजरम्	अजरसी, रे	अजरांसि, राणि
द्वि०	,, रसम्	,, ,,	,, ,,
तृ०	अजरसा, रेण	अजराभ्याम्	अजरैः
च०	अजरसे, राय	,,	अजरेभ्यः
पं०	अजरसः, रात्-द्	अजराभ्याम्	अजरेभ्यः
ष०	,, रस्य	अजरसोः, रयोः	अजरसाम्, राणाम्
स०	अजरसि, रे	,, ,,	अजरेषु
सं०	हे अजर	हे अजरसी, रे	हे अजरांसि, राणि

अकारान्तो नपुंसकलिङ्गो हृदयशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	हृत्-द् दयम्	हृदये, दी	हृदयानि, हृंदि
द्वि०	,, ,,	,, ,,	,, ,,
तृ०	हृदा, हृदयेन	हृद्भ्यां, हृदयाभ्याम्	हृद्भिः, हृदयैः
च०	हृदे, हृदयाय	,, ,,	हृद्भ्यः, हृदयेभ्यः
पं०	हृदः, हृदयात्-द्	,, ,,	,, ,,
ष०	,, हृदयस्य	हृदोः, हृदययोः	हृदाम्, हृदयानाम्
स०	हृदि, हृदये	,, ,,	हृत्सु, हृदयेषु
सं०	हे हृदय	हे हृदये	हे हृदयानि

अकारान्तो नपुंसकलिङ्ग उदकशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	उदकम्	उदके	उदकानि
द्वि०	,,	,,	,, उदानि

तृ०	उद्ना, दकेन	उदभ्याम्, दकाभ्याम्	उदभिः, दकैः
च०	उद्ने, दकाय	,, ,,	उदभ्यः, दकेभ्यः
पं०	उद्नः, दकात्-द्	,, ,,	,, ,,
ष०	,, उदकस्य	उद्नोः, दकयोः	उद्नाम्, दकानाम्
स०	उद्नि, दनि, दके	,, ,,	उदसु, दकेषु
सं०	हे उदक	हे उदके	हे उदकानि

अकारान्तो नपुंसकलिङ्ग **आस्य**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	आस्यम्	आस्ये	आस्यानि
द्वि०	,,	,,	,, आसानि
तृ०	आस्ना, स्येन	आसभ्यां, स्याभ्याम्	आसभिः, स्यैः
च०	आस्ने, स्याय	,, ,,	आसभ्यः, स्येभ्यः
पं०	आस्नः, स्यात्-द्	,, ,,	,, ,,
ष०	,, स्यस्य	आस्नोः, स्ययोः	आस्नाम्, स्यानाम्
स०	आस्नि, सनि, स्ये	आस्नोः, स्ययोः	आससु, स्येषु
सं०	हे आस्य	हे आस्ये	हे आस्यानि

अकारान्तो नपुंसकलिङ्गो **मांस**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	मान्, मांसम्	मांसी, मांसे	मांसि, मांसानि
द्वि०	,, ,,	,, ,,	,, ,,
तृ०	मांसा, मासेन	मान्भ्यां, मांसाभ्याम्	मान्भिः, मांसैः
च०	मांसे, मांसाय	,, ,,	मान्भ्यः, मांसेभ्यः
पं०	मांसः, मांसात्	,, ,,	,, ,,
ष०	,, मांसस्य	मांसोः, मांसयोः	मांसाम्, मांसानाम्
स०	मांसि, मांसे	,, ,,	मान्सु, मांसेषु
सं०	हे मान्, मांस	हे मांसी, मांसे	हे मांसि, मांसानि

इत्यकारान्ताः ॥

आकारान्तो नपुंसकलिङ्गः श्रीपाशब्दो ज्ञानशब्दवत् ॥

इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वारिशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वि०	”	”	”
तृ०	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
च०	वारिणे	”	वारिभ्यः
पं०	वारिणः	”	”
ष०	”	वारिणोः	वारीणाम्
स०	वारिणि	”	वारिषु
सं०	हे वारे-वारि	हे वारिणी	हे वारीणी

इकारान्तो नपुसकलिङ्गोऽनादिशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अनादि	अनादिनी	अनादीनि
द्वि०	”	”	”
तृ०	अनादिना,	अनादिभ्याम्	अनादिभिः
च०	अनादिने, दये	”	अनादिभ्यः
पं०	अनादिनः, देः	”	”
ष०	” ”	अनादिनोः द्योः	अनादीनाम्
स	अनादिनि, दौ	अनादिनोः, द्योः	अनादिषु
सं०	हे अनादे, दि	हे अनादिनी	हे अनादीनि ।

इकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽस्थिशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	अस्थि	अस्थिनी	अस्थीनी
द्वि०	”	”	”
तृ०	अस्थ्ना	अस्थिभ्याम्	अस्थिभिः
च०	अस्थ्ने	”	अस्थिभ्यः

पं०	अस्थ्नः	अस्थिभ्याम्	अस्थिभ्यः
ष०	,,	अस्थ्नोः	अस्थ्नाम्
स०	अस्थ्नि अस्थनि	,,	अस्थिषु
सं०	हे अस्थे, हेअस्थि	हे अस्थिनी	हे अस्थीनि

इकारान्तो नपुंसलिङ्गो दधिशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	दधि	दधिनी	दधीनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	दध्ना	दधिभ्याम्	दधिभिः
च०	दध्ने	,,	दधिभ्यः
पं०	दध्नः'	,,	,,
ष०	,,	दध्नोः	दध्नाम्
स०	दध्नि, दधनि	,,	दधिषु
सं०	हे दधे, दधि	हे दधिनी	हे दधीनि

एवं सक्थि—अक्षि—शब्दावपि ॥

ईकारान्तो नपुंसकलिंगः सुधीशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सुधि	सुधिनी	सुधीनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	सुधिया, धिना	सुधिभ्याम्	सुधिभिः
च०	सुधिये, ने	,,	,,
पं०	सुधियः, नः	,,	,,
ष०	,, ,,	सुधियोः, नोः	सुधीनाम्
स०	सुधियि, नि	,, ,,	सुधिषु
सं०	हे सुधे, हे सुधि	हे सुधिनी	हे सुधीनि

इतीकारान्ताः ॥

उकारान्तो नपुंसकलिङ्गो मधुशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
च०	मधुने	,,	मधुभ्यः
पं०	मधुनः	,,	,,
ष०	,,	मधुनोः	मधूनाम्
स०	मधुनि	,,	मधुषु
सं०	हे मधो हे मधु	हे मधुनी	हे मधूनि

उकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सानुशब्दः

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सानु, स्नु	सानुनी, स्नुनी	सानूनि, स्नूनि
द्वि०	,, ,,	,, ,,	,, ,,
तृ०	सानुना, स्नुना	सानुभ्याम्, स्नुभ्याम्	सानुभिः, स्नुभिः
च०	सानुने, स्नुने	,, ,,	सानुभ्यः स्नुभ्यः
पं०	सानुनः, स्नुनः	,, ,,	,, ,,
ष०	,, ,,	सानुनोः, स्नुनोः	सानूनाम्, स्नूनाम्
स०	स्नानुनि, स्नुनि	,, ,,	सानुषु, स्नुषु
सं०	हे सानो, स्नो, सानु, स्नु	हे सानुनी, स्नुनी	हे सानूनि स्नूनि

उकारान्तो नपुंसकलिङ्गः प्रियक्रोष्टुशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	प्रियक्रोष्टु	प्रिक्रोष्टुनी	प्रियक्रोष्टूनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	प्रियक्रोष्ट्रा, ष्टुना	२ प्रियक्रोष्टुभ्याम्	प्रियक्रोष्टुभिः
च०	प्रियक्रोष्ट्रे, ष्टवे, ष्टुने	,,	प्रियक्रोष्टुभ्यः
पं०	प्रियक्रोष्टुः, ष्टोः, ष्टुनः	,,	,,

ष०	प्रियक्रोष्टुः, ष्टोः, ष्टुनः	प्रियक्रोष्ट्रोः, ष्ट्वोः	प्रियक्रोष्टूनाम्
स०	प्रियक्रोष्टरि, ष्टौ, ष्टुनि	,, ,, ,,	प्रियक्रोष्टुषु
सं०	हे प्रियक्रोष्टो, ष्टु	हे प्रियक्रोष्टुनी	हे प्रियक्रोष्टूनि

ऊकारान्तो नपुंसकलिङ्गः **सुलूशब्दः** ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सुलु	सुलुनी	सुलूनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	सुल्वा,सुलुना	सुलुभ्याम्	सुलुभिः
च०	सुल्वे, सुलुने	,,	सुलुभ्यः
पं०	सुल्वः,सुलुनः	,,	,,
ष०	,, ,,	सुल्वोः, सुलुनोः	सुलूनाम्
स०	सुल्वि, सुलुनि	,, ,,	सुलुषु
सं०	हे सुलो,सुलु	हे सुलुनी	हे सुलूनि

ऊकारान्तो नपुंसकलिङ्गो **जम्बूशब्दः** ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	जम्बु	जम्बुनी	जम्बूनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	जम्बुना	जम्बुभ्याम्	जम्बुभिः
च०	जम्बुने	,,	जम्बुभ्यः
पं०	जम्बुनः	,,	,,
ष०	,,	जम्बुनोः	जम्बूनाम्
स०	जम्बुनि	,,	जम्बुषु
सं०	हे जम्बो,म्बु	हे जम्बुनी	हे जम्बूनि

इत्युकारान्ताः ॥

ऋकारान्तो नपुंसकलिङ्गो **धातृशब्दः** ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	धातृ	धातृणी	धातॄणि

द्वि०	धातृ	धातृणी	धातॄणि
तृ०	धातृणा, धात्रा	धातृभ्याम्	धातृभिः
च०	धातृणे, धात्रे	,,	धातृभ्यः
पं०	धातुः, धातृणः	,,	,,
ष०	,, ,,	धात्रोः, धातृणोः	धातॄणाम्
स०	धातरि, धातृणि	,, ,,	धातृषु
सं०	हे धातः, तृ	हे धातृणी	हे धातॄणि

एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥

इत्यृकारान्ताः ॥

एकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सेशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुवं०
प्र०	सि	सिनी	सीनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	सिना	सिभ्याम्	सिभिः
च०	सिने	,,	सिभ्यः
पं०	सिनः	,,	,,
ष०	,,	सिनोः	सीनाम्
स०	सिनि	,,	सिषु
सं०	हे से, सि	हे सिनी	हे सीनि

इत्येकारान्ताः ॥

ओकारान्तो नपुंसकलिङ्गः प्रद्योशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	प्रद्यु	प्रद्युनी	प्रद्यूनि
द्वि०	,,	,,	
तृ०	प्रद्युना	प्रद्युभ्याम्	प्रद्युभिः
च०	प्रद्युने	,,	प्रद्युभ्यः
पं०	प्रद्युनः	,,	,,

ष०	प्रद्युनः	प्रद्युनोः	प्रद्यूनीन्
स०	प्रद्युनि	,,	प्रद्युसु
सं०	हे प्रद्यो: द्यु	हे प्रद्युनी	हे प्रद्यनि

इत्योकारान्ताः ॥

ऐकारान्तो नपुंसकलिङ्गः प्ररैशब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहु०
प्र०	प्ररि	प्ररिणी	प्ररीणि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	प्ररिणा	प्रराभ्याम्	प्रराभिः
च०	प्ररिणे	,,	प्रराभ्यः
पं०	परिणः	,,	,,
ष०	,,	प्ररिणोः	प्ररीणाम्
स०	प्ररिणि	,,	प्ररासु
सं०	हे प्ररे, रि	हे प्ररिणी	हे प्ररीणि

इत्यैकारान्ताः ॥

औकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सुनौशब्दः

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	सुनु	सुनुनी	सुनूनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	सुनुना	सुनुभ्याम्	सुनुभिः
च०	सुनुने	,,	सुनुभ्यः
पं०	सुनुनः	,,	,,
ष०	,,	सुनुनोः	सुनूनाम
स०	सुनुनि	,,	सुनुषु
सं०	हे सुनो,	हे सुनुनी	हे सुनूनि

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

हकारान्तः पुंलिङ्गो लिह्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	लिट्-ड्	लिहौ	लिहः
द्वि०	लिहम्	,,	,,
तृ०	लिहा	लिड्भ्याम्	लिड्भिः
च०	लिहे	,,	लिड्भ्यः
पं०	लिहः	,,	,,
ष०	,,	लिहोः	लिहाम्
स०	लिहि	,,	लिट्सु-ट्त्सु
सं०	हे लिट्-ड्	हे लिहौ	हे लिहः

हकारान्तः पुंलिङ्गो दुह्शब्दः ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	धुक्-ग	दुहौ	दुहः
द्वि०	दुहम्	,,	,,
तृ०	दुहा	धुग्भ्याम्	धुग्भिः
च०	दुहे	,,	धुग्भ्यः
पं०	दुहः	,,	,,
ष०	,,	दुहोः	दुहाम्
स०	दुहि	,,	धुक्षु
सं०	हे धुक्-ग्	हे दुहौ	हे दुहः

हकारान्तः पुंलिङ्गो द्रुह्शब्दः ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	ध्रुक्-ग्-ट्-ड्	द्रुहौ	द्रुहः
द्वि०	द्रुहम्	द्रुहौ	द्रुहः
तृ०	द्रुहा	ध्रुग्भ्याम्, ध्रुड्भ्याम्	ध्रुग्भिः ड्भिः
च०	द्रुहे	ध्रुग्भ्याम, ध्रुड्भ्याम्	ध्रुग्भ्यः, ड्भ्यः
पं०	द्रुहः	,, ,,	,, ,,

प०	द्रुहः	द्रुहोः	द्रुहाम्
स०	द्रुहि	,,	ध्रुक्षु-ट्सु-ट्त्सु
सं०	हे ध्रुक्-ग्-ट्-ड्	हे द्रुहौ	हे द्रुहः

एवं मुह्—स्नुह्—स्निहः ॥

हकारान्तः पुंलिङ्गो **विश्ववाह्**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	विश्वावाट्-ड्	विश्ववाहौ	विश्ववाहः
द्वि०	विश्ववाहम्	,,	विश्वौहः
तृ०	विश्वौहा	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भिः
च०	विश्वौहे	,,	विश्ववाड्भ्यः
पं०	विश्वौहः	,,	,,
ष०	,,	विश्वौहोः	विश्वौहाम्
स०	विश्वौहि	,,	विश्ववाट्सु,ट्त्सु
सं०	हे विश्ववाट्-ड्	हे विश्ववाहौ	हे विश्ववाहः

हकारान्तः पुंलिङ्गोऽ**नडुह्**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	अनड्वान्	अनड्वाहौ	अनड्वाहः
द्वि०	अनड्वाहम्	,,	अनडुहः
तृ०	अनडुहा	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भिः
च०	अनडुहे	,,	अनडुद्भ्यः
पं०	अनडुहः	,,	,,
ष०	,,	अनडुहोः	अनुडुहाम्
स०	अनडुहि	,,	अनडुत्सु
सं०	हे अनड्वन्	हे अनड्वाहौ	हे अनड्वाहः

हकारान्तः पुंलिङ्ग**स्तुरासाह्**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	तुराषाट्-ड्	तुरासाहौ	तुरासाहः

द्वि०	तुरासाहम्	तुरासाहौ	तुरासाहः
तृ०	तुरासाहा	तुराषाड्भ्याम्	तुराषाड्भिः
च०	तुरासाहे	,,	तुराषाड्भ्यः
पं०	तुरासाहः	,,	,,
ष०	,,	तुरासाहोः	तुरासाहाम्
स०	तुरासाहि	,,	तुराषाट्सु-ट्त्सु
सं०	हे तुराषाट्-ड्	हे तुरासाहौ	हे तुरासाहः

वकारान्तः पुंलिङ्गः सुदिव्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	सुद्यौः	सुदिवौ	सुदिवः
द्वि०	सुदिवम्	,,	,,
तृ०	सुदिवा	सुद्युभ्याम्	सुद्युभिः
च०	सुदिवे	,,	सुद्युभ्यः
पं०	सुदिवः	,,	,,
ष०	,,	सुदिवोः	सुदिवाम्
स०	सुदिवि	,,	सुद्युषु
सं०	हे सुद्यौः	हे सुदिवौ	हे सुदिवः

रेफान्तः पुंलिङ्गश्चतुर्शब्दः ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०			चत्वारः
द्वि०			चतुरः
तृ०			चतुर्भिः
च०			चतुर्भ्यः
पं०			,,
ष०			चतुर्णाम्
स०			चतुर्षु
सं०			हे चत्वारः

रेफान्तः पुंलिङ्गः प्रियचतुर्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	प्रियचत्वाः	प्रियचत्वारौ	प्रियचत्वारः
द्वि०	प्रियचत्वारम्	,,	प्रियचतुरः
तृ०	प्रियचतुरा	प्रियचतुर्भ्याम्	प्रियचतुर्भिः
च०	प्रियचतुरे	,,	प्रियचतुर्भ्यः
पं०	प्रियचतुरः	प्रियचतुर्भ्याम्	प्रियचतुर्भ्यः
ष०	,,	प्रियचतुरोः	प्रियचतुराम्
स०	प्रियचतुरि	,,	प्रियचतुर्षु
सं०	हे प्रियचत्वः	हे प्रियचत्वारौ	हे प्रियचत्वारः

लकारान्तः पुंलिङ्गः कमल्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	कमल्	कमलौ	कमलः
द्वि०	कमलम्	,,	,,
तृ०	कमला	कमल्भ्याम्	कमल्भिः
च०	कमले	,,	कमल्भ्यः
पं०	कमलः	,,	,,
ष०	,,	कमलोः	कमलाम्
स०	कमलि	,,	कमल्षु
सं०	हे कमल्	हे कमलौ	हे कमलः

मान्तः पुंलिङ्गः प्रशाम्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	प्रशान्	प्रशामौ	प्रशामः
द्वि०	प्रशामम्	,,	,,
तृ०	प्रशामा	प्रशान्भ्याम्	प्रशान्भिः
च०	प्रशामे	,,	प्रशान्भ्यः
पं०	प्रशामः	,,	,,

ष०	प्रशामः	प्रशामोः	प्रशामाम्
स०	प्रशामि	,,	प्रशान्सु
सं०	हे प्रशान्	हे प्रशामौ	हे प्रशामः

मान्तः पुंलिङ्गः **किम्** शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहु०
प्र०	कः	कौ	के
द्वि०	कम्	,,	कान्
तृ०	केन	काभ्याम्	कैः
च०	कस्मै	,,	केभ्यः
पं०	कस्मात्-द्	,,	,,
ष०	कस्य	कयोः	केषाम्
स०	कस्मिन्	कयोः	केषु
सं०	हे क	हे कौ	हे के

मान्तः पुंलिङ्ग **इदम्** शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	अयम्	इमौ	इमे
द्वि०	इमम्	,,	इमान्
तृ०	अनेन	आभ्याम्	एभिः
च०	अस्मै	,,	एभ्यः
पं०	अस्मात्-द्	,,	,,
ष०	अस्य	अनयोः	एषाम्
स०	अस्मिन्	,,	एषु
सं०	अस्य प्रायः संबोधनं नास्ति त्यदादित्वात् ।		

अन्वादेशे तु इदम्शब्दस्य अमि एनम्, औटि एनौ, शसि एनान्, आङि एनेन, ओसि एनयोः, इति विशेषो बोध्यः ॥

अकच्सहितस्य रूपाणि तु ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अयकम्	इमकौ	इमके
द्वि०	इमकम्	,,	इमकान्
तृ०	इमकेन	इमकाभ्याम्	इमकैः
च०	इमकस्मै	,,	इमकेभ्यः
पं०	इमकस्मात्	,,	,,
ष०	इमकस्य	इमकयोः	इमकेषाम्
स०	इमकस्मिन्	,,	इमकेषु

णकारान्तः पुंलिङ्गः **सुगण्**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	सुगण्	सुगणौ	सुगणः
द्वि०	सुगणम्	,,	,,
तृ०	सुगणा	सुगण्भ्याम्	सुगण्भिः
च०	सुगणे	,,	सुगण्भ्यः
पं०	सुगणः	,,	,,
ष०	,,	सुगणोः	सुगणाम्
स०	सुगणि	,,	सुगण्सु, ण्ठ्सु, ण्ट्सु
सं०	हे सुगण्	हे सुगणौ	हे सुगणः

नान्तः पुंल्लिगो **राजन्**शब्दः ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	राजा	राजानौ	राजानः
द्वि०	राजानम्	,,	राज्ञः
तृ०	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
च०	राज्ञे	,,	राजभ्यः
पं०	राज्ञः	,,	,,
ष०	,,	राज्ञोः	राज्ञाम्

स०	राज्ञि-जनि	राज्ञोः	राजसु
सं०	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः

नान्तः पुंलिंगो यज्वन्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	यज्वा	यज्वानौ	यज्वानः
द्वि०	यज्वानम्	,,	यज्वनः
तृ०	यज्वना	यज्वभ्याम्	यज्वभिः
च०	यज्वने	,,	यज्वभ्यः
पं०	यज्वनः	,,	,,
ष०	,,	यज्वनोः	यज्वनाम्
स०	यज्वनि	यज्वनोः	यज्वसु
सं०	हे यज्वन्	हे यज्वानौ	हे यज्वानः

नान्तः पुंलिङ्गो ब्रह्मन्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	ब्रह्मा	ब्रह्माणौ	ब्रह्माणः
द्वि०	ब्रह्माणम्	,,	ब्रह्मणः
तृ०	ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः
च०	ब्रह्मणे	,,	ब्रह्मभ्यः
पं०	ब्रह्मणः	,,	,,
ष०	,,	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्
स०	ब्रह्मणि	,,	ब्रह्मसु
सं०	हे ब्रह्मन्	हे ब्रह्माणौ	हे ब्रह्माणः

नकारान्तः पुंलिंगो वृत्रहन्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	वृत्रहा	वृत्रहणौ	वृत्रहणः
द्वि०	वृत्रहणम्	,,	वृत्रघ्नः
तृ०	वृत्रहा	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभिः

च०	वृत्रघ्ने	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः
पं०	वृत्रघ्नः	,,	,,
ष०	,,	वृत्रघ्नोः	वृत्रघ्नाम्
स०	वृत्रघ्नि, हणि	,,	वृत्रहसु
सं०	हे वृत्रहन्	हे वृत्रहणौ	हे वृत्रहणः

एवम् अर्यमन्-पूषन्-शब्दौ ॥

नकारान्तः पुंलिङ्गो **मघवन्**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	मघवान्	मघवन्तौ	मघवन्तः
द्वि०	मघवन्तम्	,,	मघवतः
तृ०	मघवता	मघवद्भ्याम्	मघवद्भिः
च०	मघवते	,,	मघवद्भ्यः
पं०	मघवतः	,,	,,
ष०	,,	मघवतोः	मघवताम्
स०	मघवति	,,	मघवत्सु
सं०	हे मघवन्	हे मघवन्तौ	हे मघवन्तः

तृत्वाभावे **मघवन्**शब्दस्य रूपाणि तु ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	मघवा	मघवानौ	मघवानः
द्वि०	मघवानम्	,,	मघोनः
तृ०	मघोना	मघवभ्याम्	मघवभिः
च०	मघोने	,,	मघवभ्यः
पं०	मघोनः	,,	,,
ष०	,,	मघोनोः	मघोनाम्
स०	मघोनि	,,	मघवसु
सं०	हे मघवन्	हे मघवानौ	हे मघवानः

नान्तः पुंलिंगः **श्वन्**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहु०
प्र०	श्वा	श्वानौ	श्वानः
द्वि०	श्वानम्	,,	शुनः
तृ०	शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः
च०	शुने	,,	श्वभ्यः
पं०	शुनः	,,	,,
ष०	,,	शुनोः	शुनाम्
स०	शुनि	,,	श्वसु
सं०	हे श्वन्	हे श्वानौ	हे श्वानः

नान्तः पुंलिङ्गो **युवन्**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	युवा	युवानौ	युवानः
द्वि०	युवानम्	,,	यूनः
तृ०	यूना	युवभ्याम्	युवभिः
च०	यूने	,,	युवभ्यः
पं०	यूनः	,,	,,
ष०	,,	यूनोः	यूनाम्
स०	यूनि	,,	युवसु
सं०	हे युवन्	हे युवानौ	हे युवानः

नान्तः पुंलिङ्गोऽ**र्वन्**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अर्वा	अर्वन्तौ	अर्वन्तः
द्वि०	अर्वन्तम्	,,	अर्वतः
तृ०	अर्वता	अर्वद्भ्याम्	अर्वद्भिः
च०	अर्वते	,,	अर्वद्भ्यः
पं०	अर्वतः	,,	,,

ष०	अर्वतः	अर्वतोः	अर्वताम्
स०	अर्वति	,,	अर्वत्सु
सं०	हे अर्वन्	हे अर्वन्तौ	हे अर्वन्तः

अनर्वा: यज्ववत् ॥

नकारान्तः पुंलिङ्गः **शार्ङ्गिन्** शब्दः ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	शार्ङ्गी	शार्ङ्गिणौ	शार्ङ्गिणः
द्वि०	शार्ङ्गिणम्	,,	,,
तृ०	शार्ङ्गिणा	शार्ङ्गिभ्याम्	शार्ङ्गिभिः
च०	शार्ङ्गिणे	,,	शार्ङ्गिभ्यः
पं०	शार्ङ्गिणः	,,	,,
ष०	,,	शार्ङ्गिणोः	शार्ङ्गिणाम्
स०	शार्ङ्गिणि	,,	शार्ङ्गिषु
सं०	हे शार्ङ्गिन्	हे शार्ङ्गिणौ	हे शार्ङ्गिणः

एवं वाग्मिन्-यशस्विन्-प्रभृतयः ।

नान्तः पुंलिङ्गः **पथिन्** शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहु०
प्र०	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
द्वि०	पन्थानम्	,,	पथः
तृ०	पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
च०	पथे	,,	पथिभ्यः
पं०	पथः	,,	,,
ष०	,,	पथोः	पथाम्
स०	पथि	,,	पथिषु
सं०	हे पन्थाः	हे पन्थानौ	हे पन्थानः

एवं मथिन्-ऋभुक्षिन्-शब्दौ ।

त्रिलिङ्गसमरूपः पञ्चन्शब्दः ।

	बहुव०
प्र०	पञ्च
द्वि०	,,
तृ०	पञ्चभिः
च०	पञ्चभ्यः
पं०	,,
ष०	पंचानाम्
स०	पञ्चसु
सं०	हे पञ्च

एवं सप्तन्-नवन्-दशन्-एकादशन्-द्वादशन्प्रभृतयः ।

नान्तः पुंलिङ्गः प्रियपञ्चन्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहु०
प्र०	प्रियपञ्चा	प्रियपञ्चानौ	प्रियपञ्चानः
द्वि०	प्रियपञ्चानम्	,,	प्रियपञ्चनः
तृ०	प्रियपञ्चना	प्रियपञ्चभ्याम्	प्रियपञ्चभिः
च०	प्रियपञ्चने	,,	प्रियपञ्चभ्यः
पं०	प्रियपञ्चनः	,,	,,
ष०	,,	प्रियपञ्चनोः	प्रियपञ्चनाम्
स०	प्रियपञ्चनि	,,	प्रियपञ्चसु
सं०	हे प्रियपञ्चन्	हे प्रियपञ्चानौ	हे प्रियपञ्चानः

त्रिलिङ्गसमरूपोऽष्टन्शब्दः ।

	बहुवचनम्
प्र०	अष्टौ, अष्ट
द्वि०	,, ,,
तृ०	अष्टाभिः, अष्टभिः

च०			अष्टाभ्यः, अष्टभ्यः
			,, ,,
ष०			अष्टानाम्
स०			अष्टासु, अष्टसु
सं०			हे अष्टौ, हे अष्ट

नान्तः पुंलिङ्गः **प्रियाष्टन्**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	प्रियाष्टाः, ष्टा	प्रियाष्टानौ	प्रियाष्टानः
द्वि०	प्रियाष्टानम्	,,	प्रियाष्ट्नः
तृ०	प्रियाष्ट्ना	प्रियाष्टाभ्यां, ष्टभ्यां	प्रियाष्टाभिः, ष्टभिः
च०	प्रियाष्ट्ने	,, ,,	प्रियाष्टाभ्यः, ष्टभ्यः
पं०	प्रियाष्ट्नः	,, ,,	,, ,,
ष०	,,	प्रियाष्ट्नोः	प्रियाष्ट्नाम्
स०	प्रियाष्ट्नि	,,	प्रियाष्टासु, ष्टसु
	हे प्रियाष्टाः, ष्टन्	हे प्रियाष्टानौ	हे प्रियाष्टानः

धान्तः पुंलिङ्गो बुध्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	भुत्-द्	बुधौ	बुधः
द्वि०	बुधम्	बुधौ	बुधः
तृ०	बुधा	भुद्भ्याम्	भुद्भिः
च०	बुधे	,,	भुद्भ्यः
पं०	बुधः	,,	,,
ष०	,,	बुधोः	बुधाम्
स०	बुधि	,,	भुत्सु
सं०	हे भुत्-द्	हे बुधौ	हे बुधः

जान्तः पुंलिङ्गो युज्शब्दः ।

	एकवं०	द्विव०	बहुव०
प्र०	युङ्	युञ्जौ	युञ्जः
द्वि०	युञ्जम्	,,	युजः
तृ०	युजा	युग्भ्याम्	युग्भिः
च०	युजे	,,	युग्भ्यः
पं०	युजः	,,	,,
ष०	युजः	युजोः	युजाम्
स०	युजि	,,	युक्षु
सं०	हे युङ्	हे युञ्जौ	हे युञ्जः

जान्तः पुंलिङ्गः सुयुज्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	सुयुक्—ग्	सुयुजौ	सुयुजः
द्वि०	सुयुजम्	,,	,,
तृ०	सुयुजा	सुयुग्भ्याम्	सुयुग्भिः
च०	सुयुजे	,,	सुयुग्भ्यः
पं०	सुयुजः	,,	,,
ष०	,,	सुयुजोः	सुयुजाम्
स०	सुयुजि	,,	हे सुयुक्षु
सं०	हे सुयुक्—ग्	हे सुयुजौ	हे सुयुजः

जान्तः पुंलिङ्गःखन्ज्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	खन्	खञ्जौ	खञ्जः
द्वि०	खञ्जम्	,,	,,
तृ०	खञ्जा	खन्भ्याम्	खन्भिः
च०	खञ्जे	खन्भ्याम्	खन्भ्यः
पं०	खञ्जः	,,	,,

ष०	खञ्जः	खञ्जोः	खञ्जाम्
स०	खञ्जि	,,	खन्सु
सं०	हे खन्	हे खञ्जौ	हे खञ्जः

जान्तः पुंलिङ्गो **राज्**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	राट्-ड्	राजौ	राजः
द्वि०	राजम्	,,	,,
तृ०	राजा	राड्भ्याम्	राड्भिः
च०	राजे	,,	राड्भ्यः
पं०	राजः	,,	,,
ष०	,,	राजोः	राजाम्
स०	राजि	,,	राट्सु,ट्त्सु
सं०	हे राट्,ड्	हे राजौ	हे राजः

एवं विभ्राट्, देवेट्, विश्वसट्, परिमृजः ॥

जान्तः पुंलिङ्गः **परिव्राज्**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	परिव्राट्-ड्	परिव्राजौ	परिव्राजः
द्वि०	परिव्राजम्	,,	,,
तृ०	परिव्राजा	परिव्राड्भ्याम्	परिव्राड्भिः
च०	परिव्राजे	,,	परिव्राड्भ्यः
पं०	परिव्राजः	,,	,,
ष०	,,	परिव्राजोः	परिव्राजाम्
स०	परिव्राजि	,,	परिव्राट्सु-ट्त्सु
सं०	हे परिव्राट्-ड्	हे परिव्राजौ	हे परिव्राजः

४

जान्तः पुंलिङ्गो विश्वराज्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	विश्वाराट्-ड्	विश्वराजौ	विश्वराजः
द्वि०	विश्वराजम्	,,	,,
तृ०	विश्वराजा	विश्वाराड्भ्याम्	विश्वाराड्भिः
च०	विश्वराजे	,,	विश्वाराड्भ्यः
पं०	विश्वराजः	विश्वाराड्भ्याम्	विश्वाराड्भ्यः
ष०	,,	विश्वराजोः	विश्वराजाम्
स०	विश्वराजि	,,	विश्वाराट्सु-ट्त्सु
सं०	हे विश्वाराट्-ड्	हे विश्वराजौ	हे विश्वराजः

जान्तः पुंलिङ्गो भृस्ज्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	भृट्-ड्	भृज्जौ	भृज्जः
द्वि०	भृज्जम्	,,	,,
तृ०	भृज्जा	भृड्भ्याम्	भृड्भिः
च०	भृज्जे	,,	भृड्भ्यः
पं०	भृज्जः	,,	,,
ष०	,,	भृज्जोः	भृज्जाम्
स०	भृज्जि	,,	भृट्सु-ट्त्सु
सं०	हे भृट्-ड्	हे भृज्जौ	हे भृज्जः

दान्तः
जान्तः पुंलिङ्गस्त्यद्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	स्यः	त्यौ	त्ये
द्वि०	त्यम्	,,	त्यान्
तृ०	त्येन	त्याभ्याम्	त्यैः
च०	त्यस्मै	,,	त्येभ्यः
पं०	त्यस्मात्	,,	,,

ष०	त्यस्य	त्ययोः	त्येषाम्
स०	त्यस्मिन्	"	त्येषु
सं०	त्यदादित्वात्संबोधनं न ॥		

दान्तः पुंलिङ्गस्तद्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सः	तौ	ते
द्वि०	तम्	"	तान्
तृ०	तेन	ताभ्याम्	तैः
च०	तस्मै	"	तेभ्यः
पं०	तस्मात्-द्	"	"
ष०	तस्य	तयोः	तेषाम्
स०	तस्मिन्	तयोः	तेषु
सं०	त्यदादित्वादस्य संबोधनं न ॥		

दान्तः पुंलिङ्ग एतद्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	एषः	एतौ	एते
द्वि०	एतम्	"	एतान्
तृ०	एतेन	एताभ्याम्	एतैः
च०	एतस्मै	"	एतेभ्यः
पं०	एतस्मात्-द्	"	"
ष०	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
स०	एतस्मिन्	"	एतेषु
सं०	अस्य संबोधनं न ॥		

अन्वादेशे तु अमि एनम्, औटि एनौ, शसि एनान्, आङि एनेन, ओसि एनयोः ॥

दान्तो युष्मद्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वि०	त्वाम्, त्वा	,, वाम्	युष्मान्, वः
तृ०	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
च०	तुभ्यम्, ते	,, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
पं०	त्वत्	,,	युष्मत्
ष०	तव, ते	युवयोः वाम्	युष्माकम्, वः
स०	त्वयि	,,	युष्मासु
सं०	हे त्वम्	हे युवाम्	हे यूयम्

त्वामतिक्रान्त इति विग्रहे **अतियुष्मद्शब्दः** ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अतित्वम्	अतित्वाम्	अतियूयम्
द्वि०	अतित्वाम्	,,	अतित्वान्
तृ०	अतित्वया	अतित्वाभ्याम्	अतित्वाभिः
च०	अतितुभ्यम्	,,	अतित्वभ्यम्
पं०	अतित्वत्	,,	अतित्वत्
ष०	अतितव	अतित्वयोः	अतित्वाकम्
स०	अतित्वयि	अतित्वयोः	अतित्वासु

युवामतिक्रान्त इति विग्रहे तु ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अतित्वम्	अतियुवाम्	अतियूयम्
द्वि०	अतियुवाम्	,,	अतियुवान्
तृ०	अतियुवया	अतियुवाभ्याम्	अतियुवाभिः
च०	अतितुभ्यम्	,,	अतियुवभ्यम्
पं०	अतियुवत्	,,	अतियुवत्

ष०	अतितव	अतियुवयोः	अतियुवाकम्
स०	अतियुवयि	,,	अतियुवासु

युष्मानतिक्रान्त इति विग्रहे तु

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अतित्वम्	अतियुष्माम्	अतियूयम्
द्वि०	अतियुष्माम्	,,	अतियुष्मान्
तृ०	अतियुष्मया	अतियुष्माभ्याम्	अतियुष्माभिः
च०	अतितुभ्यम	,,	अतियुष्मभ्यम्
पं०	अतियुष्मत्	,,	अतियुष्मत्
ष०	अतितव	अतियुष्मयोः	अतियुष्माकम्
स०	अतियुष्मयि	,,	अतियुष्मासु

दान्तः पुंलिंगोऽस्मच्छब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वि०	माम्, मा	,, नौ	अस्मान्, नः
तृ०	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
च०	मह्यम्, मे	,, नौ	अस्मभ्यम्, नः
पं०	मत्	,,	अस्मत्
ष०	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम् नः
स०	मयि	,,	अस्मासु

माम् अतिक्रान्त इति विग्रहे **अत्यस्मच्छब्दः** ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अत्यहम्	अतिमाम्	अतिवयम्
द्वि०	अतिमाम्	,,	अतिमान्
तृ०	अतिमया	अतिमाभ्याम्	अतिमाभिः
च०	अतिमह्यम्	,,	अतिमभ्यम्
पं०	अतिमत्	,,	अतिमत्

ष०	अतिमम	अत्यावयोः	अत्यस्माकम्
स०	अतिमयि	,,	अत्यस्मासु

आवामतिक्रान्त इति विग्रहे तु ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अत्यहम्	अत्यावाम्	अतिवयम्
द्वि०	अत्यावाम्	,,	अत्यावान्
तृ०	अत्यावया	अत्यावाभ्याम्	अत्यावाभिः
च०	अतिमह्यम्	,,	अत्यावभ्यम्
पं०	अत्यावत्	,,	अत्यावत्
ष०	अतिमम	अत्यावयोः	अत्यावाकम्
स०	अत्यावयि	,,	अत्यावासु

अस्मान् अतिक्रान्त इति विग्रहे तु ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	अत्यहम्	अत्यस्माम्	अतिवयम्
द्वि०	अत्यस्माम्	,,	अत्यस्मान्
तृ०	अत्यस्मया	अत्यस्माभ्याम्	अत्यस्माभिः
च०	अतिमह्यम्	,,	अत्यस्मभ्यम्
पं०	अत्यस्मत्	,,	अत्यस्मत्
ष०	अतिमम	अत्यस्मयोः	अत्यस्माकम्
स०	अत्यस्मयि	,,	अत्यस्मासु

दान्तः सुपाद्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सुपात्-द्	सुपादौ	सुपादः
द्वि०	सुपादम्	,,	सुपदः
तृ०	सुपदा	सुपाद्भ्याम्	सुपाद्भिः
च०	सुपदे	,,	सुपाद्भ्यः
पं०	सुपदः	,,	,,

ष०	सुपदः	सुपदोः	सुपदाम्
स०	सुपदि	,,	सुपात्सु
सं०	हे सुपात्-द्	हे सुपादौ	हे सुपादः

खान्तः पुंलिङ्गः सुलिख्शब्दः।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	सुलिक्-ग्	सुलिखौ	सुलिखः
द्वि०	सुलिखम्	,,	,,
तृ०	सुलिखा	सुलिग्भ्याम्	सुलिग्भिः
च०	सुलिखे	,,	सुलिग्भ्यः
पं०	सुलिखः	,,	,,
ष०	,,	सुलिखोः	सुलिखाम्
स०	सुलिखि	,,	सुलिक्षु
सं०	हे सुलिक्-ग्	हे सुलिखौ	हे सुलिखः

थान्तः पुंलिङ्गो ऽग्निमथ्शब्दः।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अग्निमत्-द्	अग्निमथौ	अग्निमथः
द्वि०	अग्निमथम्	,,	,,
तृ०	अग्निमथा	अग्निमद्भ्याम्	अग्निमद्भिः
च०	अग्निमथे	,,	अग्निमद्भ्यः
पं०	अग्निमथः	,,	,,
ष०	,,	अग्निमथोः	अग्निमथाम्
स०	अग्निमथि	,,	अग्निमत्सु
सं०	हे अग्निमत्-द्	हे अग्निमथौ	हे अग्निमथः

चान्तः पुंलिङ्गः प्राञ्च्शब्दः।
गतौ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः

द्वि०	प्राञ्चम्	प्राञ्चौ	प्राचः
तृ०	प्राचा	प्राग्भ्याम्	प्राग्भिः
च०	प्राचे	”	प्राग्भ्यः
पं०	प्राचः	”	”
ष०	”	प्राचोः	प्राचाम्
स०	प्राचि	”	प्राक्षु

पूजायाम् ।

प्र०	प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः
द्वि०	प्राञ्चम्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः
तृ०	प्राञ्चा	प्राङ्भ्याम्	प्राङ्भिः
च०	प्राञ्चे	”	प्राङ्भ्यः
पं०	प्राञ्चः	”	”
ष०	”	प्राञ्चोः	प्राञ्चाम्
स०	प्राञ्चि	”	प्राङ्षु-क्षु
सं०	हे प्राङ्	हे प्राञ्चौ	हे प्राञ्चः

चान्तः पुंलिङ्गः प्रत्यञ्चुशब्दः ।

गतौ ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः
द्वि०	प्रत्यञ्चम्	”	प्रतीचः
तृ०	प्रतीचा	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भिः
च०	प्रतीचे	”	प्रत्यग्भ्यः
पं०	प्रतीचः	”	”
ष०	”	प्रतीचोः	प्रतीचाम्
स०	प्रतीचि	”	प्रत्यक्षु

प्र०	प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः
द्वि०	प्रत्यञ्चम्	,,	,,
तृ०	प्रत्यञ्चा	प्रत्यङ्भ्याम्	प्रत्यङ्भिः
च०	प्रत्यञ्चे	,,	प्रत्यङ्भ्यः
पं०	प्रत्यञ्चः	,,	,,
ष०	,,	प्रत्यञ्चोः	प्रत्यञ्चाम्
स०	प्रत्यञ्चि	,,	प्रत्यङ्क्षु, क्षु
सं०	हे प्रत्यङ्	हे प्रत्यञ्चौ	हे प्रत्यञ्चः

चान्तः पुंलिङ्गः उदञ्च्शब्दः ।

गतौ ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	उदङ्	उदञ्चौ	उदञ्चः
द्वि०	उदञ्चम्	,,	उदीचः
तृ०	उदीचा	उदग्भ्याम्	उदग्भिः
च०	उदीचे	,,	उदग्भ्यः
पं०	उदीचः	,,	,,
ष०	,,	उदीचोः	उदीचाम्
स०	उदीचि	,,	उदक्षु
सं०	हे उदङ्	हे उदञ्चौ	हे उदञ्चः

पूजायाम्,

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	उदङ्	उदञ्चौ	उदञ्चः
द्वि०	उदञ्चम्	,,	,,
तृ०	उदञ्चा	उदङ्भ्याम्	उदङ्भिः
च०	उदञ्चे	,,	उदङ्भ्यः
पं०	उदञ्चः	,,	,,

ष०	उदञ्चः	उदञ्चोः	उदञ्चाम्
स०	उदञ्चि	,,	उदङ्षु-क्षु

चान्तः पुलिङ्गः सम्यञ्च्शब्दः ।

गतौ ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सम्यङ्	सम्यञ्चौ	सम्यञ्च
द्वि०	सम्यञ्चम्	,,	समीचः
तृ०	समीचा	सम्यग्भ्याम्	सम्यग्भिः
च०	समीचे	,,	सम्यग्भ्यः
पं०	समीचः	,,	,,
ष०	,,	समीचोः	समीचाम्
स०	समीचि	,,	सम्यक्षु

पूजायाम् ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सम्यङ्	सम्यञ्चौ	सम्यञ्चः
द्वि०	सम्यञ्चम्	,,	,,
तृ०	सम्यञ्चा	सम्यङ्भ्याम्	सम्यङ्भिः
च०	सम्यञ्चे	,,	सम्यङ्भ्यः
पं०	सम्यञ्चः	,,	,,
ष०	,,	सम्यञ्चोः	सम्यञ्चाम्
स०	सम्यञ्चि	सम्यञ्चोः	सम्यङ्षु-क्षु
सं०	हे सम्यङ्	हे सम्यञ्चौ	हे सम्यञ्चः

चान्तः पुंलिङ्गस्तिर्यञ्च्शब्दः ।

गतौ ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	तिर्यङ्	तिर्यञ्चौ	तिर्यञ्चः
द्वि०	तिर्यञ्चम्	,,	तिरश्चः

तृ०	तिरश्चा	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यग्भिः
च०	तिरश्चे	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यग्भ्यः
पं०	तिरश्चः	"	"
ष०	"	तिरश्चोः	तिरश्चाम्
स०	तिरश्चि	"	तिर्यक्षु

पूजायाम् ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	तिर्यङ्	तिर्यञ्चौ	तिर्यञ्चः
द्वि०	तिर्यञ्चम्	"	"
तृ०	तिर्यञ्चा	तिर्यङ्भ्याम्	तिर्यङ्भिः
च०	तिर्यञ्चे	"	तिर्यङ्भ्यः
पं०	तिर्यञ्चः	"	"
ष०	"	तिर्यञ्चोः	तिर्यञ्चाम्
स०	तिर्यञ्चि	"	तिर्यङ्षु, क्षु
सं०	हे तिर्यङ्	हे तिर्यञ्चौ	हे तिर्यञ्चः

चान्तः पुंलिङ्गोऽदसञ्चूशब्दः ।

गतौ ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	अमुमुयङ्	अमुमुयञ्चौ	अमुमुयञ्चः
द्वि०	अमुमुयञ्चम्	"	अमुमुईचः
तृ०	अमुमुईचा	अमुमुयग्भ्याम्	अमुमुयग्भिः
च०	अमुमुईचे	"	अमुमुयग्भ्यः
पं०	अमुमुईचः	"	"
ष०	अमुमुईचः	अमुमुईचोः	अमुमुईचाम्
स०	अमुमुईचि	"	अमुमुयक्षु
प्र०	अदमुयङ्	अदमुयञ्चौ	अदमुयञ्चः
द्वि०	अदमुयञ्चम्	"	अदमुईचः

तृ०	अदमुईचा	अदमुयग्भ्याम्	अदमुयग्भिः
च०	अदमुईचे	,,	अदमुयग्भ्यः
पं०	अदमुईचः	,,	,,
ष०	,,	अदमुईचोः	अदमुईचाम्
स०	अदमुईचि	,,	अदमुयक्षु
प्र०	अदद्र्यङ्	अदद्र्यञ्चौ	अदद्र्यञ्चः
द्वि०	अदद्र्यञ्चम्	,,	अदद्रीचः
तृ०	अदद्रीचा	अदद्र्यग्भ्याम्	अदद्र्यग्भिः
च०	अदद्रीचे	,,	अदद्र्यग्भ्यः
पं०	अदद्रीचः	,,	,,
ष०	,,	अदद्रीचोः	अदद्रीचाम्
स०	अदद्रीचि	,,	अदद्र्यक्षु

पूजायाम् ।

प्र०	अमुमुयङ्	अमुमुयञ्चौ	अमुमुयञ्चः
द्वि०	अमुमुयञ्चम्	,,	,,
तृ०	अमुमुयञ्चा	अमुमुयङ्भ्याम्	अमुमुयङ्भिः
च०	अमुमुयञ्चे	,,	अमुमुयङ्भ्यः
पं०	अमुमुयञ्चः	,,	,,
ष०	,,	अमुमुयञ्चोः	अमुमुयञ्चाम्
स०	अमुमुयञ्चि	,,	अमुमुयङ्षु-क्षु
सं०	हे अमुमुयङ्	हे अमुमुयञ्चौ	हे अमुमुयञ्चः
प्र०	अदमुयङ्	अदमुयञ्चा	अदमुयञ्चः
द्वि०	अदमुयञ्चम्	,,	,,
तृ०	अदमुयञ्चा	अदमुयङ्भ्याम्	अदमुयङ्भिः
च०	अदमुयञ्चे	,,	अदमुयङ्भ्यः
पं०	अदमुयञ्चः	,,	,,
ष०	,,	अदमुयञ्चोः	अदमुयञ्चाम्

स०	अदमुयञ्चि	अदमुयञ्चोः	अदमुयङ्षु-क्षु
सं०	हे अदमुयङ्	हे अदमुयञ्चौ	हे अदमुयञ्चः
प्र०	अदद्रयङ्	अदद्रयञ्चौ	अदद्रयञ्चः
द्वि०	अदद्रयञ्चम्	”	”
तृ०	अदद्रयञ्चा	अदद्रयङ्भ्याम्	अदद्रयङ्भिः
च०	अदद्रयञ्चे	”	अदद्रयङ्भ्यः
पं०	अदद्रयञ्चः	”	”
ष०	”	अदद्रयञ्चोः	अदद्रयञ्चाम्
स०	अदद्रयञ्चि	”	अदद्रयङ्षु-क्षु
सं०	हे अदद्रयङ्	हे अदद्रयञ्चौ	हे अदद्रयञ्चः

चान्तो विष्वद्र्यश्च्शब्दः ।

गतौ

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	विष्वद्र्यङ्	विष्वद्र्यञ्चौ	विष्वद्र्यञ्चः
द्वि०	विष्वद्र्यञ्चम्	”	विष्वद्रीचः
तृ०	विष्वद्रीचा	विष्वद्र्यग्भ्याम्	विष्वद्र्यग्भिः
च०	विष्वद्रीचे	”	विष्वद्र्यग्भ्यः
पं०	विष्वद्रीचः	”	”
ष०	”	विष्वद्रीचोः	विष्वद्रीचाम्
स०	विष्वद्रीचि	”	विष्वद्र्यक्षु
सं०	हे विष्वद्र्यङ्	हे विष्वद्र्यञ्चौ	हे विष्वद्र्यञ्चः

पूजायाम् ।

प्र०	विष्वद्र्यङ्	विष्वद्र्यञ्चौ	विष्वद्र्यञ्चः
द्वि०	विष्वद्र्यञ्चम्	”	”
तृ०	विष्वद्र्यञ्चा	विष्वद्र्यङ्भ्याम्	विष्वद्र्यङ्भिः
च०	विष्वद्र्यञ्चे	”	विष्वद्र्यङ्भ्यः
पं०	विष्वद्र्यञ्चः	”	”

ष०	विष्वद्र्यञ्चः	विष्वद्र्यञ्चोः	विष्वद्र्यञ्चाम्
स०	विष्वद्र्यञ्चि	,,	विष्वद्र्यङ्षु-क्षु
सं०	हे विष्वद्र्यङ्	हे विष्वद्र्यञ्चौ	हे विष्वद्र्यञ्चः

एवं देवद्र्यङ्सध्र्यञ्चौ ॥

चान्तः क्रुञ्च्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	क्रुङ्	क्रुञ्चौ	क्रुञ्चः
द्वि०	क्रुञ्चम्	,,	,,
तृ०	क्रुञ्चा	क्रुङ्भ्याम्	क्रुङ्भिः
च०	क्रुञ्चे	,,	क्रुङ्भ्यः
पं०	क्रुञ्चः	,,	,,
ष०	क्रुञ्चः	क्रुञ्चोः	क्रुञ्चाम्
स०	क्रुञ्चि	क्रुञ्चोः	क्रुङ्षु-क्षु
सं०	हे क्रुङ्	हे क्रुञ्चौ	हे क्रुञ्चः

चान्तः सुवृश्च्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	सुवृट् ड्	सुवृश्चौ	सुवृश्चः
द्वि०	सुवृश्चम्	,,	,,
तृ०	सुवृश्चा	सुवृड्भ्याम्	सुवृड्भिः
च०	सुवृश्चे	,,	सुवृड्भ्यः
पं०	सुवृश्चः	,,	,,
ष०	,,	सुवृश्चोः	सुवृश्चाम्
स०	सुवृश्चि	,,	सुवृट्सु-ट्त्सु
सं०	हे सुवृट्-ड्	हे सुवृश्चौ	हे सुवृश्चः

तान्तो महच्छब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	महान्	महान्तौ	महान्तः

द्वि०	महान्तम्	महान्तौ	महतः
तृ०	महता	महद्भ्याम्	महद्भिः
च०	महते	,,	महद्भ्यः
पं०	महतः	,,	,,
ष०	,,	महतोः	महताम्
स०	महति	,,	महत्सु
सं०	हे महन्	हे महान्तौ	हे महान्तः

तान्तो भवतुशब्द ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वि०	भवन्तम्	,,	भवतः
तृ०	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
च०	भवते	,,	भवद्भ्यः
पं०	भवतः	,,	,,
ष०	,,	भवतोः	भवताम्
स०	भवति	,,	भवत्सु
सं०	हे भवन्	हे भवन्तौ	हे भवन्तः

एवं धीमत्-बुद्धिमत्—यशस्वत्—चेतस्वत्प्रभृतयः ॥

तान्तो भवतृशब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	भवन्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वि०	भवन्तम्	,,	भवतः
तृ०	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
च०	भवते	,,	भवद्भ्यः
पं०	भवतः	,,	,,
ष०	,,	भवतोः	भवताम्

स०	भवति	भवतोः	भवत्सु
सं	हे भवन्	हे भवन्तौ	हे भवन्तः

तान्तो ददत्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	ददत्—द्	ददतौ	ददतः
द्वि०	ददतम्	,,	,,
तृ०	ददता	ददद्भ्याम्	ददद्भिः
च०	ददते	,,	ददद्भ्यः
पं०	ददतः	,,	,,
ष०	,,	ददतोः	ददताम्
स०	ददति	,,	ददत्सु
सं०	हे ददत्—द्	हे ददतौ	हे ददतः

एवं जक्षत्-जाग्रत्-दरिद्रत्-शासत्--चकासत्—दीध्यत्-वेव्यतः शतृप्रत्ययान्तजुहो—त्यादिगणपठितधातुज-दधत्-जुह्वत्-प्रभृतयश्च ॥

पान्तो गुप्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	गुप्-ब्	गुपौ	गुपः
द्वि०	गुपम्	,,	,,
तृ०	गुपा	गुब्भ्याम्	गुब्भिः
च०	गुपे	,,	गुब्भ्यः
पं०	गुपः	,,	,,
ष०	गुपः	गुपोः	गुपाम्
स०	गुपि	,,	गुप्सु
सं०	हे गुप्-ब्	हे गुपौ	हे गुपः

तान्तस्तादृश्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	तादृक्-ग	तादृशौ	तादृशः

द्वि०	तादृशम्	तादृशौ	तादृशः
तृ०	तादृशा	तादृग्भ्याम्	तादृग्भिः
च०	तादृशे	,,	तादृग्भ्यः
पं०	तादृशः	,,	,,
ष०	,,	तादृशोः	तादृशाम्
स०	तादृशि	,,	तादृक्षु
सं०	हे तादृक्-ग्	हे तादृशौ	हे तादृशः

एवं यादृश्-सदृश्-कीदृश्-एतादृश्-अमूदृश्-ईदृश्-इत्यादिः ।

शान्तो घृतस्पृश्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	घृतस्पृक्-ग्	घृतस्पृशौ	घृतस्पृशः
द्वि०	घृतस्पृशम्	,,	,,
तृ०	घृतस्पृशा	घृतस्पृग्भ्याम्	घृतस्पृग्भिः
च०	घृतस्पृशे	,,	घृतस्पृग्भ्यः
पं०	घृतस्पृशः	,,	,,
ष०	,,	घृतस्पृशोः	घृतस्पृशाम्
स०	घृतस्पृशि	,,	घृतस्पृक्षु
सं०	हे घृतस्पृक्-ग्	हे घृतस्पृशौ	हे घृतस्पृशः

शान्तो विश्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	विट्-ड्	विशौ	विशः
द्वि०	विशम्	,,	,,
तृ०	विशा	विड्भ्याम्	विड्भिः
च०	विशे	,,	विड्भ्यः
पं०	विशः	,,	,,
ष०	,,	विशोः	विशाम्
स०	विशि	,,	विट्सु-ट्त्सु
सं०	हे विट्-ड्	हे विशौ	हे विशः

५

षान्तो दधृष्शब्दः

	एकव०	द्वि०	बहु०
प्र०	दधृक्-ग्	दधृषौ	दधृषः
द्वि०	दधृषम्	,,	,,
तृ०	दधृषा	दधृग्भ्याम्	दधृग्भिः
च०	दधृषे	,,	दधृग्भ्यः
पं०	दधृषः	,,	,,
ष०	,,	दधृषोः	दधृषाम्
स०	दधृषि	,,	दधृक्षु
सं०	हे दधृक्-ग्	हे दधृषौ	हे दधृषः

षान्तो रत्नमुष्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	रत्नमुट्-ड्	रत्नमुषौ	रत्नमुषः
द्वि०	रत्नमुषम्	,,	,,
तृ०	रत्नमुषा	रत्नमुड्भ्याम्	रत्नमुड्भिः
च०	रत्नमुषे	,,	रत्नमुड्भ्यः
पं०	रत्नमुषः	,,	,,
ष०	,,	रत्नमुषोः	रत्नमुषाम्
स०	रत्नमुषि	,,	रत्नमुट्सु-ट्त्सु
सं०	हे रत्नमुट्-ड्	हे रत्नमुषौ	हे रत्नमुषः

षान्तः षट्शब्दः

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	०	०	षट्-ड्
द्वि०	०	०	,,
तृ०	०	०	षड्भिः
च०	०	०	षड्भ्यः
पं०	०	०	,,

ष०	०	०	षण्णाम्
स०	०	०	षट्सु षट्त्सु
सं०	०	०	हे षट्—ड्

प्रियषष्शब्दस्य तु रत्नमुष्शब्दवद्रूपाणि ।

षान्तश्चिकीर्ष्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	चिकीः	चिकीर्षौ	चिकीर्षः
द्वि०	चिकीर्षम्	,,	,,
तृ०	चिकीर्षा	चिकीर्भ्याम्	चिकीर्भिः
च०	चिकीर्षे	,,	चिकीर्भ्यः
पं०	चिकीर्षः	,,	,,
ष०	,,	चिकीर्षोः	चिकीर्षाम्
स०	चिकीर्षि	,,	चिकीर्षु
सं०	हे चिकीः	हे चिकीर्षौ	हे चिकीर्षः

षान्तः पिपठिष्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	पिपठीः	पिपठिषौ	पिपठिषः
द्वि०	पिपठिषम्	,,	,,
तृ०	पिपठिषा	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भिः
च०	पिपठिषे	,,	पिपठीर्भ्यः
पं०	पिपठिषः	,,	,,
ष०	,,	पिपठिषोः	पिपठिषाम्
स०	पिपठिषि	,,	पिपठीःषु-ष्षु
सं०	हे पिपठीः	हे पिपठिषौ	हे पिपठिषः

षान्तो दोष्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	दोः	दोषौ	दोषः
द्वि०	दोषम्	,,	दोष्णः, दोषः

तृ०	दोष्णा, दोषा	दोर्भ्याम्,दोषभ्याम्	दोर्भिः, दोषभिः
च०	दोष्णे, दोषे	,, ,,	दोर्भ्यः, दोषभ्यः
पं०	दोष्णः दोषः	,, ,,	,, ,,
ष०	,, ,,	दोष्णोः,दोषोः	दोष्णाम्, दोषाम्
स०	दोष्णि, दोषि	,, ,,	दोषसु, दोष्षु-ःषु
सं०	हे दोः	हे दोषौ	हे दोषः

षान्तो विविक्ष्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	विविट्-ड्	विविक्षौ	विविक्षः
द्वि०	विविक्षम्	विविक्षौ	विविक्षः
तृ०	विविक्षा	विविड्भ्याम्	विविड्भिः
च०	विविक्षे	,,	विविड्भ्यः
पं०	विविक्षः	,,	,,
ष०	,,	विविक्षोः	विविक्षाम्
स०	विविक्षि	,,	विविक्षु
सं०	हे विविट्-ड्	हे विविक्षौ	हे विविक्षः

सान्तः सुपिस्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सुपीः	सुपिसौ	सुपिसः
द्वि०	सुपिसम्	,,	,,
तृ०	सुपिसा	सुपीर्भ्याम्	सुपीर्भिः
च०	सुपिसे	,,	सुपीर्भ्यः
पं०	सुपिसः	,,	,,
ष०	,,	सुपिसोः	सुपिसाम्
स०	सुपिसि	,,	सुपीष्षु, सुपीःषु
सं०	हे सुपीः	हे सुपिसौ	हे सुपिसः

सान्तो विद्वस्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
द्वि०	विद्वांसम्	,,	विदुषः
तृ०	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
च०	विदुषे	,,	विद्वद्भ्यः
पं०	विदुषः	,,	,,
ष०	,,	विदुषोः	विदुषाम्
स०	विदुषि	,,	विद्वत्सु
सं०	हे विद्वन्	हे विद्वांसौ	हे विद्वांसः

सान्तः सेदिवस्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सेदिवान्	सेदिवांसौ	सेदिवांसः
द्वि०	सेदिवांसम	,,	सेदुषः
तृ०	सेदुषा	सेदिवद्भ्याम्	सेदिवद्भिः
च०	सेदुषे	,,	सेदिवद्भ्यः
पं०	सेदुषः	,,	,,
ष०	,,	सेदुषोः	सेदुषाम्
स०	सेदुषि	,,	सेदिवत्सु
सं०	हे सेदिवन्	हे सेदिवांसौ	हे सेदिवांसः

सान्त ईयिवस्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	ईयिवान्	ईयिवांसौ	ईयिवांसः
द्वि०	ईयिवांसम्	,,	ईयुषः
तृ०	ईयुषा	ईयिवद्भ्याम्	ईयिवद्भिः
च०	ईयुषे	,,	ईयिवद्भ्यः
पं०	ईयुषः	ईयिवद्भ्याम्	ईयिवद्भ्यः

ष०	ईयुषः	ईयुषोः	ईयुषाम्
स०	ईयुषि	,,	ईयिवत्सु
सं०	हे ईयिन्	हे ईयिवांसौ	हे ईयिवांसः

सान्तोऽनाश्वस्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अनाश्वान्	अनाश्वांसौ	अनाश्वांसः
द्वि०	अनाश्वांसम्	,,	अनाशुषः
तृ०	अनाशुषा	अनाश्वद्भ्याम्	अनाश्वद्भिः
च०	अनाशुषे	,,	अनाश्वद्भ्यः
पं०	अनाशुषः	,,	,,
ष०	,,	अनाशुषोः	अनाशुषाम्
स०	अनाशुषि	,,	अनाश्वत्सु
सं०	हे अनाश्वन्	हे अनाश्वांसौ	हे अनाश्वांसः

सान्तो जग्मिवस्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	जग्मिवान्	जग्मिवांसौ	जग्मिवांसः
द्वि०	जग्मिवांसम्	,,	जग्मुषः
तृ०	जग्मुषा	जग्मिवद्भ्याम्	जग्मिवद्भिः
च०	जग्मुषे	,,	जग्मिवद्भ्यः
पं०	जग्मुषः	,,	,,
ष०	जग्मुषः	जग्मुषोः	जग्मुषाम्
स०	जग्मुषि	,,	जग्मिवत्सु
सं०	हे जग्मिवन्	हे जग्मिवांसौ	हे जग्मिवांसः

सान्तो जगन्वस्शब्दः ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	जगन्वान्	जगन्वांसौ	जगन्वांसः

द्वि०	जगन्वांसम्	जगन्वांसौ	जग्मुषः
तृ०	जग्मुषा	जगन्वद्भ्याम्	जगन्वद्भिः
च०	जग्मुषे	,,	जगन्वद्भ्यः
पं०	जग्मुषः	,,	,,
ष०	,,	जग्मुषोः	जग्मुषाम्
स०	जग्मुषि	,,	जगन्वत्सु
सं०	हे जगन्वन्	हे जगन्वांसौ	हे जगन्वांसः

सान्तः **शुश्रुवस्**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	शुश्रुवान्	शुश्रुवांसौ	शुश्रुवांसः
द्वि०	शुश्रुवांसम्	,,	शुश्रुवुषः
तृ०	शुश्रुवुषा	शुश्रुवद्भ्याम्	शुश्रुवद्भिः
च०	शुश्रुवुषे	,,	शुश्रुवद्भ्यः
पं०	शुश्रुवुषः	,,	,,
ष०	,,	शुश्रुवुषोः	शुश्रुवुषाम्
स०	शुश्रुवुषि	,,	शुश्रुवत्सु
सं०	हे शुश्रुवन्	हे शुश्रुवांसौ	हे शुश्रुवांसः

एवं वसुप्रत्ययान्ताः सर्वेऽपि वोध्याः ।

सान्तः **पुंस्**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः
द्वि०	पुमांसम्	,,	पुंसः
तृ०	पुंसा	पुंभ्याम्	पुंभिः
च०	पुंसे	,,	पुंभ्यः
पं०	पुंसः	,,	,,
ष०	पुंसः	पुंसोः	पुंसाम्

स०	पुंसि	पुंसोः	पुंसु
सं०	हे पुमन्	हे पुमांसौ	हे पुमांसः

सान्तः कनीयस्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	कनीयान्	कनीयांसौ	कनीयांसः
द्वि०	कनीयांसम्	"	कनीयसः
तृ०	कनीयसा	कनीयोभ्याम्	कनीयोभिः
च०	कनीयसे	"	कनीयोभ्यः
पं०	कनीयसः	"	"
ष०	"	कनीयसोः	कनीयसाम्
स०	कनीयसि	"	कनीयःसु, स्सु
सं०	हे कनीयन्	हे कनीयांसौ	हे कनीयांसः

सान्तः स्रस्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	स्रत्-द्	स्रसौ	स्रसः
द्वि०	स्रसम्	"	"
तृ०	स्रसा	स्रद्भ्याम्	स्रद्भिः
च०	स्रसे	"	स्रद्भ्यः
पं०	स्रसः	"	"
ष०	"	स्रसोः	स्रसाम्
स०	स्रसि	"	स्रत्सु
सं०	हे स्रत्-द्	हे स्रसौ	हे स्रसः

एवं ध्वस् ।

नान्त उशनस्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	उशना	उशनसौ	उशनसः
द्वि०	उशनसम्	"	"

तृ०	उशनसा	उशनोभ्याम्	उशनोभिः
च०	उशनसे	,,	उशनोभ्यः
पं०	उशनसः	,,	,,
ष०	,,	उशनसोः	उशनसाम्
स०	उशनसि	उशनसोः	उशनस्सु
सं०	हे उशन, नन्, नः	हे उशनसौ	हे उशनसः

सान्तोऽनेहस्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अनेहा	अनेहसौ	अनेहसः
द्वि०	अनेहसम्	,,	,,
तृ०	अनेहसा	अनेहोभ्याम्	अनेहोभिः
च०	अनेहसे	,,	अनेहोभ्यः
पं०	अनेहसः	,,	,,
ष०	,,	अनेहसोः	अनेहसाम्
स०	अनेहसि	,,	अनेहस्सु
सं०	हे अनेहः	हे अनेहसौ	हे अनेहसः

एवं पुरुदंसस्शब्दः ।

सान्तो वेधस्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	वेधाः	वेधसौ	वेधसः
द्वि०	वेधसम्	,,	,,
तृ०	वेधसा	वेधोभ्याम्	वेधोभिः
च०	वेधसे	,,	वेधोभ्यः
पं०	वेधसः	,,	,,
ष०	,,	वेधसोः	वेधसाम्
स०	वेधसि	,,	वेधःसु, स्सु
	हे वेधः	हे वेधसौ	हे वेधसः

एवं विडौजस्-सुमनस्-सुमेधस्-प्रभृतयः ।

सान्तोऽदस्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	असौ	अमू	अमी
द्वि०	अमुम्	,,	अमून्
तृ०	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
च०	अमुष्मै	,,	अमीभ्यः
पं०	अमुष्मात्	,,	,,
ष०	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
स०	अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु
सं०	त्यदादित्वात्संबोधनं न ।		

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः

अथ हलन्तस्त्रीलिंगाः ।

हान्त उपानह्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	उपानत्-द्	उपानहौ	उपानहः
द्वि०	उपानहम्	,,	,,
तृ०	उपानहा	उपानद्भ्याम्	उपानद्भिः
च०	उपानहे	,,	उपानद्भ्यः
पं०	उपानहः	,,	,,
ष०	,,	उपानहोः	उपानहाम्
सं०	उपानहि	,,	उपानत्सु
सं०	हे उपानत्-द्	हे उपानहौ	हे उपानहः

हान्त उष्णिह्शब्दः

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	उष्णिक्-ग्	उष्णिहौ	उष्णिहः

द्वि०	उष्णिहम्	उष्णिहौ	उष्णिहः
तृ०	उष्णिहा	उष्णिग्भ्याम्	उष्णिग्भिः
च०	उष्णिहे	,,	उष्णिग्भ्यः
प०	उष्णिहः	,,	उष्णिग्भ्यः
ष०	,,	उष्णिहोः	उष्णिहाम्
स०	उष्णिहि	,,	उष्णिक्षु
सं०	हे उष्णिक्-ग्	हे उष्णिहौ	हे उष्णिहः

वान्तो दिव्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	द्यौः	दिवौ	दिवः
द्वि०	दिवम्	,,	,,
तृ०	दिवा	द्युभ्याम्	द्युभिः
च०	दिवे	,,	द्युभ्यः
पं०	दिवः	,,	,,
ष०	,,	दिवोः	दिवाम्
स०	दिवि	,,	द्युषु
सं०	हे द्यौः	हे दिवौ	हे दिवः

रेफान्तश्चतुर्शब्दः ।

	बहुव०
प्र०	चतस्रः
द्वि०	,,
तृ०	चतसृभिः
च०	चतसृभ्यः
पं०	,,
ष०	चतसृणाम्
स०	चतसृषु
सं०	हे चतस्रः

मान्तः किम्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	का	के	काः
द्वि०	काम्	,,	,,
तृ०	कया	काभ्याम्	काभिः
च०	कस्यै	,,	काभ्यः
पं०	कस्याः	,,	,,
ष०	,,	कयोः	कासाम्
स०	कस्याम्	,,	कासु

मान्तः इदम्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	इयम्	इमे	इमाः
द्वि०	इमाम्	,,	,,
तृ०	अनया	आभ्याम्	आभिः
च०	अस्यै	,,	आभ्यः
पं०	अस्याः	,,	,,
ष०	,,	अनयोः	आसाम्
स०	अस्याम्	,,	आसु

अन्वादेश इदम्शब्दस्य-एतद्शब्दस्य च अमि एनाम्, औटि एने, शसि एनाः, आङि एनया, ओसि एनयोः ।

दान्तस्त्यद्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	स्या	त्ये	त्याः
द्वि०	त्याम्	त्ये	त्याः
तृ०	त्यया	त्याभ्याम्	त्याभिः

च०	त्यस्यै	त्याभ्यां	त्याभ्यः
पं०	त्यस्याः	,,	,,
ष०	,,	त्ययोः	त्यासाम्
स०	त्यस्याम्	,,	त्यासु

एवं तद्-यद्-एतद् इत्यादि ।

जान्तः स्रज्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	स्रक्-ग्	स्रजौ	स्रजः
द्वि०	स्रजम्	,,	,,
तृ०	स्रजा	स्रग्भ्याम्	स्रग्भिः
च०	स्रजे	,,	स्रग्भ्यः
पं०	स्रजः	,,	,,
ष०	,,	स्रजोः	स्रजाम्
स०	स्रजि	,,	स्रक्षु
सं०	हे स्रक्-ग्	हे स्रजौ	हे स्रजः

पान्तोऽप्शब्दः ।

	बहुव०
प्र०	आपः
द्वि०	अपः
तृ०	अद्भिः
च०	अद्भ्यः
पं०	,,
ष०	अपाम्
स०	अप्सु
सं०	हे आपः

शान्तो दिश्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	दिक्-ग्	दिशौ	दिशः
द्वि०	दिशम्	,,	,,
तृ०	दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः
च०	दिशे	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
पं०	दिश	,,	,,
ष०	,,	दिशोः	दिशाम्
स०	दिशि	,,	दिक्षु
सं०	हे दिक्-ग्	हे दिशौ	हे दिशः

शान्तः दृश्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	दृक्-ग्	दृशौ	दृशः
द्वि०	दृशम्	,,	,,
तृ०	दृशा	दृग्भ्याम्	दृग्भिः
च०	दृशे	,,	दृग्भ्यः
पं०	दृशः	,,	,,
ष०	,,	दृशोः	दृशाम्
स०	दृशि	,,	दृक्षु
सं०	हे दृक्-ग्	हे दृशौ	हे दृशः

षान्तस्त्विष्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	त्विट्-ड्	त्विषौ	त्विषः
द्वि०	त्विषम्	,,	,,
तृ०	त्विषा	त्विड्भ्याम्	त्विड्भिः
च०	त्विषे	,,	त्विड्भ्यः

पं०	त्विषः	त्विड्भ्याम्	त्विड्भ्यः
ष०	,,	त्विषोः	त्विषाम्
स०	त्विषि	,,	त्विट्सु—टत्सु
सं०	हे त्विट्-ड्	हे त्विषौ	हे त्विषः

प्रान्तः सजुष्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सजूः	सजुषौ	सजुषः
द्वि०	सजुषम्	,,	,,
तृ०	सजुषा	सजूर्भ्याम्	सजूर्भिः
च०	सजुषे	,,	सजूर्भ्यः
पं०	सजुषः	,,	,,
ष०	सजुषः	सजुषोः	सजुषाम्
स०	सजुषि	,,	सजूःषु, :ष्षु
सं०	हे सजूः	हे सजुषौ	हे सजुषः

एवमाशीः ।

सान्तोऽ दस्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	असौ	अमू	अमूः
द्वि०	अमूम्	,,	,,
तृ०	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
च०	अमुष्यै	,,	अमूभ्यः
पं०	अमुष्याः	,,	,,
ष०	,,	अमुयोः	अमूषाम्
स०	अमुष्याम्	,,	अमूषु

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

स्वनडुत्कुलम् । शोभना अनड्वाहो यस्य ।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

हान्तः स्वनडुह्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	स्वनडुत्-द्	स्वनडुही	स्वनड्वांहि
द्वि०	,, ,,	,,	,,
तृ०	स्वनडुहा	स्वनडुद्भ्याम्	स्वनडुद्भिः
च०	स्वनडुहे	,,	स्वनडुद्भ्यः
पं०	स्वनडुहः	,,	,,
ष०	,,	स्वनडुहोः	स्वनडुहाम्
स०	स्वनडुहि	,,	स्वनडुत्सु
सं०	हे स्वनडुत्-द्	हे स्वनडुही	हे स्वनडांहि

रेफान्तो वार्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	वाः	वारी	वारि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	वारा	वार्भ्याम्	वार्भिः
च०	वारे	,,	वार्भ्यः
पं०	वारः	,,	,,
ष०	,,	वारोः	वाराम्
स०	वारि	वारोः	वार्षु
सं०	हे वाः	हे वारी	हे वारि

रेफान्तश्चतुर्शब्दः

प्र०	चत्वारि
द्वि०	,,
तृ०	चतुर्भिः
च०	चतुर्भ्यः

पं०			चतुर्भ्यः
ष०			चतुर्णाम्
स०			चतुर्षु
सं०			हे चत्वारि

मान्तः किम्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	किम्	के	कानि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	केन	काभ्याम्	कैः
च०	कस्मै	,,	केभ्यः
पं०	कस्मात्-द्	,,	,,
ष०	कस्य	कयोः	केषाम्
स०	कस्मिन्	,,	केषु

मान्त इदम्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहु०
प्र०	इदम्	इमे	इमानि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	अनेन	आभ्याम्	एभिः
च०	अस्मै	,,	एभ्यः
पं०	अस्मात्	,,	,,
ष०	अस्य	अनयोः	एषाम्
स०	अस्मिन्	,,	एषु

अन्वादेश इदम्शब्दस्य एतद्शब्दस्य च अमि एनत्, औटि एने, शसि एनानि, आङि एनेन, ओसि एनयोः ।

नान्तो ब्रह्मन्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	ब्रह्म	ब्रह्मणी	ब्रह्माणि

द्वि०	ब्रह्म	ब्रह्मणी	ब्रह्माणि
तृ०	ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः
च०	ब्रह्मणे	,,	ब्रह्मभ्यः
पं०	ब्रह्मणः	,,	,,
ष०	,,	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्
स०	ब्रह्मणि	,,	ब्रह्मसु
सं०	हे ब्रह्म, न्	हे ब्रह्मणी	हे ब्रह्माणि

नान्तोऽह्न्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अहः	अह्नी-अहनी	अहानि
द्वि०	,,	,, ,,	,,
तृ०	अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
च०	अह्ने	,,	अहोभ्यः
पं०	अह्नः	,,	,,
ष०	,,	अह्नोः	अह्नाम्
स०	अह्नि-हनि	,,	अहःसु
सं०	हे अहः	हे अह्नी-अहनी	हे अहानि

जान्तोऽसृज्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	असृक्-ग्	असृजी	असृञ्जि
द्वि०	,, ,,	,,	,,
तृ०	अस्ना-सृजा	असृग्भ्याम्-सभ्याम्	असृग्भिः-सभिः
च०	अस्ने-सृजे	,, ,,	असृग्भ्यः-सभ्यः
पं०	अस्नः-सृजः	,, ,,	,, ,,
ष०	,, ,,	असृजोः स्नोः	अस्नाम्-सृजाम्
स०	अस्नि-सनि-सृजि	,, ,,	असस्सु-सृक्षु
सं०	हे असृक्-ग	हे असृजी	हे असृञ्जि

जान्तः ऊर्ज्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुवं०
प्र०	ऊर्क्-ग्	ऊर्जी	ऊर्ञ्जि
द्वि०	ऊर्क्, ग्	ऊर्जी	ऊर्ञ्जि
तृ०	ऊर्जा	ऊर्ग्भ्याम्	ऊर्ग्भिः
च०	ऊर्जे	,,	ऊर्ग्भ्यः
पं०	ऊर्जः	,,	,,
ष०	,,	ऊर्जोः	ऊर्जाम्
स०	ऊर्जि	,,	ऊर्क्षु
सं०	हेऊर्क्, ग्	हे ऊर्जी	हे ऊर्ञ्जि

दान्तस्त्यच्छब्दः

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	त्यत्, द्	त्ये	त्यानि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	त्येन	त्याभ्याम्	त्यैः
च०	त्यस्मै	,,	त्येभ्यः
पं०	त्यस्मात्	,,	,,
ष०	त्यस्य	त्ययोः	त्येषाम्
स०	त्यस्मिन्	,,	त्येषु

एवं तद्-यद्-एतद् । अन्वादेश एतच्छब्दस्य तु, एनत् इति ज्ञेयम् ।

चान्तः गोअञ्च्शब्दः ।

गतौ ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	गवाक्-ग्	गोची	गवाञ्चि
	गोअक्-ग्		गोअञ्चि
	गोऽक्-ग्		गोञ्चि

सत्यव्रतो

द्वि०	गवाक्,ग् गोअक्,ग् गोऽक्,ग्	गोची	गवाञ्चि गोअञ्चि गोञ्चि
तृ०	गोचा	गवाग्भ्याम् गोअग्भ्याम् गोग्भ्याम्	गवाग्भिः गोअग्भिः गोग्भिः
च०	गोचे	गवाभ्याम् गोअग्भ्याम् गोग्भ्याम्	गवाग्भ्यः गोअग्भ्यः गोग्भ्यः
पं०	गोचः	गवाग्भ्याम् गोअग्भ्याम् गोग्भ्याम्	गवाग्भ्यः गोअग्भ्यः गोग्भ्यः
ष०	गोचः	गोचोः	गोचाम्
स०	गोचि	गोचोः	गवाक्षु गोअक्षु गोक्षु

पूजायाम्

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	गवाङ् गोअङ् गोङ	गवाञ्ची गोअञ्ची गोञ्ची	गवाञ्चि गोअञ्चि गोञ्चि
द्वि०	गवाङ् गोअङ् गोङ्	गवाञ्ची गोअञ्ची गोञ्ची	गवाञ्चि गोअञ्चि गोञ्ची ञ्चि

तृ०	गवाञ्चा	गवाङ्भ्याम्	गवाङ्भिः
	गोअञ्चा	गोअङ्भ्याम्	गोअङ्भिः
	गोञ्चा	गोङ्भ्याम्	गोङ्भिः
च०	गवाञ्चे	गवाङ्भ्याम्	गवाङ्भ्यः
	गोअञ्चे	गोअङ्भ्याम्	गोअङ्भ्यः
	गोञ्चे	गोङ्भ्याम्	गोङ्भ्यः
पं०	गवाञ्चः	गवाङ्भ्याम्	गवाङ्भ्यः
	गोअञ्चः	गोअङ्भ्याम्	गोअङ्भ्यः
	गोञ्चः	गोङ्भ्याम्	गोङ्भ्यः
ष०	गवाञ्चः	गवाञ्चोः	गवाञ्चाम्
	गोअञ्चः	गोअञ्चोः	गोअञ्चाम्
	गोञ्चः	गोञ्चोः	गोञ्चाम्
स०	गवाञ्चि	गवाञ्चोः	गवाङ्ख्षु, क्षु, षु
	गोअञ्चि	गोअञ्चोः	गोअङ्ख्षु, -क्षु, षु
	गोञ्चि	गोञ्चोः	गोङ्ख्षु, क्षु, षु

चान्तस्तिरस्श्च्शब्दः ।

गतौ ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	तिर्यक्, ग्	तिरश्ची	तिर्यञ्चि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	तिरश्चा	तिर्यग्भ्याम	तिर्यग्भिः
च०	तिरश्चे	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यग्भ्यः
पं०	तिरश्चः	,,	,,
ष०	तिरश्चः	तिरश्चोः	तिरश्चाम्
स०	तिरश्चि	,,	तिर्यक्षु
सं०	हे तिर्यक्, ग	हे तिरश्ची	हे तिर्यञ्चि

पूजायाम् ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	तिर्यङ्	तिर्यञ्ची	निर्यञ्चि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	तिर्यञ्चा	तिर्यङ्भ्याम्	तिर्यङ्भिः
च०	तिर्यञ्च	,,	तिर्यङ्भ्यः
पं०	तिर्यञ्चः	,,	,,
ष०	,,	तिर्यञ्चोः	तिर्यञ्चाम्
स०	तिर्यञ्चि	,,	तिर्यङ्ख्षु, क्षु, षु
स०	हे तिर्यङ्	हे तिर्यञ्ची	हे तिर्यञ्चि

तान्तो यकृच्छब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	यकृत्	यकृती	यकृन्ति
द्वि०	,,	,,	,, यकानि
तृ०	यक्ना, कृता	यकभ्याम्, कृद्भ्याम्	यकभिः, कृद्भिः
च०	यक्ने, कृते	,, ,,	यकभ्यः, कृद्भ्यः
पं०	यक्नः, कृतः	,, ,,	,, ,,
ष०	,, ,,	यक्नोः, कृतोः	यक्नाम्, कृताम्
स०	यकनि, क्नि, कृति	,, ,,	यकसु, कृत्सु

तान्तः शकृच्छब्दः ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	शकृत्	शकृती	शकृन्ति
द्वि०	,,	,,	,, शकानि
तृ०	शकृता, क्ना	शकभ्याम्, कृद्भ्याम्	शकभिः, कृद्भिः
च०	शकृते, क्ने	,, ,,	शकभ्यः, कृद्भ्यः
पं०	शकृतः, क्नः	,, ,,	,, ,,

ष०	शक्वतः, क्नः	शक्नोः, क्नोः	शक्नाम्, क्नाम्
स०	शक्वति, क्नि, कनि	शक्नोः, क्नोः	शकसु, क्सु

तान्तो ददच्छब्दः।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	ददत्	ददती	ददति, न्ति
द्वि०	"	"	" "
तृ०	ददता	ददद्भ्याम्	ददद्भिः
च०	ददते	"	ददद्भ्यः
पं०	ददतः	"	"
ष०	"	ददतोः	ददताम्
स०	ददति	"	ददत्सु

तान्तस्तुदच्छब्दः।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	तुदत्	तुदन्ती, ती	तुदन्ति
द्वि०	"	" "	"
तृ०	तुदता	तुदद्भ्याम्	तुदद्भिः
च०	तुदते	"	तुदद्भ्यः
पं०	तुदतः	"	"
ष०	"	तुदतोः	तुदताम्
स०	तुदति	"	तुदत्सु

तान्तो भाच्छब्दः

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	भात्	भान्ती, ती	भांति
द्वि०	"	"	"
तृ०	भाता	भाद्भ्याम्	भाद्भिः

च०	माते	माद्भ्याम्	माद्भ्यः
पं०	मातः	,,	,,
ष०	,,	मातोः	माताम्
स०	माति	,,	मात्सु

तान्तः पचत्शब्दः

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	पचत्-द्	पचन्ती	पचन्ति
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	पचता	पचद्भ्याम्	पचद्भिः
च०	पचते	,,	पचद्भ्यः
पं०	पचतः	,,	,,
ष०	,,	पचतोः	पचताम्
स०	पचति		पचत्सु

एवमेव शब्विकरणाः भवत्-भावयत्–बुभूषत्–प्रभृतयः ॥

तान्तो दीव्यच्छब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	दीव्यत्-द्	दीव्यन्ती	दीव्यन्ति
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	दीव्यता	दीव्यद्भ्याम्	दीव्यद्भिः
च०	दीव्यते	,,	दीव्यद्भ्यः
पं०	दीव्यतः	,,	,,
ष०	,,	दीव्यतोः	दीव्यताम्
स०	दीव्यति	,,	दीव्यत्सु

एवमेव श्यन्विकरणा दिवादिगणपठितधातुप्रकृतिकशत्रन्ताः ।

पान्तःस्वप्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	स्वप्-ब्	स्वपी	स्वाम्पि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	स्वपा	स्वद्भयाम्	स्वद्भिः
च०	स्वपे	,,	स्वद्भ्यः
पं०	स्वपः	,,	,,
ष०	,,	स्वपोः	स्वपाम्
स०	स्वपि	,,	स्वप्सु

शान्त ईदृश्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	ईदृक्-ग्	ईदृशी	ईदृशि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	ईदृशा	ईदृग्भ्याम्	ईदृग्भिः
च०	ईदृशे	,,	ईदृग्भ्यः
पं०	ईदृशः	,,	,,
ष०	ईदृशः	ईदृशोः	ईदृशाम्
स०	ईदृशि	,,	ईदृक्षु
सं०	हे ईदृक्-ग्	हे ईदृशी	हे ईदृशि

षान्तो धान्यपुष्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	धान्यपुट्,ड्	धान्यपुषी	धान्यपुंषि
द्वि०	,, ,,	,,	,,
तृ०	धान्यपुषा	धान्यपुड्भ्याम्	धान्यपुड्भिः
च०	धान्यपुषे	,,	धान्यपुड्भ्यः
पं०	धान्यपुषः	,,	,,

ष०	धान्यपुषः	धान्यपुषोः	धान्यपुषाम्
स०	धान्यपुषि	,,	धान्यपुट्सु, त्सु
सं०	हे धान्यपुट्-ड्	हे धान्यपुषी	हे धान्यपुंषि

षा (सा) न्तो **धनुष्**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	धनुः	धनुषी	धनूंषि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	धनुषा	धनुर्भ्याम्	धनुर्भिः
च०	धनुषे	,,	धनुर्भ्यः
पं०	धनुषः	,,	,,
ष०	धनुषः	धनुषोः	धनुषाम्
स०	धनुषिः	,,	धनुष्षु, :षु
	हे धनुः	हे धनुषी	हे धनूंषि

एवं यजुष्-वपुष्-चक्षुष्-हविष् छदिष्-शब्दप्रभृतयः ।

सान्तः **पयस्**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	पयः	पयसी	पयांसि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	पयसा	पयोभ्याम्	पयोभिः
च०	पयसे	,,	पयोभ्यः
पं०	पयसः	,,	,,
ष०	,,	पयसोः	पयसाम्
स०	पयसि	,,	पयस्सु, :सु
सं०	हे पयः	हे पयसी	हे पयांसि

एवं वासस्-यशस्-ओजस्-मनस्-सरस्प्रभृतयः ॥

सान्तोऽदस्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अदः	अमू	अमूनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
च०	अमुष्मै	,,	अमीभ्यः
पं०	अमुष्मात्	,,	,,
ष०	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
स०	अमुष्मिन्	,,	अमीषु

सत्यव्रत

इति हलन्ता नपुंसकलिंगाः ।

षड्लिङ्गभागः समाप्तः ।

षडलिंगभागे परिशिष्टपत्रम् ।

पृष्ठे २८ 'विश्वादिषु दर्शिताः'॥ इत्यस्याग्रे—
एकतरशब्दस्य तु स्वमोर्ज्ञानवत्, अन्यत्र कतरवत् ॥

३० वारिशब्दोत्तरम्—
इकारान्तनपुंसकलिङ्गः द्विशब्दः स्त्रीलिङ्गवत् ॥
इकारान्तनपुंसकलिङ्गत्रिशब्दस्य जस् शसोः 'त्रीणि' इति रूपम् । शेषं पुंवत् ॥

४२ यज्वन् शब्दोत्तरम्—
एवम् अध्वन्—अथर्वन्-प्रभृतयः ॥
ब्रह्मन्शब्दोत्तरम्—
एवम्-आत्मन्-परमात्मन्-प्रभृतयः ।

४६ 'द्वादशन्' इत्युत्तरम्—
त्रयोदशन् चतुर्दशन् पञ्चदशन् षोडशन् सप्तदशन् अष्टादशन् इति बोध्यम् ॥

४८ सुयुज्—शब्दोत्तरम् ॥
एवम्—ऋत्विज् ॥

५१ तद्शब्दोत्तरम्—
एवं यद् । तत्र प्रथमैकवचने 'यः' इति रूपम् ॥

७५ रेफान्तः स्त्रीलिङ्गो गिर्शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहु०
प्र०	गीः	गिरौ	गिरः
द्वि०	गिरम्	”	”
तृ०	गिरा	गीर्भ्याम्	गीर्भिः

च०	गिरे	गीर्भ्याम्	गीर्भ्यः
पं०	गिरः	"	"
ष०	"	गिरोः	गिराम्
स०	गिरि	"	गीर्षु
सं०	हे गीः	हे गिरौ	हे गिरः

रेफान्तः स्त्रीलिङ्गः पुर्शब्दः ।

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	पूः	पुरौ	पुरः
द्वि०	पुरम्	"	"
तृ०	पुरा	पूर्भ्याम्	पूर्भिः
च०	पुरे	पूर्भ्याम्	पूर्भ्यः
पं०	पुरः	"	"
ष०	"	पुरोः	पुराम्
स०	पुरि	"	पूर्षु
सं०	हे पूः	हे पुरौ	हे पुरः

स्रज्शब्दोत्तरम् ।

जकारान्त ऋच्शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	ऋक्-ग्	ऋचौ	ऋचः
द्वि०	ऋचम्	"	"
तृ०	ऋचा	ऋग्याम्	ऋग्भिः
च०	ऋचे	"	ऋग्भ्यः
पं०	ऋचः	"	"
ष०	"	ऋचोः	ऋचाम्
स०	ऋचि	"	ऋक्षु
सं०	हे ऋक्, ग्	हे ऋचौ	हे ऋचः

एवं वाच्शब्दः ।

नकारान्तो **नामन्**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहु०
प्र०	नाम	नाम्नी, मनी	नामानि
द्वि०	"	" "	"
तृ०	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभ्यः
च०	नाम्ने	"	नामभ्यः
पं०	नाम्नः	"	"
ष०	"	नाम्नोः	नाम्नाम्
स०	नाम्नि, मनि	"	नामसु
सं०	हे नाम, मन्	हे नाम्नी, मनी	हे नामानि

एवमेव **सामन्-दामन्-व्योमन्**-प्रभृतयः ॥

ब्रह्मन्शब्दोत्तरम्—

एवमेववर्त्मन्-कर्मन्-चर्मन्-प्रभृतयः ॥

अहन्शब्दोत्तरम्—

नकारान्तः **सुपथिन्** शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहु०
प्र०	सुपथि	सुपथी	सुपन्थानि
द्वि०	"	"	"
तृ०	सुपथा	सुपथिभ्याम्	सुपथिभिः
च०	सुपथे	"	सुपथिभ्यः
पं०	सुपथः	"	"
ष०	"	सुपथोः	सुपथाम्
स०	सुपथि	"	सुपथिषु
सं०	हेसुपथि, थिन्	हे सुपथी	हे सुपन्थानि

एवमेव **सुमथिन्-अनृभुक्षिन्** ॥

नकारान्तो **रागिन्**शब्दः ।

	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	रागि	रागिणी	रागीणि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	रागिणा	रागिभ्याम्	रागिभिः
च०	रागिणे	,,	रागिभ्यः
पं०	रागिणः	,,	,,
ष०	,,	रागिणोः	रागिणाम्
स०	रागिणि	,,	रागिषु
सं०	हे रागि, गिन्	हे रागिणी	हे रागीणि

एवमेव स्रग्विन्प्रभृतयः ।

इकारान्तनपुंसकलिङ्गो द्विशब्दः स्त्रीलिङ्गवत् ।

इकारान्तनपुंसकलिङ्ग**स्त्रि**शब्दः ।

	बहुव०
प्र०	त्रीणि
द्वि०	,,
तृ०	त्रिभिः
च०	त्रिभ्यः
पं०	,,
ष०	त्रयाणाम्
स०	त्रिषु
सं०	हे त्रीणि

दान्तः पुंलिङ्गो **यत्**शब्दः ।

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	यः	यौ	ये
द्वि०	यम्	,,	यान्

तृ०	येन	याभ्याम्	यैः
च०	यस्मै	,,	येभ्यः
पं०	यस्मात्-द्	,,	,,
ष०	यस्य	ययोः	येषाम्
स०	यस्मिन्	,,	येषु

इति परिशिष्टं समाप्तम् ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-
खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेंकटेश्वर" स्टीम्-यन्त्रालय-बंबई.

॥ श्रीः ॥

रूपमालायाम् ।

प्रकीर्णके ३ भागे

महामहोपाध्यायपंडितश्रीशिवदत्तशर्मविरचितः—

संधिभागः १.

शास्त्रिभिः संशोधितः ।

सोऽयम्

क्षेमराज-श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेंकटेश्वर" स्टीम्-मुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

संवत् १९७६, शके १८४१.

यह पुस्तक खेमराज श्रीकृष्णदासने खेतवाडी ७ वीं गली खम्बाटालैन, निज "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम् प्रेस बम्बईमें अपने लिये छापकर यहीं प्रकाशित किया.

अथ

रूपमालायां-प्रकीर्णभागः ३.

तत्र

संधिभागः ।

श्रीशंभुः पाणिनिः श्रीवररुचिरुरगः प्रांशुशृङ्गाणि यस्य
व्यक्तं पादास्त्रिपादी विलसति शिरसि प्रक्रियार्थांशरूपे ।
सप्ताध्यायी सपादा करनिकरसमा सूत्रसद्वार्तिकश्री-
भाष्यैर्बद्धं त्रिधा तत्प्रविशतु मनुजान्बोधकं शब्दशास्त्रम् ॥ १ ॥

अक्षरसमाम्नायः—

अइउ (ण्) । ऋऌ (क्) । एओ (ङ्) । ऐऔ (च्) ।
हयवर (ट्) । ल(ण्) । ञमङणन (म्) । झभ (ञ्) ।
घढध (ष्) । जबगडद (श्) । खफछठथचटत (व्) ।
कप (य्) । शषस (र्) । ह (ल्) ॥ इति प्रत्याहारसूत्राणि ॥

अथ प्रत्याहाराः—

१ **अण्**-'अ, इ, उ' वर्णानां संज्ञा ॥

२ **अक्**-'अ, इ, उ, ऋ, ऌ' वर्णानां संज्ञा ॥

३ **अच्**-'अ, इ, उ, ऋ. ऌ, ए, ओ, ऐ, औ, वर्णानां संज्ञा ॥ स्वरसंज्ञापि ॥

४ **अट्**-'अ, इ, उ, ऋ, ऌ, ए, ओ, ऐ, औ, ह, य्, व्, र्' वर्णानां संज्ञा ॥

५ **अण्**-'अ, इ, उ, ऋ, ऌ, ए, ओ, ऐ, औ, ह्, य्, व्, र्, ल्' वर्णानां संज्ञा ॥

६ **अम्**-'अ, इ, उ, ऋ, ऌ, ए, ओ, ऐ, औ, ह्, य्, व्, र्, ल्, ञ्, म्, ङ्, ण्, न्, वर्णानां संज्ञा ॥

७ **अश्**-'अ, इ, उ, ऋ, ऌ, ए, ओ, ऐ, औ, ह्, य् व्, र्, ल्, ञ्, म्, ङ्, ण्, न् झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड्, द्' वर्णानां संज्ञा ॥

८ अल्-'अ, इ, उ, ऋ, ऌ, ए, ओ, ऐ, औ, ह्, य्, व्, र्, ल्, ञ्, म्, ङ्, ण्, न्, झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड्, द्, ख्, फ्, छ्, ठ्, थ्, च्, ट्, त्, क्, प्, श्, ष्, स्, ह्' इति वर्णानां संज्ञा ॥

९ इक्-'इ, उ, ऋ, ऌ' एषां वर्णानां संज्ञा ॥

१० इच्-'इ, उ, ऋ, ऌ, ए, ओ, ऐ, औ' वर्णानां संज्ञा। नामिसंज्ञापि ॥

११ इण्-'इ, उ, ऋ, ऌ, ए, ओ, ऐ, औ, ह्, य्, व्, र्, ल' वर्णानां संज्ञा ॥

१२ उक्-'उ, ऋ, ऌ' इति वर्णानां संज्ञा ॥

१३ एङ् 'ए, ओ' वर्णयोः संज्ञा ॥

१४ एच्-'ए, ओ, ऐ, औ' वर्णानां संज्ञा ॥

१५ ऐच्-'ऐ, औ' वर्णयोः संज्ञा ॥

१६ हश्-'ह्, य्, व्, र्, ल्, ञ्, म्, ङ्, ण्, न्, झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड्, द्' वर्णानां संज्ञा ॥

१७ हल्-'ह्, य्, व्, र्, ल्, ञ्, म्, ङ्, ण्, न्, झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड्, द्, ख्, फ्, छ्, ठ्, थ्, च्, ट्, त्, क्, प्, श्, ष्, स्, ह्' इति वर्णानां संज्ञा व्यञ्जनसंज्ञापि ॥

१८ यण्-'य्, व्, र्, ल्,' वर्णानां संज्ञा ॥

१९ यम्-'य्, व्, र्, ल्, ञ्, म्, ङ्, ण्, न्' वर्णानां संज्ञा ॥

२० यञ्-'य्, व्, र्, ल्, ञ्, म्, ङ्, ण्, न्, झ्, भ्' वर्णानां संज्ञा ॥

२१ यय्-'य्, व् र्, ल्, ञ्, म्, ङ्, ण्, न्, झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड्, द्, ख्, फ्, छ्, ठ्, थ्, च्, ट्, त्, क्, प्, वर्णानां संज्ञा ॥

२२ यर्-'य्, व्, र्, ल्, ञ् म्, ङ्, ण्, न्; झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड्, द्, ख्, फ्, छ्, ठ्, थ्, च्, ट्, त्, क्, प्, श्, ष्, स्, वर्णानां संज्ञा ॥

२३ वश्--व्, र्, ल्, ञ् म्, ङ्, ण्, न्, झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड्, द्, वर्णानां संज्ञा ॥

२४ वल्-'व्, र्, ल्, ञ्, म्, ङ्, ण्, न्, झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड्, द्, ख्, फ्, छ्, ठ्, थ्, च्, ट्, त्, क्, प्, श्, ष्, स्, ह्' इति वर्णानां संज्ञा ॥

२५ रल्-'र्, ल्, ञ्, म्, ङ्, ण्, न्, झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड् द्, ख्, फ्, छ्, ठ्, थ्, च्, ट्, त्, क्, प्, श्, ष्, स्, ह्' इति वर्णानां संज्ञा॥

२६ ञम्-'ञ्, म्, ङ्, ण्, न्' इति वर्णानां संज्ञा॥

२७ मय् 'म्, ङ्, ण्, न्, झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड्, द्, ख्, फ्, छ्, ठ्, थ्, च्, ट्, त्, क्, प्' वर्णानां संज्ञा॥

२८ ङम्-'ङ्, ण्, न्' वर्णानां संज्ञा॥

२९ झष्-'झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्' वर्णानां संज्ञा॥

३० झश्-'झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड्, द्' इति वर्णानां संज्ञा॥

३१ झय्-'झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड्, द्, ख्, फ्, छ्, ठ्, थ्, च, ट् त्, क्, प्' इति वर्णानां संज्ञा॥

३२ झर्-'झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड्, द्, ख्, फ्, छ्, ठ्, थ्, च्, ट्, त्, क् प्, श् ष्, स्' इति वर्णानां संज्ञा॥

३३ झल्-'झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, ज्, ब्, ग्, ड्, द्, ख्, फ्, छ्, ठ्, थ्, च्, ट्, त्, क्, प्, श्, ष्, स्, ह्' इति वर्णानां संज्ञा॥

३४ भष्-'भ्, घ्, ढ्, ध्' इति वर्णानां संज्ञा॥

३५ जश्-' ज्, ब्, ग्, ड्, द्' इति वर्णानां संज्ञा॥

३६ बश्-'ब्, ग्, ड्, द्' इति वर्णानां संज्ञा॥

३७ खय्-'ख्, फ्, छ्, ठ्, थ्, च्, ट्, त्, क्, प्' इति वर्णानां संज्ञा॥

३८ खर्-'ख्, फ्, छ्, ठ्, थ्, च्, ट्, त्, क्, प्, श्, ष्, स्' इति वर्णानां संज्ञा॥

३९ छव्-'छ्, ठ्, थ्, च्, ट्, त्' इति वर्णानां संज्ञा॥

४० चय्-'च्, ट्, त्, क्, प्' इति वर्णानां संज्ञा॥

४१ चर्-'च्, ट्, त्, क्, प्, श्, ष्, स्' इति वर्णानां संज्ञा॥

४२ शर्-'श्, ष्, स्' इति वर्णानां संज्ञा॥

४३ शल्-'श्, ष्, स्, ह्' इति वर्णानां संज्ञा॥

अचां भेदज्ञापकयन्त्रम् ।

६ अ इ उ ऋ ऌ	६ आ ई ऊ ॠ ए ओ ऐ औ	६ अ३ इ३ उ३ ऋ३ ऌ३ ए३ ओ३ ऐ३ औ३
ह्रस्वोदात्तानुनासिकः	दीर्घोदात्तानुनासिकः	प्लुतोदात्तानुनासिकः
ह्रस्वोदात्ताननुनासिकः	दीर्घोदात्ताननुनासिकः	प्लुतोदात्ताननुनासिकः
ह्रस्वानुदात्तानुनासिकः	दीर्घानुदात्तानुनासिकः	प्लुतानुदात्तानुनासिकः
ह्रस्वानुदात्ताननुनासिकः	दीर्घानुदात्ताननुनासिकः	प्लुतानुदात्ताननुनासिकः
ह्रस्वस्वरितानुनासिकः	दीर्घस्वरितानुनासिकः	प्लुतस्वरितानुनासिकः
ह्रस्वस्वरिताननुनासिकः	दीर्घस्वरिताननुनासिकः	प्लुतस्वरिताननुनासिकः

अनुनासिकाननुनासिकभेदेन य-व-ला द्विधा ॥

अनुनासिकः—मुखेन नासिकया चोच्चार्यमाणः ॥ तच्चिह्नं अम् प्रत्याहार-संज्ञकवर्णान्विहाय (ँ) इति बोध्यम् ॥

अनुस्वारः—(ं) एतादृशः शिरोबिन्द्वाकारो बोध्यः ॥

उपध्मानीयः—पकार-फकारप्राग्वर्ति—विसर्गार्धाकारः (ᳵ) ॥

जिह्वामूलीयः-ककार-खकारप्राग्वर्ति-विसर्गार्धाकारः (ᳵ) ॥

विसर्जनीयः-अच्प्रत्याहारसंज्ञकवर्णतः परो (ः) बिन्दुद्वयात्मकः ॥

अनुदात्तः—ताल्वादिषु स्थानेष्वधोभागे निष्पन्नः अच्

अवसानम्—यस्मात्परो वर्णानामभावः ॥

आम्रेडितम्—एकार्थकस्य द्विरुच्चारितस्य परम् ॥

उदात्तः—ताल्वादिषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नः अच् ॥

उपसर्गः—धातुना सहोच्चारितः प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उद्, अभि, प्रति, परि, उप॥

गुणः—अ, अर्, अल्, ए, ओ ॥

गुरुः—दीर्घः, संयोगपरको ह्रस्वश्च, सविसर्गः, सानुस्वारो ह्रस्वश्च ॥

दीर्घः—द्विमात्रः ॥

धातुः—'भू' प्रभृतिगणपठितः सन् क्रियावाची ॥

निपातः-'च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत्, भूयस्, कूपत्, सूपत्, कुवित्, नेत्, चेत्, चन, चित्, हन्त माङ्, नञ्, यावत्, तावत्, वौषट्, स्वाहा, स्वधा, अथ, किल, सुष्ठु, स्म, 'उपसर्गाकाराः, सुबन्ताकाराः, तिङन्ताकाराः, स्वराकाराः' अव, अहम्, अस्ति, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ । पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे, भोः, अये, एकपदे' एवमादयः ॥

पदम्—सुबन्तं, तिङन्तं, भ्यामादौ हलादौ सुपि प्रत्यये परे प्रकृतिभागः, यकारादिभिन्नहलादौ क्रावधिकतद्धितप्रत्यये प्रकृतिभागः । मत्वर्थीये तान्तदान्त-सान्तान्प्रकृतिभागान्वर्जयित्वा ॥

प्रगृह्यः—अदस ईकारोकारौ, ईदन्तमूदन्तमेदन्तं च द्विवचनान्तम्, एकस्वर-मात्रो निपातः, ओदन्तो निपातः, संबुद्धौ ओकारान्त इति शब्दे परे—वा, ॥ सत्यामस्यां संज्ञायां प्रकृतिभावः ॥

प्लुतः—त्रिमात्रः अच् ॥ स च निकृष्टेनाभिवादे कृते उत्कृष्टेन य आशी-र्वादो दीयते तत्र वाक्ये टेः, दूरादाह्वाने वाक्ये टेः, हे है, एतयोरेव च विधीयते ॥

लघुः—ह्रस्वः ॥

लोपः—विद्यमानस्य दर्शनाभावः ॥

विभाषा—निषेधविकल्पौ ॥

वृद्धिः—आ, आर्, आल्, ऐ, औ ॥

सवर्णः—यस्य येन आभ्यन्तरप्रयत्नः, स्थानं, च तुल्यं, तस्य सः ॥ "ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ॥" अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानी-यानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनु-स्वारस्य ॥ इति स्थानानि ॥

आभ्यन्तरप्रयत्नबोधकयन्त्रम् ।

प्रयत्नाः	स्पृष्टम्	ईषत्स्पृष्टम्	ईषद्विवृतम्	संवृतः	विवृतः	विवृततरः	विवृततमः
वर्णाः	क् ख् ग् घ् च् छ् ज् झ् ञ् ट् ठ् ड ढ् ण् त् थ् द् ध् न् प् फ् ब् भ् म्	य् २ र् ल् २ व्	श् ष् स् ह्	ह्रस्वः अकारः	अ२-३ इ उ ऋ ऌ	ए ओ	ऐ औ

बाह्यप्रयत्नबोधकयन्त्रम् ।

प्रयत्नाः	अघोषाल्पप्राणौ	अघोषमहाप्राणौ	घोषाल्पप्राणौ	घोषमहाप्राणौ
वर्णाः	क् च् ट् त् प् ᳲ (प-फ) ᳲ (क-ख)	ख् छ् ठ् थ् फ् श् ष् स्	ग् ङ् य् अ ज् ञ् व् इ ए ड् ण् र् उ ओ द् न् ल् ऋ ऐ ब् म् — ऌ औ	घ् झ् ढ् ह् ध् भ्

संबुद्धिः—संबोधने या प्रथमा तस्या एकवचनम् ॥

संयोगः—स्वरैरव्यवहिता हलः ॥

संहिता—वर्णानामतिशयितः सन्निधिः ज्ञातव्या ॥ यथा—'घट' शब्दे 'घ्' 'अ' 'ट्' 'अ' चत्वारो वर्णाः ॥ यथा वा—'कृष्ण' शब्दे 'क्' 'ऋ' 'ष्' 'ण्' 'अ' वर्णाः ॥

स्वरितः—यस्मिन्स्वरे उदात्तत्वम् अनुदात्तत्वं च वर्तते सः ॥

ह्रस्वः—एकमात्रः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

अथ स्वरसंधिः।

तत्र—'अकः सवर्णे दीर्घः' 'आद्गुणः' 'वृद्धिरेचि' 'इको यणचि' 'एचोऽयवायावः' इति सूत्रसमानप्रयोजनकं पूर्वपरवर्णयोः स्थाने आदेशज्ञापकयन्त्रम् ॥

पूर्ववर्णे सति	परवर्णे सति।													सिद्धरूपाणि उच्चारणीयानि
	अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ॠ	ऌ	ए	ओ	ऐ	औ	
अ	आ	आ	ए	ए	ओ	ओ	अर्	अर्	अल्	ऐ	औ	ऐ	औ	
आ	आ	आ	ए	ए	ओ	ओ	अर्	अर्	अल्	ऐ	औ	ऐ	औ	
इ	य	या	ई	ई	यु	यू	यृ	यॄ	यॢ	ये	यो	यै	यौ	
ई	य	या	ई	ई	यु	यू	यृ	यॄ	यॢ	ये	यो	यै	यौ	
उ	व	वा	वि	वी	ऊ	ऊ	वृ	वॄ	वॢ	वे	वो	वै	वौ	
ऊ	व	वा	वि	वी	ऊ	ऊ	वृ	वॄ	वॢ	वे	वो	वै	वौ	
ऋ	र	रा	रि	री	रु	रू	ॠ	ॠ	ॠ	रे	रो	रै	रौ	

ऋ	र	रा	रि	री	रु	रू	ऋ	ॠ	ऋ	रे	रो	रै	रौ
ऌ	ल	ला	लि	ली	लु	लू	ऋ	ॠ	ऋ	ले	लो	लै	लौ
ए	अय	अया	अयि	अयी	अयु	अयू	अयृ	अयॄ	अय्ऌ	अये	अयो	अयै	अयौ
ओ	अव	अवा	अवि	अवी	अवु	अवू	अवृ	अवॄ	अव्ऌ	अवे	अवो	अवै	अवौ
ऐ	आय	आया	आयि	आयी	आयु	आयू	आयृ	आयॄ	आय्ऌ	आये	आयो	आयै	आयौ
औ	आव	आवा	आवि	आवी	आवु	आवू	आवृ	आवॄ	आव्ऌ	आवे	आवो	आवै	आवौ

अकारपूर्वकोदाहरणदिक् ।

असिद्धरूपम्	सिद्धरूपम्
दैत्य+अरिः	दैत्यारिः
जल+आनयनम्	जलानयनम्
देव+इन्द्रः	देवेन्द्रः
नर+ईशः	नरेशः
सूर्य+उदयः	सूर्योदयः
अर्थ+ऊहः	अर्थोहः
द्रव्य+ऋद्धिः	द्रव्यर्द्धिः

तव+ऋकारः	तवर्कारः
मम+ऌकारः	ममल्कारः
शुष्क+एधः	शुष्कैधः
शुद्ध+ओदनः	शुद्धौदनः
शुक्ल+ऐरावतः	शुक्लैरावतः
वित्त+औत्सुक्यम्	वित्तौत्सुक्यम्

अकारपूर्वोदाहरणेषु यत्र विशेषः तानि वक्ष्यन्ते—

असिद्धरूपाणि	सिद्धरूपाणि	
शक+अन्धुः	शकन्धुः	शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् ।
कर्क+अन्धुः	कर्कन्धुः	
कुल+अटा	कुलटा	
मार्त+अण्डः	मार्तण्डः	
सीम+अन्तः	सीमन्तः (केशवेशे)	
सार+अङ्गः	सारङ्गः (पशुपक्षिणोः)	
हल+ईषा	हलीषा	
लाङ्गल+ईषा	लाङ्गलीषा	
स्व+ईरम्	स्वैरम्	स्वादीरेरिणोः
स्व+ईरी	स्वैरी	
स्व+ईरिणी	स्वैरिणी	
प्रष्ठ+ऊहः	प्रष्ठौहः	ऊठि
विश्व+ऊहः	विश्वौहः	
प्र+ऊहः	प्रौहः	प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु
प्र+ऊढः	प्रौढः	
प्र+ऊढिः	प्रौढिः	
प्र+एषः	प्रैषः	
प्र+एष्यः	प्रैष्यः	

अक्ष+ऊहिनी	अक्षौहिणी¹	॥ अक्षादूहिन्याम्
सुख+ऋतः	सुखार्तः	ऋते च तृतीया समासे ॥
दुःख+ऋतः	दुःखार्तः	
प्र+ऋणम्	प्रार्णम्	प्रवत्सतरकम्बल-वसनार्णदशानामृणे
वत्सतर+ऋणम्	वत्सतरार्णम्	
कम्बल+ऋणम्	कम्बलार्णम्	
वसन+ऋणम्	वसनार्णम्	
ऋण+ऋणम्	ऋणार्णम्	
दश+ऋणाः	दशार्णाः (देशः)	
प्र+ऋच्छति	प्रार्छति	अवर्णान्तोपसर्गादृकारादौ धातौ (उपसर्गादृति धातौ)
उप+ऋतीयते	उपार्तीयते	
क्व+एव	क्वेव	॥ एवे चानियोगे ॥
अव+एटति	अवेटति	अवर्णान्तोपसर्गादेकारादौ धातौ
उप+एजते (प्र एजते (=प्रेजते))	उपेजते	
अव+एति	अवैति	एकारादाविण्—धातौ, एधधातौ च
उप+एधते	उपैधते	
प्र+एषः	प्रैषः	प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु
प्र+एष्यः	प्रैष्यः	
अव+एहि (एहि = आ + इहि)	अवेहि	ओमाङोश्च
शिवाय+ॐनमः	शिवायोंनमः	
स्थूल+ओतुः	स्थूलोतुः	ओत्वोष्ठयोः समासे (वा) ॥
बिम्ब+ओष्ठः	बिम्बोष्ठः	

आकारपूर्वोदाहरणदिक्—

श्रद्धा+अस्ति	श्रद्धास्ति
राजा+आस्ते	राजास्ते

---

१ समासोत्तरं षकारात्परत्वेन नकारस्य णकारः ।

मेधा+इष्टा	मेधेष्टा
पिता+ईहते	पितेहते
माता+उत्सुका	मातोत्सुका
ज्ञाता+ऊहते	ज्ञातोहते
वर्षा+ऋतुः	वर्षर्तुः
त्वया+ऋकारायते	त्वयर्कारायते
विद्या+ऌकारः	विद्यल्कारः
भार्या+एति	भार्यैति
गंगा+ओघः	गंगौघः
कथा+ऐतिह्यम्	कथैतिह्यम्
रक्षा+औचित्यम्	रक्षौचित्यम्

अत्रविशेषः—

आ+इन्दत्	ऐन्दत्	आडागमात् वृद्धिः
आ+ईहिष्ट	ऐहिष्ट	
आ+उज्झत	औज्झत	
आ+ऊषिष्यत्	औषिष्यत्	
आ+ऋच्छत्	आर्छत्	

इकारपूर्वोदाहरणदिक्—

दधि+अच्छम्	दध्यच्छम्
वारि+आनय	वार्यानय
मति+इच्छा	मतीच्छा
बुद्धि+ईपः	बुद्धीपः
गिरि+उपलः	गिर्युपलः
भूमि+ऊषः	भूम्यूषः
कपि+ऋषभः	कप्यृषभः
कवि+एकत्वम्	कव्येकत्वम्

आधि+ओषधी	आध्योषधी
हरि+ऐरावणः	हर्यैरावणः
कृषि+औक्षकम्	कृष्यौक्षकम्

इकारपूर्वोदाहरणदिक्—

गीरी+अत्र	गौर्यत्र
नदी+आयाति	नद्यायाति
वाणी+इह	वाणीह
वाग्मी+ईश्वरः	वाग्मीश्वरः
शशी+उदितः	शश्युदितः
क्षोणी+ऊषरा	क्षोण्यूषरा
बली+एतु	बल्येतु
पत्नी+ओकः	पत्न्योकः
मृगी+ऐणेयम्	मृग्यैणेयम्
भोगी+औषधम्	भोग्यौषधम्

उकारपूर्वोदाहरणदिक्—

मधु+अमृतम्	मध्वमृतम्
जतु+आमरणम्	जत्वामरणम्
त्रपु+इतरत्	त्रप्वितरत्
अम्बु+ईहताम्	अम्बीहताम्
भानु+उपरागः	भानूपरागः
विधु+ऊरू	विधूरू
वसु+ऋते	वस्रृते
वस्तु+एकदा	वस्त्वेकदा
जिष्णु+ओजः	जिष्ण्वोजः
तरु+ऐंगुदम्	तर्वैंगुदम्
प्रभु+ओदनम्	प्रभ्वोदनम्
सुष्ठु+औदनिकः	सुष्ठ्वौदनिकः

ऊकारपूर्वोदाहरणदिक्—

वधू+अलंकारः	वध्वलंकारः
स्वभू+आसनम्	स्वभ्वासनम्
पुनर्भू+इष्टिः	पुनर्भ्विष्टिः
वर्षाभू+ईक्षणम्	वर्षाभ्वीक्षणम्
स्वयंभू+उत्सवः	स्वयंभूत्सवः
वामोरू+ऊरीकृतम्	वामोरूरीकृतम्
दिधिषू+ऋजुत्वम्	दिधिष्वृजुत्वम्
चमू+एकतानः	चम्वेकतानः
तनू+ओजः	तन्वोजः
सरयू+ऐन्द्रियकम्	सरय्वैन्द्रियकम्
कद्रू+औरसः	कद्र्वौरसः

ऋकारपूर्वोदाहरणदिक्—

पितृ+अभ्युदयः	पित्रभ्युदयः
मातृ+आज्ञा	मात्राज्ञा
यातृ+इङ्गितम्	यात्रिङ्गितम्
भ्रातृ+ईरितः	भ्रात्रीरितः
ननान्दृ+उक्तिः	ननान्द्रुक्तिः
स्वसृ+ऊरीकृतम्	स्वस्रूरीकृतम्
देवृ+ऋजीषम्	देवृजीषम्
होतृ+एकगुरुः	होत्रेकगुरुः
नप्तृ+ओषधीशः	नप्त्रोषधीशः
उद्गातृ+ऐक्यम्	उद्गात्रैक्यम्
क्षत्तृ+औरस्यः	क्षत्त्रौरस्यः

ॠकारपूर्वोदाहरणदिक्-कॄशब्दवत्।

ऌकारपूर्वोदाहरणदिगपि न प्रायः, केवलमनुकरणशब्देषु॥

एकारपूर्वोदाहरणदिक्—

तत्र पूर्वैकारस्य पदान्ते तु वर्तमानत्वे आदेशे यकारोच्चारणं नापि भवति॥

ने+अनम्	नयनम्
ते+आगताः	त आगताः तयागताः
ये+इह	य इह ययिह
के+ईशितारः	क ईशितारः कयीशितारः
राज्ये+उद्धताः	राज्य उद्धताः राज्ययुद्धताः
इमे+ऊहिताः	इम ऊहिताः इमयूहिताः
वने+ऋषयः	वन ऋषयः वनयृषयः
वृक्षे+एधांसि	वृक्ष एधांसि वृक्षयेधांसि
ग्राम+ओकांसि	ग्राम ओकांसि ग्रामयोकांसि
आपणे+ऐलेयम्	आपण ऐलेयम् आपणयैलेयम्
शास्त्रे+औपयिकत्वम्	शास्त्र औपयिकत्वम् शास्त्रयौपयिकत्वम्

अत्र विशेषः

हरे+अव   हरेऽव ॥ 'एङः पदान्तादति' पूर्वरूपम् ॥

यत्र एकारस्य यकारे परे सति अनू, तत्प्रदर्श्यते ।

क्षे+यम्	क्षय्यम्	'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे'[1]
जे+यम्	जय्यम्	
क्रे+यम्	क्रय्यम् ॥	'क्रय्यस्तदर्थे'[2]

ओकारपूर्वोदाहरणदिक्—

तत्र पूर्वौकारस्य पदान्तत्वे तु आदेशे वकारं नाप्युच्चारयेत् ॥

भो+अति	भवति
पटो+आम्रः	पट आम्रः पटवाम्रः
भानो+इन्द्रियम्	भान इन्द्रियम् भानविन्द्रियम्
विष्णो+ईषिका	विष्ण ईषिका विष्णवीषिका
स्थाणो+उन्मत्ताः	स्थाण उन्मत्ताः स्थाणवुन्मत्ताः
वायो+ऊनाः	वाय ऊनाः वायवूनाः
बटो+ऋक्षः	बट ऋक्षः बटवृक्षः
भरो+एहि	भर एहि भरवेहि
गुरो+ओंकारः	गुर ओंकारः गुरवोंकारः
प्रभो+ऐश्वर्यम्	प्रभ ऐश्वर्यम् प्रभवैश्वर्यम्
विभो+औदार्यम्	विभ औदार्यम् विभवौदार्यम्

१ योग्यार्थे तु 'क्षेयम्' इति भवति ॥ २ यच्च द्रव्यं 'अद्यैव क्रेतारः क्रीणीयुः' इति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं, तत्र 'क्रय्यम्' भवति। यच्च कालान्तरे विक्रयणयोग्यम्, तत्र 'क्रेयम्' इति भवति॥

यत्र ओकारस्य यकारे परे सति अव्, तत्प्रदर्श्यते ॥

गो+यूतिः — गव्यूतिः ॥ 'गोर्यूतावध्वपरिमाणे' ॥

गो+यम् — गव्यम्
माधो+यः — माधव्यः
लो+यम् — लव्यम्
} 'वान्तो यि प्रत्यये' ॥

अत्र विशेषः—

विभो+अव — विभोऽव ॥ 'एङः पदान्तादति' पूर्वरूपम् ॥

गो+अग्रम् — गोअग्रम् — 'सर्वत्र विभाषा गोः' अति पदान्ते प्रकृतिभावः ॥
गवाग्रम्

गो+इच्छा — गवेच्छा
गो+ईहा — गवेहा
गो+उद्धः — गवोद्धः
गो+ऊढः — गवोढः
गो+ऋषभः — गवर्षभः
गो+एकदन्तः — गवैकदन्तः
गो+ओकांसि — गवौकांसि
} 'अवङ् स्फोटायनस्य' । पदान्ते गोरचि ओकारस्य अवङ् आदेशो वा ॥

गो+इन्द्रः — गवेन्द्रः } 'इन्द्रे च' गोरवङ् आदेशो नित्यम् ॥

ऐकारपूर्वोदाहरणदिक्—

तत्र पूर्वैकारस्य पदान्तत्वे तु आदेशे यकारं नाप्युच्चारयेत् ।

नै+अकः — नायकः

पत्न्यै+अट — पत्न्या अट } पत्न्यायट

शान्त्यै+आथर्वणम् — शान्त्या आथर्वणम् } शान्त्यायाथर्वणम्

श्रियै+इन्दुः — { श्रिया इन्दुः / श्रियायिन्दुः
ह्रियै+ईशानः — { ह्रिया ईशानः / ह्रियायीशानः
भूत्यै+उद्योगः — { भूत्या उद्योगः / भूत्यायुद्योगः
मुक्त्यै+ऊरीकृतम् — { मुक्त्या ऊरीकृतम् / मुक्त्यायूरीकृतम्
इष्ट्यै+ऋत्विक् — { इष्ट्या ऋत्विक् / इष्ट्यायृत्विक्
वृत्त्यै+एकान्तः — { वृत्त्या एकान्तः / वृत्त्यायेकान्तः
गुप्त्यै+ओतुः — { गुप्त्या ओतुः / गुप्त्यायोतुः
मायै+ऐश्वर्यम् — { माया ऐश्वर्यम् / मायायैश्वर्यम्
मायै+औत्सुक्यम् — { माया औत्सुक्यम् / मायायौत्सुक्यम्

औकारपूर्वोदाहरणदिक्—

तत्र पूर्वाकारस्य पदान्तत्वे तु आदेशे वकारोच्चारणानुच्चारणे—

पौ+अकः — पावकः
गुरौ+अनुरक्तः — { गुरा अनुरक्तः / गुरावनुरक्तः
हरौ+आग्रहः — { हरा आग्रहः / हरावाग्रहः
अब्धौ+इरा — { अब्धा इरा / अब्धाविरा
शत्रौ+ईर्ष्या — { शत्रा ईर्ष्या / शत्रावीर्ष्या

भानौ+उग्रता — { भाना उग्रता / भानावुग्रता

भूमौ+ऊषः — { भूमा ऊषः / भूमावूषः

आजौ+ऋष्टिः — { आजा ऋष्टिः / आजावृष्टिः

क्षितौ+एकपदी — { क्षिता एकपदी / क्षितावेकपदी

चरौ+ओदनः — { चरा ओदनः / चरावोदनः

ऋभौ+ऐश्वर्यम् — { ऋभा ऐश्वर्यम् / ऋभावैश्वर्यम्

कौ+औष्ट्रकम् — { का औष्ट्रकम् / कावौष्ट्रकम्

अथ प्रकृतिभावः ।

तत्र वैकल्पिकोदाहरणदिक्—

अकारपूर्वोदाहरणदिक्—

एहि कृष्ण+अत्र दधि — { एहि कृष्ण अत्र दधि / एहि कृष्णात्र दधि

एहि राम+आयाता देवाः — { एहि राम आयाता देवाः / एहि रामायाता देवाः

एहि देव+इह[1] यज्ञे — { एहि देव इह यज्ञे / एहि देवेह यज्ञे

} 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्लुतपक्षे प्रकृतिभावः ।

सप्त[2]+ऋषीणाम् — { सप्तऋषीणाम् / सप्तर्षीणाम्

सप्त[3]+ऋषयः — { सप्त ऋषयः / सप्तर्षयः

} 'ऋत्यकः' विकल्पेन प्रकृतिभावः पक्षान्तरे ॥

---

१ एवमीकारादिपरत्वमपि कल्पनीयम् । २ समस्तमिदम् । ३ व्यस्तमिदम् ।

आकारपूर्वोदाहरणदिक्—

ब्रह्मा+ऋषिः — { ब्रह्म ऋषिः / ब्रह्मर्षिः }
माला+ऋतः — { मालऋतः / मालर्तः }

'ऋत्यकः' इति पदान्ते ह्रस्वसहितः प्रकृतिभावः ॥

इकारपूर्वोदाहरणदिक्—

एत कलत्राणि+अत्र शम् — { एत कलत्राणि अत्र शम् / एत कलत्राण्यत्र शम् }
एत कलत्राणि+इह शय्या — { एत कलत्राणि इह शय्या / एत कलत्राणीह शय्या }

'प्लुतप्रगृह्या अचि'

ईकारपूर्वोदाहरणदिक्—

नदी+अत्र — { नदि अत्र / नद्यत्र }
गौरी+आस्ते — { गौरि आस्ते / गौर्यास्ते }
करी+उन्मत्तः — { करि उन्मत्तः / कर्युन्मत्तः }
देवी+ऊहते — { देवि ऊहते / देव्यूहते }
वाणी+ऋच्छति — { वाणि ऋच्छति / वाण्यृच्छति }

'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति पदान्ते ह्रस्वसहितः प्रकृतिभावो वा ॥

सुधी+उपास्यः — सुध्युपास्यः ॥ समासे तु न ॥

उकारपूर्वोदाहरणदिक्—

उ+इति — { उ इति / ऊँ इति / विति }

'उञः' 'ऊँ' इति ।

मधु+अत्र — { मधु अत्र / मध्वत्र

त्रपु+इच्छति — { त्रपु इच्छति / त्रप्विच्छति

वसु+एति — { वसु एति / वस्वेति

दारु+ओषति — { दारु ओषति / दार्वोषति

चारु+ऐतिह्यम् — { चारु ऐतिह्यम् / चार्वैतिह्यम्

मञ्जु+औन्नत्यम् — { मञ्जु औन्नत्यम् / मञ्ज्वौन्नत्यम्

} 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति पदान्ते ह्रस्वस्यापि मेचवकूले छुते प्रकृतिभावः ॥

समासे तु न प्रकृतिभावः—

मधु+अरिः — मध्वरिः

वसु+इच्छा — वस्विच्छा

वधू+आननम् — वध्वाननम्

ऋकारपूर्वोदाहरणदिक्—

ज्ञातृ+अत्र — { ज्ञातृ अत्र / ज्ञात्रत्र

धातृ+इन्दति — { धातृ इन्दति / धात्रिन्दति

हर्तृ+उञ्छति — { हर्तृ उञ्छति / हर्त्रुञ्छति

कर्तृ+एति — { कर्तृ एति / कर्त्रेति

} 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च'

मातृ+ऋच्छतु { मातृ ऋच्छतु / मातॄच्छतु } 'ऋत्यकः'

एकारपूर्वोदाहरणदिक्—

हे+अम्ब	हे अम्ब / हेऽम्ब	'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्, इति प्लुतपक्षे प्रकृ०'
हे+ईशान	हे ईशान / ह ईशान / ह यीशान	
हे+उमेश	हे उमेश / ह उमेश / हयुमेश	
हे+ऋभुक्षिन्	हे ऋभुक्षिन् / ह ऋभुक्षिन् / हयृभुक्षिन्	
हे+एक	हे एक / ह एक / हयेक	

ओकारपूर्वोदाहरणदिक्—

एहि विभो+अत्र स्नाहि	एहि विभो अत्र स्नाहि / एहि विभ अत्र स्नाहि / एहि विभवत्र स्नाहि	प्लुतपक्षे प्रकृतिभावः
विभो+इति	विभो इति / विभ इति / विभविति	प्राग्वत्प्लुतपक्षे प्रकृ०

ऐकारपूर्वोदाहरणदिक्—

है+अब्ज	है अब्ज हा अब्ज हायब्ज
है+इन्द्र	है इन्द्र हा इन्द्र हायिन्द्र
है+उक्षन्	है उक्षन् हा उक्षन् हायुक्षन्
है+ऋतो	है ऋतो हा ऋतो हायृतो
है+एड	है एड हा एड हायेड

प्लुतपक्षे 'प्लुतप्रगृह्या अचि'—इति प्रकृतिभावः ।

अथ नित्यप्रकृतिभावोदाहरणदिक्—

एकाचनिपातपूर्वोदाहरणदिक्—

अ+अपेहि	अ अपेहि
आ+एवम्	आ एवं नु मन्यसे (वाक्य-)
आ+एवम्	आ एवं किल तत् (स्मरण-योः ।)
इ+इन्द्र।	इ इन्द्रः
ई+आर्तिः	ई आर्तिः
उ+उमेशः	उ उमेशः
ऊ+ओषति	ऊ ओषति
ऋ+अर्दितः	ऋ अर्दितः
ॠ+एवं तत्	ॠ एवं तत्

ए+ईश्वर	ए ईश्वर	
ओ+अच्युत	ओ अच्युत	
ऐ+एवं तत्	ऐ एवं तत्	
औ+अमराः	औ अमराः	

अनेकाच्निपातपूर्वोदाहरणदिक्—

अहो+ईशाः	अहो ईशाः	
आहो+इति	आहो इति	ओदन्तः
उताहो+इति	उताहो इति	

द्विवचनान्तप्रकृतिभावोदाहरणदिक्—

हरी+अत्र	हरी अत्र
कवी+इमौ	कवी इमौ
वारिणी+अच्छे	वारिणी अच्छे
विष्णू+अमू	विष्णू अमू
भानू+इह	भानू इह
अमू+आसाते	अमू आसाते
गंगे+अमू	गंगे अमू
माले+आनय	माले आनय
पचेते+इमौ	पचेते इमौ
ब्रूवहे+अर्थम्	ब्रुवहे अर्थम्
ब्रुवाथे२आवाम्	ब्रुवाथे आवाम्

बहुवचनान्तप्रकृतिभावोदाहरणदिक्—

अमी+आसते	अमी आसते	अदसईत्
अमी+ईशाः	अमी ईशाः	

इति स्वरसंधिः ॥

अथ व्यञ्जनसन्धिः ।

तत्र पदान्ते 'झलां जशोन्ते' 'वावसाने' 'खरि च' 'चोः कुः' 'छशां षः' 'स्तोः श्चुना श्चुः' 'ष्टुना ष्टुः' इति सूत्रबोधकयन्त्रम् ।

स्थानिनः	पदान्ते	अवसाने	परेषु												
			क्	ख्	च्	छ्	ट्	ठ्	त्	थ्	प्	फ्	श्	ष्	स्
क्	ग्	क् । ग्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्
ख्	,,	,, ,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
ग्	,,	,, ,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,		,,	,,	,,	,,
घ्	,,	,, ,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
च्	,,	,, ,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,		,,	,,	,,	,,
छ्	ड्	ट् । ड्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्		ट्	ट्	ट्	ट्
ज्	ग्	क् । ग्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्
झ्	,,	,, ,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
ट्	ड्	ट् । ड्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्
ठ्	,,	,, ,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,

छ्	,,	,, ,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
ठ्	,,	,, ,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
त्	द्	त् । द्	त्	त्	च्	च्	ट्	ट्	त्	त्	त्	त्	च्	त्	त्
थ्	,,	,, ,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
द्	,,	,, ,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
ध्	,,	,, ,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
प्	ब्	प् । ब्	प्	प्	प्	प्	प्	प्	प्	प्	प्	प्	प्	प्	प्
फ्	ब्	प् । ब्	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
ब्	,,	,, ,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
भ्	,,	,, ,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
श्	ड्	ट् । ड्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्	ट्
ष्	ड्	ट् । ड्	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
स्	र्	:	ँः।	ँः।	श्	श्	ष्	ष्	स्	स्	ँः।	ँः।	:।श्	:।ष्	:।स्

ककारपूर्वोदाहरणदिक्—

पृथक्+अश्नाति

पृथगश्नाति

काष्ठशक्+ { आयाति	काष्ठशगायाति
इन्दति	काष्ठशगिन्दति
ईहते	काष्ठशगीहते
एजते	काष्ठशगेजते
धिक्+ऐश्वर्यम्	धिगैश्वर्यम्
पृथक्+हरति	पृथग्हरति
पृथक्+रमते	पृथग्रमते
मनाक्	{ मनाक् मनाग्
हिरुक्+करोति	हिरुक्करोति
हिरुक्+खनति	हिरुक्खनति
मनाक्+चरति	मनाक्चरति
पृथक्+छिनत्ति	पृथक्छिनत्ति
मनाक्+पिवति	मनाक्पिबति
पृथक्+सरति	पृथक्सरति
काष्ठशक्+शूर	काष्ठशक्शूरः

चकारपूर्वोदाहरणदिक्—

वाच्+अर्थौ	वागर्थौ
वाच्+यत्र	वाग्यत्र
वाच्+हरिः	वाग्हरिः
त्वच्+इन्द्रियम्	त्वगिन्द्रियम्
प्राच्+एव	प्रागेव
सम्यच्+उक्तम्	सम्यगुक्तम्
विष्वच्	{ विष्वक् विष्वग्
वाच्+कृतम्	वाक्कृतम्
प्रत्यच्+चरति	प्रत्यक्चरति

वाच्+शूरः	वाक्शूरः

अत्रायं विशेषः

अच्+अन्तः	अजन्तः	प्रत्याहार-संज्ञाबोध-कान्वर्थाश्चेमे ।
अच्+हलौ	अज्हलौ	
अच्+संधिः	अच्संधिः	

छकारपूर्वोदाहरणदिक्—

प्राछ्+अत्र	प्राडत्र
प्राछ्+विवाकः	प्राड्विवाकः
प्राछ्+	प्राट्, प्राड्
प्राछ्+हसति	प्राड्हसति
प्राछ्+शूद्रः	प्राट्शूद्रः

एवमेव चकारान्तेषु सुवृच् (श्च्) शब्दे बोध्यम् ।

जकारपूर्वोदाहरणदिक्—

ऋत्विज्+आगतः	ऋत्विगागतः
ऋत्विज्	ऋत्विक्, ऋत्विग्
ऋत्विज्+हसति	ऋत्विग्हसति
ऋत्विज्+चरति	ऋत्विक्चरति
सुयुज्+अञ्चति	सुयुगञ्चति
सुयुज्+	सुयुक्, सुयुग्
सुयुज+सरति	सुयुक्सरति
स्रज्+इह	स्रगिह

१ शकारान्तत्वमेव युक्तम् । छकारान्तत्वं तु भूतपूर्वगत्या ॥

स्रज्+	स्रक्, स्रग्
स्रज्+शर्म	स्रक्शर्म
स्रज्+हस्वा	स्रग्घस्वा

अयं तु विशेषः—सृज्-मृज्-यज्-राज्-भ्रस्जभ्राजां छान्तवत् ।

विश्वसृज्+अत्र	विश्वसृडत्र	सृज्
विश्वसृज्+	विश्वसृट्, विश्वसृड्	सृज्
विश्वसृज्+हास्यम्	विश्वसृड्हास्यम्	सृज्
विश्वसृज्+शूरः	विश्वसृट्शूरः	सृज्
देवेज्+आस्ते	देवेडास्ते	यज्
देवेज्+हस्ती	देवेड्हस्ती	यज्
देवेज्+	देवेट्, देवेड्	यज्
देवेज्+शत्रुः	देवेट्शत्रुः	यज्
परिमृज+अयम्	परिमृडयम्	मृज्
परिमृज्+हयः	परिमृड्हयः	मृज्
परिमृज+	परिमृट्, परिमृड्	मृज्
परिमृज्+कृतिः	परिमृट्कृतिः	मृज्
परिमृज्+क्षयति	परिमृट्क्षयति	मृज्
राज्+अच्छः	राडच्छः	राज्
राज्+हस्ती	राड्हस्ती	राज्
राज्+	राट्, राड्	राज्
राज्+शत्रुः	राट्शत्रुः	राज्

'असृज्' शब्दे तु सृज न अतः 'स्रज्' शब्दवत् ॥

विभ्राज्+उदयः	विभ्राडुदयः	
विभ्राज्+हेतिः	विभ्राड्हेतिः	
विभ्राज्+	विभ्राट् / विभ्राड्	भ्राज्
विभ्राज्+शोचिः	विभ्राट्शोचिः	
विभ्राज्+चरति	विभ्राट्चरति	
मृज्+आस्ते	मृडास्ते	
मृज्+हर्म्यम्	मृड्हर्म्यम्	
मृज्+	मृट् / मृड्	भ्रारज्
मृज्+सरति	मृट्सरति	
मृज्+शृणोति	मृट्शृणोति	

टकारपूर्वोदाहरणदिक्—

घुट्+एति	घुडेति
घुट्+हेला	घुड्हेला
घुट्+	घुट् / घुड्
घुट्+पिबति	घुट्पिबति
घुट्+शाकम्	घुट्शाकम्

तकारपूर्वोदाहरणदिक्—

चित्+ईहा	चिदीहा
चित्+हर्षः	चिद्हर्षः
चित्+	चित् / चिद्
चित्+करोति	चित्करोति
चित्+खनति	चित्खनति
चित्+चयः	चिच्चयः
चित+छत्रम्	चिच्छत्रम्

सुत्+टीकते	सुट्टीकते
जित्+ठक्कुर:	जिट्ठक्कुर:
जित्+तरति	जित्तरति
सुत्—पुनाति	सुत्पुनाति
लोकजित्+शिक्षा	लोकजिच्छिक्षा
सत्+षष्ठम्	सत्षष्ठम्
सत्+सार:	सत्सार:

दकारपूर्वोदाहरणदिक्—

तद्+अर्थ:	तदर्थ:
यद्+इच्छा	यदिच्छा
उद्+हर्ष:	उद्धर्ष:
तद्+	{ तत् / तद्
यद्+क्तम्	यत्क्तम्
एतद्+चरितम्	एतच्चरितम्
युष्मद्+छत्रम्	युष्मच्छत्रम्
तद्+टीका	तट्टीका
अस्मद्+टंकार:	अस्मट्टंकार:
त्वद्+पुत्र:	त्वत्पुत्र:
मद्+फलम्	मत्फलम्
तद्+श्मश्रु:	तच्छ्मश्रु:
एतद्+षण्ड:	एतत्षण्ड:
त्यद+सर:	त्यत्सर:

धकारपूर्वोदाहरणदिक्—दकारवत् ।

बुध्+अत्र	बुदत्र
बुध्—	{ बुत् / बुद्

भुध्+तरति	भुत्तरति
भुध्+शास्त्री	भुच्छास्त्री

पकारपूर्वोदाहरणदिक्—

गुप्+अवति	गुबवति
गुप्+ह्वयम्	गुब्ह्वयम्
गुप्+	गुप् गुब्
गुप्+चरति	गुप् चरति
गुप्+शूरः	गुप्शूरः

भकारपूर्वोदाहरणदिक्—

ककुभ्+ईशः	ककुबीशः
ककुभ्+हस्ती	ककुब्हस्ती
ककुभ्+वस्त्रः	ककुब्वस्त्रः
ककुभ्+	ककुप् ककुब्
ककुभ्+चारी	ककुप्चारी
ककुभ्+शूलम्	ककुप्शूलम्

शकारपूर्वोदाहरणदिक्—[1]

विश्[2]+ईशः	विडीशः
विश्+हारः	विड्हारः
विश्+	विट् विड्
विश्+पतिः	विट्पतिः
विश्+शस्तः	विट्शस्तः
विश्+षष्ठः	विट्षष्ठः

---

१ अत्रेदं बोध्यम्-दिश्-दृश्-उदकशब्दभिन्नपूर्वपदकस्पृश्शब्दानां तु ककारपूर्वोदाहरणदिशा बोध्यम् । २ 'विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः' इति विश्वः ।

३

विड्+संघः — विट्संघः

षकारपूर्वोदाहरणदिक्-

षष्+अत्र — षडत्र

षष्+हता: — षड्हता:

षष्+ { षट् / षड्

षष्+चरितम् — षट्चरितम्

षष्+सुता: — षट्सुता:

'झयो होन्यतरस्याम्' इतिसूत्रविधेयहकारस्थानिकादेशज्ञापकयन्त्रम् ।

	पूर्वेषु सत्सु				
	ग्	ज्	ड्	द्	ब
परस्य 'ह्' कारस्य	घ्	झ्	ढ्	ध्	भ्
	आदेशाः विकल्पेन				

गकारपूर्वोदाहरणदिक्-

पृथग्+हरति — { पृथग्घरति / पृथग्हरति

दिग् (श्)+हस्ती — { दिग्घस्ती / दिग्हस्ती

वाग् (च्)+हरिः — { वाग्घरिः / वाग्हरिः

जकारपूर्वोदाहरणदिक्-

अज्+हलौ — { अज्झलौ / अज्हलौ

१ दधृष्शब्दे तु ककारपूर्वोदाहरणदिशा बोध्यम् ।

अज् (ञ्) ह्रस्वः — अज्झ्रस्वः / अज्ह्रस्वः

डकारपूर्वोदाहरणदिक्—

प्राड् (ड्)+हरति — प्राड्ढरति / प्राड्हरति

देवेड् (ड्)+हसति — देवेड्ढसति / देवेड्हसति

दकारपूर्वोदाहरणदिक्—

तद्+हविः — तद्धविः / तद्हविः

भास्वद् (त्)+हेतिः — भास्वद्धेतिः / भास्वद्हेतिः

जगद् (त्)+हर्षः — जगद्धर्षः / जगद्हर्षः

बकारपूर्वोदाहरणदिक्—

ककुब् (भ्)+हस्ती — ककुब्भस्ती / ककुब्हस्ती

गुब् (प्)+हरिः — गुब्भरिः / गुब्हरिः

'शश्छोऽटि' इति सूत्रविधेयअम्भरकशकारस्यादेशबोधकयन्त्रम् ।				
पदान्तेषु परेषु सत्सु				
क्	च्	ट्	त्	प्
परस्य शकारस्य छकारो वा				

ककारपूर्वोदाहरणदिक्—

पृथक्+शत्रुः — पृथक्छत्रुः / पृथक्शत्रुः

वाक् (च्)+शूरः	वाक्छूरः वाक् शरः
तादृक् (श्)+शुभः	तादृकछुभः तादृकशुभः
दधृक् (ष्)+शुक्लः	दधृक्छुक्लः दधृक्शुक्लः

टकारपूर्वोदाहरणदिक्—

विश्वसृट् (ज्)+शय्या	विश्वसृट्छय्या विश्वसृट्शय्या
देवेट् (ज्)+शयालुः	देवेट्छयालुः देवेट्शयालुः

चकारपूर्वोदाहरणदिक्—

तच् (द्)+शर्म	तच्छर्म तच शर्म
एतच् (द्)+श्लोकः	एतच्छ्लोकः एतच्श्लोकः
युष्मच् (द्)+श्मश्रुः	युष्मच्छ्मश्रुः युष्मच्श्मश्रुः
अस्मच् (द्)+श्वशुरः	अस्मच्छ्वशुरः अस्मच्श्वशुरः

पकारपूर्वोदाहरणदिक्—

गुप्+शूरः	गुप्छूरः गप्शूरः
ककुप्+शुक्रः	ककुप्छुक्रः ककुप्शुक्रः

निमित्तानि		'शितुक्' 'स्तोः श्चुनाश्चुः' 'नश्छव्यप्रशान्' 'नशात्' इति सूत्रविधेयबोधकयंत्रम्।			
		स्थानिनः न			
		त्	द्	अपदान्ते	पदान्त
श परे		च्	च्	ं	ञ् ञ्च्
च	पूर्वे	०	०	ञ्	०
	परे	च्	च्	,,	ंँ { श्
छ	पूर्वे	०	०	०	०
	परे	च्	च्	ञ्	ंँ { श्
ज्	पूर्वे	०	०	,,	०
	परे	ज्	ज्	,,	ञ्
झ्	पूर्वे	०	०	०	०
	परे	ज्	ज्	ञ	ञ्
आदेशाः					

शकारपरकोदाहरणदिक्—

तादन्+शि — तादंशि

सन्+शंभुः — सञ्शंभु / सञ्च्शम्भुः

भवान्+शूरः — भवाञ्शूरः / भवाञ्च्शूरः

चकारपूर्वकोदाहरणम्—

याच्+ना — याच्ञा

चकारपरकोदाहरणदिक्—

अन्+चति	अञ्चति
पन्+चते	पञ्चते
भास्वान्+चरति	भास्वांश्चरति भास्वाँश्चरति

छकारपरकोदाहरणदिक्—

लान्+छनम्	लाञ्छनम्
वान्+छा	वाञ्छा
भवान्+छिनत्ति	भवांश्छिनत्ति भवाँश्छिनत्ति

जकारपूर्वोदाहरणदिक्—

यज्+नः	यज्ञः
राज्+नः	राज्ञः

जकारपरकोदाहरणदिक्—

चिद् (त्)+जीवः	चिज्जीवः
तद्+जयः	तज्जयः
गुन्+जति	गुञ्जति
शत्रून्+जय	शत्रूञ्जय

झकारपरकोदाहरणदिक्—

तद्+झरः	तज्झरः

---

१ अनुस्वारे परसवर्णे च रूपसिद्धिः, तथापि समानरूपसिद्धौ प्रकारोयमपि ।

निमित्तानि		'ष्टुनाष्टुः' 'तोः षि' 'नपदान्ताट्टोरनाम्' 'नश्छव्यप्रशान्' 'तोर्लि' इति सूत्रविधेयबोधकयन्त्रम् — स्थानिनः: त्	थ्	द्	ध्	अपदान्तेन्	पदान्ते
ष् पूर्वे		ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्	०
ट्	पूर्वे अपदान्ते	,,	,,	,,	,,	,,	०
	परे	,,	ट्	ट्	ट्	,,	० } सू
ठ	पूर्वे अपदान्ते	,,	ट	ड्	ढ्	,,	०
	परे	,,	ट्	ट्	ट्	,,	० } सू
ड	पूर्वे अपदान्ते	,,	ठ्	ड्	ढ्	,,	०
	परे	ड्	ड्	,,	ढ्	,,	ण्
ढ्	पूर्वे अपदान्ते	ठ्	ट्	,,	ढ्	,,	०
	परे	ड्	ड्	,,	ड्	,,	ण्
ल् परे		ल्	ल्	ल्	ल्	०	ल्

आदेशाः

षकारपूर्वोदाहरणदिक्—

पेष्+ता — पेष्टा
प्रतिष्+था — प्रतिष्ठा
पूष्+नः — पूष्णः
यूष्+नः — यूष्णः

टकारपूर्वोदाहरणदिक्—

ईट्+ते — ईट्टे
ऐट्+थाः — ऐट्ठाः

टकारपरोदाहरणदिक्—

चलत्+टिट्टिभः	चलट्टिट्टिभः
तत् (द्)+टीका	तट्टीका
लुन्+टति	लुण्टति
चलन्+टिट्टिभः	चलंष्टिट्टिभः चलँष्टिट्टिभः

ठकारपरोदाहरणदिक्—

दीव्यत्+ठक्कुरः	दीव्यट्ठक्कुरः
तत् (द्)+ठकारः	तट्ठकारः
कुन्+ठितः	कुण्ठितः
पचन् (त्)+ठक्कुरः	पचंष्ठक्कुरः पचँष्ठक्कुरः

डकारपूर्वोदाहरणदिक्—

ऐड्+ढम्	ऐड्ढम्	
षड्+नाम्	षण्णाम्	'अनाम्नवतिनगरी-णाम्' इति पदान्त-स्यापि न निषेधः ।
षड्+नवतिः	षण्णवतिः षड्णवतिः	
षड्+नगर्यः	षण्णगर्यः षड्णगर्यः	

डकारपरोदाहरणदिक्—

नदत्+डमरुः	नदड्डमरुः
उद्+डयनम्	उड्डयनम्
हुन्+डते	हुण्डते
नदन्+डिण्डिमः	नदण्डिण्डिमः

ढकारस्य ढकारे परे लोपः तस्मात्पूर्वस्य अकारस्य, इकारस्य, उकारस्य दीर्घः ॥

१ पदान्तत्वे-नाम्-नवति-नगरी-शब्दनकारस्य णत्वं भवत्येव ।

ढकारपूर्वोदाहरणदिक्—

लिढ् (ह्)+थः (तः) — लीढः
मुढ् ((ह्)+धः (तः) — मूढः

ढकारपरोदाहरणदिक्—

नदत्+ढक्का — नदड्ढक्का
उद्+ढौकते — उड्ढौकते
चक्रिन्+ढौकसे — चक्रिण्ढौकसे

लकारपरोदाहरणदिक्—

चिद् (त्)+लीनः — चिल्लीनः
तद्+लीला — तल्लीला
सन्+लिखति — सँल्लिखति ।

'यरोऽनुनासिकेनुनासिको वा' 'प्रत्यये नित्यम्' इति सूत्रबोधितयन्त्रम् ।

निमित्तानि		स्थानिनः पदान्ते				
		ग्	ज्	ड्	द्	ब्
परेषु	ङ्	ङ्	ञ्	ण्	न्	म
	ञ्	,,	,,	,,	,,	,,
	ण्	,,	,,	,,	,,	,,
	न्	,,	,,	,,	,,	,,
	म्	,,	,,	,,	,,	,,
		आदेशाः अप्रत्यये परे वा प्रत्यये तु नित्यम्				

गकारपूर्वकोदाहरणदिक्—

धिग+न्यूनम् — { धिङ्न्यूनम् / धिग्न्यूनम्

पृथग्+नुतिः	पृथङ्नुतिः पृथग्नुतिः
त्वग्+मनसी	त्वङ्मनसी त्वग्मनसी
वाग्+मयम्	वाङ्मयम् (नित्यम्)
वाग्+मात्रम्	वाङ्मात्रम् (नित्यम्)

डकारपूर्वकोदाहरणदिक्—

विभ्राड्+नुतिः	विभ्राण्नुतिः विभ्राड्नुतिः
राड्+ण (न) गरी	राण्णगरी राड्णगरी
षड्+णगर्यः	षण्णगर्यः षड्णगर्यः
षड्+णवतिः	षण्णवतिः षड्णवतिः
षड्+णाम्	षण्णाम्
षड्+मासाः	षण्मासाः षड्मासाः

दकारपूर्वोदाहरणदिक्—

तद्+निलयः	तन्निलयः तद्निलयः
मद्+नीतिः	मन्नीतिः मद्नीतिः
चिद्+मयम्	चिन्मयम्
तद्+मात्रम्	तन्मात्रम्

बकारपूर्वोदाहरणदिक्—

गुब्+नाभिः	गुम्नाभिः गुब्नाभिः

ककुब्+नायकः { ककुम्नायकः / ककुब्नायकः

ककुब्+मात्रम् ककुम्मात्रम्

'मोनुस्वारः' 'नश्चापदान्तस्य झलि' 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्य' इति सूत्रविधेयबोधकयन्त्रम्।

पराणि निमित्तानि	स्थानिनौ			
	म		न	
	पदान्ते	अपदान्ते	अपदान्ते	आदेशाः
ह	ं,		ं	
य	ं, यँ्		न्	
व	ं, वँ्		न्	
र	ं, र्		(न्)	
ल	ं, लँ्		(न्)	
म	ं, म्	म्	(न्)	
न	ं, न्	न्	(न्)	
झ	ं, ञ्	ञ्	ञ्	
भ	ं, म्	म्	म्	
घ	ं, ङ्	ङ्	ङ्	
ढ	ं, ण्	ण्	ण्	
ध	ं, न्	न्	न्	
ज	ं, ञ्	ञ्	ञ्	
ब	ं, म्	म्	म्	
ग	ं, ङ्	ङ्	ङ्	
ड	ं, ण्	ण्	ण्	
द	ं, न्	न्	न्	
ख	ं, ङ्	ङ्	ङ्	
फ	ं, म्	म्	म्	
छ	ं, ञ्	ञ्	ञ्	
ठ	ं, ण्	ण्	ण्	

थ	ं, न्	न्	न्	
च	ं, ञ्	ञ्	ञ्	
ट	ं, ण्	ण्	ण्	
त	ं, न्	न्	न्	
क	ं, ङ्	ङ्	ङ्	
प	ं, म्	म्	म्	
श	ं,	ं	ं	
ष	ं,	ं	ं	
स	ं,	ं	ं	

अपदान्तमकारपूर्वकोदाहरणदिक्–

शाम्+तः	शान्तः
क्राम्+तिः	क्रान्तिः
काम्+तः	कान्तः
आक्रम्+स्यते	आक्रंस्यते
संगम्+स्यते	संगंस्यते

पदान्तमकारपूर्वकोदाहरणदिक्–

फलम्+हरति	फलं हरति
सम्+यन्ता	{ संयन्ता सँय्यन्ता
सम्+वत्सरः	{ संवत्सरः सँव्वत्सरः
द्रव्यम्+राति	द्रव्यं राति
यम्+लोकम्	{ यं लोकम् यँल्लोकम्
वृक्षम्+मिन्वति	{ वृक्षं मिन्वति वृक्षम्मिन्वति
देवम्+नमति	{ देवं नमति देवन्नमति

सिंहम्+झषति	सिंहं झषति सिंहञ्झषति
शिवम्+भजति	शिवं भजति शिवम्भजति
भङ्गाम्+घोटते	भङ्गां घोटते भङ्गाङ्घोटते
ग्रामम्+ढौकसे	ग्रामं ढौकसे ग्रामण्ढौकसे
गङ्गाम्+धरति	गङ्गां धरति गङ्गान्धरति
शत्रुम्+जयति	शत्रुं जयति शत्रुञ्जयति
रिपुम्+बाधते	रिपुं बाधते रिपुम्बाधते
नदीम्+गच्छति	नदीं गच्छति नदीङ्गच्छति
वनम्+डीयते	वनं डीयते वनण्डीयते
गाम्+देहि	गां देहि गान्देहि
भूमिम्+खनति	भूमिं खनति भूमिङ्खनति
पुष्पम्+फुल्लति	पुष्पं फुल्लति पुष्पम्फुल्लति
काष्ठम्+छिनत्ति	काष्ठं छिनत्ति काष्ठञ्छिनत्ति
पात्रम्+ठणत्कारयति	पात्रं ठणत्कारयति पात्रण्ठणत्कारयति

पापम्+थूत्कारयति	पापं थूत्कारयति पापन्थूत्कारयति
फलम्+चिनोति	फलं चिनोति फलञ्चिनोति
मौर्वीम्+टङ्कति	मौर्वीं टङ्कति मौर्वीण्टङ्कति
वापीम्+तरति	वापीं तरति वापीन्तरति
कटम्+करोति	कटं करोति कटङ्करोति
अरिम्+पीडयति	अरिं पीडयति अरिम्पीडयति
काव्यम्+शृणोति	काव्यं शृणोति
जनम्+षष्ठम्	जनं षष्ठम्
दिव्यम्+सरः	दिव्यं सरः

अत्रायं विशेषः

क्विप्प्रत्ययान्ते राज्–धातौ परे 'सम्' शब्दस्य मकारस्य मकार एव ।

सम्+राट्	सम्राट्

कृञ् धातोः ककारे परे तु समो मकारस्य स्, स्स्, भवतः मकारात्पूर्वस्याकारस्य त्वनुस्वारानुनासिकौ पर्यायेण भवतः ॥ विसर्जनीयस्तु न

सम्+कर्ता	संस्कर्ता सँस्कर्ता संस्स्कर्ता सँस्स्कर्ता

पुमः खय्यम्परे

'स्तोः श्चुना श्चुः' 'ष्टुना ष्टुः'

निमित्तानि. प. पराणि		स्थानी पुम्	
अम्प्रत्याहारपरकाणि	ख	पुंस्	पुँस्
	फ	,,	,,
	छ	पुंश्	पुँश्
	ठ	पुंष्	पुँष्
	थ	पुंस्	पुँस्
	च	पुंश्	पुँश्
	ट	पुंष्	पुँष्
	त	पुंस्	पुँस्
	क	,,	,,
	प	,,	,,
		आदेशौ परं त्वत्र विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया न भवन्ति ।	

उदाहरणदिक्—

पुम्+खनित्रम् { पुंस्खनित्रम्, पुँस्खनित्रम्

पुम्+छेदः { पुंश्छेदः, पुँश्छेदः

पुम्+टिट्टिभः { पुंष्टिट्टिभः, पुँष्टिट्टिभः

पुम्+क्लसः { पुंस्क्लसः, पुँस्क्लसः

पुम्+क्लोपनम्	पुंस्क्लोपनम् पुँस्क्लोपनम्
पुम्+प्लोषः	पुंस्प्लोषः पुँस्प्लोषः

ख्याञादेशे तु न

पुम्+ख्यानम्	पुंख्यानम्

'हे मपरे वा' 'यवलपरे यवला वा' 'नपरेनः'

स्थानी	निमित्तानि				
	ह्म	ह्य	ह्व	ह्ल	ह्न
म्	म्	य्	व्	ल्	न्
	आदेशा विकल्पेन				

मपरकहकारपरकोदाहरणदिक्—

किम्+ह्मलयति	किम्ह्मलयति किं ह्मलयति

यकारपरकहकारपरकोदाहरणदिक्—

तम्+ह्यः	तय्ँह्यः तं ह्यः

वपरकहकारपरकोदाहरणदिक्—

यम्+ह्वलयति	यव्ँह्वलयति यं ह्वलयति

लपरकहकारपरकोदाहरणदिक्

कम्+ह्लादयति	कल्ँह्लादयति कंह्लादयति

नपरकहकारपरकोदाहरणदिक्—

पापम्+ह्नुते	पापन्ह्नुते पापं ह्नुते

अपदान्तनकारस्थानिकोदाहरणदिक्—

स्वनड्वान्+हि	स्वनड्वांहि
मन्+यते	मन्यते
धन्+वति	धन्वति
स्कन्+भते	स्कम्भते
अन्+वते	अङ्वते
रुन्+धि	रुन्धि
ऋन्+जते	ऋञ्जते
लन्+वते	लम्बते
रिन्+गणम्	रिङ्गणम्
चन्+डते	चण्डते
नन्+दति	नन्दति
लन्+खति	लङ्खति
मन्+ठते	मण्ठते
श्रन्+थते	श्रन्थते
कान्+चनम्	काञ्चनम्
कन्+टकः	कण्टकः
शक्रन्+ति	शक्रन्ति
अन्+कनम्	अङ्कनम्
तुन्+पति	तुम्पति
तादन्+शि	तादंशि
दधन्+षि	दधृंषि
यशान्+सि	यशांसि

'ङ्णोः कुक्टुक् शरि' 'चयो द्वितीयाः शरि'			
निमित्तानि पूर्वभूतानि	स्थानिनः परभूताः		
	श्	ष्	स्
ङ्	ख्श्, क्श्, श्	ख्ष्, क्ष्, ष्	ख्स्, क्स् स्
ण्	ठ्श्, ट्श्, ष्	ठ्ष्, ट्ष्, ष्	ठ्स्, ट्स्, स्
	आदेशाः		

ङकारपूर्वोदाहरणदिक्–

प्राङ्+शूरः — { प्राङ्ख्शूरः, प्राङ्क्शूरः, प्राङ्शूरः

प्रत्यङ्+षष्ठः — { प्रत्यङ्ख्षष्ठः, प्रत्यङ्क्षष्ठः, प्रत्यङ्षष्ठः

उदङ्+सर्ता — { उदङ्ख्सर्ता, उदङ्क्सर्ता, उदङ्सर्ता

णकारपूर्वकोदाहरणदिक्–

सुगण्+शत्रुः — { सुगण्ठ्शत्रुः, सुगण्ट्शत्रुः, सुगण्शत्रुः

सुगण्+षण्ढः — { सुगण्ठ्षण्ढः, सुगण्ट्षण्ढः, सुगण्षण्ढः

सुगण्+सूर्यः — { सुगण्ठ्सूर्यः, सुगण्ट्सूर्यः, सुगण्सूर्यः

'डः सि धुट्' 'नश्च'	
निमित्ते पूर्वभूते	स्थानी परभूतः स्
ड् न्	त्स् स् ,, ,, आदेशौ

डकारपूर्वोदाहरणदिक्—

षड्+सन्तः { षट्त्सन्तः / षट्सन्तः

षड्+सु { षट्त्सु / षट्सु

नकारपूर्वोदाहरणदिक्—

सन्+सः { सन्त्सः / सन्सः

'शि तुक्'	
पूर्वभूतः स्थानी	परभूतः स्थानी श्
न्	ञ्छ्, ञ्च्छ्: ञ्चश्, ञ्श् द्वयोः स्थाने आदेशाः

सन्+शंभुः
सञ्छंभुः
सञ्च्छंभुः
सञ्चशंभुः
सञ्शंभुः

नॄन् 'पे'	
पूर्वभूतः	परभूत निमित्तम्
स्थानी	प्
न्	नॄँ॒.नॄँः, नॄं ॒, नॄंः, नॄन्
	आदेशाः

नॄन्+पाहि

नॄँ ॒ पाहि
नॄँः पाहि
नॄं ॒ पाहि
नॄंः पाहि
नॄन् पाहि

'कानाम्रेडिते'	
स्थानी	स्थानी
परभूतः	पूर्वभूतः कान्
कान्	काँस्कान्, कांस्कान्
	आदेशौ

कान्+कान्

काँस्कान्
कांस्कान्

'नश्छव्यप्रशान्'			
निमित्तानि		स्थानी	
परभूतानि		न्	
अम्–प्रत्याहारपरकाणि	छ्	ँश्,	ंश्,
	ठ्	ँष्,	ंष्,
	थ्	ँस्,	ंस्,
	च्	ँश्,	ंश्,
	ट्	ष्,	ंष्,
	त्	स्,	ंस्,
		आदेशाः	

विद्वान्+छात्रः { विद्वाँश्छात्रः
विद्वांश्छात्रः

पुमान्+ठक्कुरः { पुमाँष्ठक्कुरः
पुमांष्ठक्कुरः

पापान्+थूत्कारयति { पापाँस्थूत्कारयति
पापांस्थूत्कारयति

वृषान्—चारय { वृषाँश्चारय
वृषांश्चारय

धीमान्—टीकाम { धीमाँष्टीकाम्
धीमांष्टीकाम्

राजन्+त्रायस्व { राजँस्त्रायस्व
राजंस्त्रायस्व

उदः परयोः स्थास्तम्भ्वोः, रोगे वाच्ये स्कन्दः, सकारस्य लोपः, तकारो वा पर्यायेण भवतः ।

उद्+स्थानम् { उत्थानम्
उत्त्थानम्

उद्+स्तम्भनम् { उत्तम्भनम्
उत्तम्भनम्

उद्+स्कन्दः { उत्कन्दः
उत्त्कन्दः } रोगः

'ससजुषो रुः' 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' 'हशि च' 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि' 'लोपः शाकल्यस्य' हलि सर्वेषाम्'

पदान्ते स्थानी सु

परभूतानि निमित्तानि	अकार पूर्वः	आकार पूर्वः	इकारादि स्वरपूर्वः	भोपूर्व	भगोपूर्वः	अघोपूर्वः
अ	उ	लोपः, य्	र	य् लोपः	य् लोपः	य् लोपः
आ	लोपः,य्	” ”	”	” ”	” ”	” ”
इ १८	” ”	” ”	”	” ”	” ”	” ”
उ १८	” ”	” ”	”	” ”	” ”	” ”
ऋ ३०	” ”	” ”	”	” ”	” ”	” ”
ए १२	” ”	” ”	”	” ”	” ”	” ”
ओ १२	” ”	” ”	”	” ”	” ”	” ”
ऐ १२	” ”	” ”	”	” ”	” ”	” ”
औ१२	” ”	” ”	”	” ”	” ”	” ”
ह	”	”	”	”	”	”
य	”	”	”	”	”	”
व	”	”	”	”	”	”
र	”	”	”	”	”	”
ल	”	”	”	”	”	”
ञ	”	”	”	”	”	”
ङ	”	”	”	”	”	”
म्	”	”	”	”	”	”
ण	”	”	”	”	”	”
न	”	”	”	”	”	”
झ	”	”	”	”	”	”
भ	”	”	”	”	”	”
घ	”	”	”	”	”	”
ढ	”	”	”	”	”	”
ध	”	”	”	”	”	”
ज	”	”	”	”	”	”
ब	”	”	”	”	”	”
ग	”	”	”	”	”	”
ड	”	”	”	”	”	”
द	”	”	”	”	”	”

आदेशाः

अकारपूर्वोदाहरणदिक्–

शिवस्+अर्च्यः	शिवोऽर्च्यः
देवस्+आयाति	देव आयाति देवयायाति
सुरस्+इन्दति	सुर इन्दति सुरयिन्दति
बुधस्+ईहते	बुध ईहते बुधयीहते
विप्रस्+उञ्छति	विप्र उञ्छति विप्रयुञ्छति
धीरस्+ऊहते	धीर ऊहते धीरयूहते
छात्रस्+ऋच्छति	छात्र ऋच्छति छात्रयृच्छती
मृगस्+एति	मृग एति मृगयेति
वृषस्+ओखति	वृष ओखति वृषयोखति
पुत्रस्+ऐच्छत्	पुत्र ऐच्छत् पुत्रयैच्छत्
मित्रस्+औषत्	मित्र औषत् मित्रयौषत्
चौरस्+हरति	चौरो हरति
वैश्यस्+याति	वैश्यो याति
बालस्+विद्वान्	बालो विद्वान्
मनस्+रथः	मनोरथः
पयस्+भ्याम्	पयोभ्याम्
छागस्+गच्छति	छागो गच्छति
भूपस्+ददाति	भूपो ददाति

१ अस्मिन्प्रकरणे लोपे कृते संधिकार्यं न भवति ।

आकारपूर्वोदाहरणदिक्—

देवास्+अत्र	देवा अत्र देवायत्र
विप्रास्+आगताः	विप्रा आगताः विप्रायागताः
नृपास्+हरन्ति	नृपा हरन्ति
छात्रास्+ददति	छात्रा ददति

इकारप्रभृतिस्वरपूर्वकोदाहरणदिक्—

हरिस्+अत्र	हरिरत्र
हरिस्+हरति	हरिर्हरति
कविस्+ददाति	कविर्ददाति

उकारपूर्वकोदाहरणदिक्—

भानुस्+अत्र	भानुरत्र
धेनुस्+ईहते	धेनुरीहते
शंभुस्+हृष्यति	शंभुर्हृष्यति
वायुस्+ददाति	वायुर्ददाति

ऋकारपूर्वकोदाहरणदिक्—

मातॄस्+अर्चति	मातॄरर्चति
स्वसॄस्+ददाति	स्वसॄर्ददाति

एकारपूर्वकोदाहरणदिक्—

हरेस्+अर्चा	हरेरर्चा
कपेस्+उत्प्लुतिः	कपेरुत्प्लुतिः
कवेस्+गमनम्	कवेर्गमनम्

ओकारपूर्वकोदाहरणदिक्—

मानोस्+अञ्जनम्	मानोरञ्जनम्
कारोस्+इच्छा	कारोरिच्छा
वायोस्+दानम्	वायोर्दानम्

ऐकारपूर्वकोदाहरणदिक्—

जनैस्+अर्चितम्	जनैरर्चितम्
बुधैस्+रूहितम्	बुधैरूहितम्
चौरैस्+हृतम्	चौरैर्हृतम्
स्तेनैस्+दत्तम्	स्तेनैर्दत्तम्

औकारपूर्वकोदाहरणदिक्—

नौस्+अच्छा	नौरच्छा
ग्लौस्+उदितः	ग्लौरुदितः

भोपूर्वकोदाहरणदिक्—

भोस्+अब्ज	भो अब्ज भोयब्ज
भोस्+ईशाः	भो ईशाः भोयीशाः
भोस्+देवाः	भो देवाः

इहतु न

विभोस्+इदम्	विभोरिदम्
प्रभोस्+अदः	प्रभोरदः

भगोपूर्वकोदाहरणदिक्—

भगोस्+इन्द्र	भगो इन्द्र भगोयिन्द्र
भगोस्+नमस्ते	भगोनमस्ते

इह तु न

सुप्रभगोस्+इदम्	सुप्रभगोरिदम्

अघोपूर्वकोदाहरणदिक्—

अघोस्+एहि	अघो एहि अघोयेहि
अघोस्+याहि	अघो याहि

स्थानी पूर्वभूतः	निमित्तानि परभूतानि													
पदान्ते	ख	फ	छ	ठ	थ	च	ट	त	क	प	श	ष	स	अवसाने
स् र्	ᳵ,:	ᳶ,:	श्	ष्	स्	श्	ष्	स्	ᳵ,:	ᳶ,:	:,श्	:,ष्	:स्	:
	आदेशाः													

सकारस्थानिकोदाहरणदिक्—

यस्+खनति — { यᳵखनति / यः खनति

कस्+फलति — { कᳶफलति / कः फलति

शोभनस्+छात्रः — शोभनश्छात्रः

हरिस्+चरति — हरिश्चरति

देवस्+करोति — { देवᳵकरोति / देवः करोति

रामस्+त्राता — रामस्त्राता

भोस्+पालक — { भोᳶपालक / भोः पालक

कविस्+शेते — { कविः शेते / कविश्शेते

भानुस्+षष्ठः — { भानुः षष्ठः / भानुष्षष्ठः

ग्लौस्+सरति — { ग्लौःसरति / ग्लौस्सरति

रामस्+ — रामः

रेफस्थानिकोदाहरणदिक्—

पुनर्+खनति — { पुनᳵखनति / पुनःखनति

गीर्+फलति	गी ≈ फलति गीः फलति
पितुर्+छात्रः	पितुश्छात्रः
भ्रातुर्+चरितम्	भ्रातुश्चरितम्
प्रातर्+करोति	प्रात ≈ करोति प्रातः करोति
पुनर्+पठति	पुन ≈ पठति पुनः पठति
प्रातर्+शृणोति	प्रातः शृणोति प्रातश्शृणोति
पुनर्+	पुनः

रेफस्य रेफे परे लोपः तत्प्राग्वर्तिनामकारेकारोकाराणां दीर्घः ।

पुनर्+रमते	पुना रमते
हरिर्+राजते	हरी राजते
शंभुर्+रम्यः	शंभू रम्यः
स्थाणुर्+रुद्रः	स्थाणू रुद्रः

'एतद् तद्' शब्दस्य सुप्रत्ययसकारस्य लोपो भवति हलि परे ॥ न तु नञ्समासे अकच्प्रत्यये ।

'एतद्' शब्दोदाहरणदिक्—

एषस्+हरति	एष हरति
एषस्—पचति	एष पचति
एषस्+करोति	एष करोति
एषस्+शृणोति	एष शृणोति

'तद्' शब्दोदाहरणदिक्—

सस्+खनति	स खनति
सस्+फलति	स फलति
सस्+गच्छति	स गच्छति
सस्+करोति	स करोति
सस्+पठति	स पठति
सस्+षष्ठः	स षष्ठः

नञ्—समासे तु

असस्+करोति	असᳲ करोति असः करोति
अनेषस्—पचति	अनेषᳲ पचति अनेषः पचति

अकच्प्रत्यये

एषकस्+करोति	एषकᳲ करोति एषकः करोति
एषकस्+रुद्रः	एषको रुद्रः
सकस्+हरति	सको हरति

अचि परे तु

एषस्+अटति	एषोऽटति
एषस्+इच्छति	एष इच्छति एषयिच्छति
एषस्+एधते	एष एधते एषयेधते
सस्+अतति	सोऽतति

सस्+ईहते { स ईहते / सयीहते

सस्+ऋध्नोति { स ऋध्नोति / सयृध्नोति

यत्र लोपं विना पादपूर्तिर्न भवेत्, तत्र अचि परेऽपि 'तद्' शब्दस्य सुप्रत्ययसकारस्य लोपः ॥

सस्+इमा सेमामविड्ढिप्रभृतिम्

सस्+एषस् सैष दाशरथी रामः

लोपं विना पादपर्तौ—

सस्+एवम् स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः ॥

अचः परस्य यरो द्वित्वं वा, न त्वचि परे ॥

वाक् { वाक्क / वाक

वाप्+यौ { वाप्प्यौ / वाप्यौ

अस्+य { अस्स्य / अस्य

अचि परे तु

वाच्+औ वाचौ

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो वा द्वित्वम् ॥

गौर् य+औ { गौर्य्यौ / गौर्यौ

नह् य्+अस्ति { नह्य्यस्ति / नह्यस्ति

‘झलां जश् झशि’ इति सूत्रविधेयबोधकयन्त्रम् ।

स्थानिनः		परेषु									
		ग	घ	ज	झ	ड	ढ	द	ध	ब	भ
	क	ग्	ग्	ग्	ग्	ग्	ग्	ग्	ग्	ग्	ग्
	ख	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	ग	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	घ	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	च	ज्	ज्	ज्	ज्	ज्	ज्	ज्	ज्	ज्	ज्
	छ	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	ज	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	झ	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	ट	ड्	ड्	ड्	ड्	ड्	ड्	ड्	ड्	ड्	ड्
	ठ	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	ड	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	ढ	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	त	द्	द्	द्	द्	द्	द्	द्	द्	द्	द्
	थ	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	द	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	ध	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	प	ब्	ब्	ब्	ब्	ब्	ब्	ब्	ब्	ब्	ब्
	फ	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	ब	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	भ	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	स	द्	द्	ज्	ज्	ड्	ड्	द्	द्	द्	द्
	श	ज्	ज्	ज्	ज्	ज्	ज्	ज्	ज्	ज्	ज्
	ष	ड्	ड्	ड्	ड्	ड्	ड्	ड्	ड्	ड्	ड्

अथोदाहरणदिक्—

लघ्+ध्वस्ति	लग्ध्वस्ति
दघ्+ध्यस्ति	दद्ध्यस्ति
नाभ्+भ्या	नाब्भ्या
सस्+जः	सज्जः
लस्+जा	लज्जा
मस्+जति	मज्जति

ह्रस्वादचः, अपदान्ताद्दीर्घात्, आङ्माङ्भ्यां परस्य छकारस्य 'च्छ'इत्ययमादेशो नित्यं, दीर्घात्पदान्तात्परस्य तु विकल्पेन ।

उदाहरणदिक्—

अ+छः	अच्छः
शिव+छाया	शिवच्छाया
ह्री+छः	ह्रीच्छः
म्ले+छः	म्लेच्छः
आ+छादयति	आच्छादयति
मा+छिदत्	माच्छिदत्
लक्ष्मी+छाया	लक्ष्मीच्छाया / लक्ष्मीछाया

इति रूपमालायां प्रकीर्णके तृतीयभागे
सन्धिभागः समाप्तः ।

पुस्तक मिलनेका पता–
खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्, प्रेस–बम्बई.

॥ श्रीः ॥

रूपमालायाम् ।

जयपुरीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकदाधमथ–कुदाल–पण्डितबदरीलालसूनुलवपुरीयप्राच्यविद्यालयप्रधानाध्यापकमहामहोपाध्याय पं० शिवदत्त संगृहीतायाम्

प्रकीर्णके ३ भागे

अव्ययार्थभागः ।

२

शास्त्रिभिः संशोधितः ।

सोऽयम्

क्षेमराज–श्रीकृष्णदास इत्यनेन

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्–मुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

संवत् १९७८, शके १८४३.

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना।

स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम्॥ ६।२२॥

उपरि = besides, in addition

शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः (भारते)
यदा पूर्वं नासीदुपरि च तथा नैव भविता — शान्ति-2/7.

उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा — Bharata
— higher & higher, far high.

पृथक् —— रचितापृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित्
— किराते 2.27

यह पुस्तक खेमराज श्रीकृष्णदासने बम्बई खेतवाडी ७ वीं गली खम्बाटा लैन निज " श्रीवेंकटेश्वर " स्टीम् प्रेसमें अपने लिये छापकर यहीं प्रकाशित किया ।

श्रीः ।

रूपमालायां प्रकीर्णभागे

अव्ययार्थभागप्रारम्भः ।

अथाऽव्ययानि वक्ष्यन्ते

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

स्वः स्वर्गे

यथा–' छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु' ॥

भू रसातले ॥

यथा–' भूर्लोकः' ॥

भुवो विहायसा द्योस्त्रि

यथा–' भूर्भुवः स्वस्त्रयीवीरः स एष दशकंधरः' ॥

यथा–' विहायसा पश्य विहंगराजम् ' ॥

द्यावाभूम्योस्तु रोदसी ॥ १ ॥

यथा–' रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः' ॥

उपरिष्टादुपर्यूर्ध्वे

यथा--' गिरेरुपरिष्टात्, गिरेरुपरि' ॥

स्यादधस्तादधोऽप्यवाग् ॥

यथा--' गिरेरधस्तात् ' ' गिरेरधः ' ॥

वर्जने त्वन्तरेणर्ते हिरुङ्नाना पृथग्विना ॥ २ ॥

यथा--' त्वामन्तरेण नहि संप्रति कश्चिदीशः ' ॥

यथा--' ऋते कृशानोर्नहि मन्त्रपूतम् ' ॥

यथा--' हिरुक्कर्मणां मोक्षः ' ॥

यथा--' नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा ' ॥

यथा--' त्वत्तः पृथग्नास्ति बन्धुः ' ॥

यथा--' विना वातं विना वर्षम् ' ॥

साकं सत्रा समं सार्धममा सह

यथा--' पुलिनानि सह क्षौमैः सरांसि नभसा समम् ॥
ज्योत्स्न्योऽमाद्वा मिषन्मेघाः साकं कैलाससानुभिः ' ॥

कृतं त्वलम् ।

भवत्वस्तु च किं तुल्याः

यथा--' गोत्रेण पुष्करावर्त किं त्वया गर्जितैः कृतम् ॥
विद्युतालं भवत्वद्भिर्हंसा ऊचुस्त्विदं घनम् ' ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ३ ॥

यथा--' अन्यो धनं प्रेत्य गतस्य भुङ्क्ते ' ॥

यथा--' अमुत्र भविता यत्ते तच्चिन्तय शुभाशुभम्' ॥

तूष्णीं तूष्णीकां जोषं च मौने

यथा--'मुनिस्तूष्णीमास्ते' ' मुनिस्तूष्णीकामास्ते ' ' जोषमास्ते ' ॥

दिष्ट्या तु संमदे ॥

यथा--' दिष्ट्या पुत्रो जातः ' ॥

परितः सर्वतो विष्वक् समन्ताच्च समन्ततः ॥ ४ ॥

यथा--' परितो ग्रामम् '

यथा--' सर्वतो ग्रामम् ' ॥

यथा--' विष्वग्व्याप्य स्थिता महीम् ' ॥

यथा--' समन्ताद्वाति मारुतः ' ॥

यथा--' येन चक्रे समन्ततः ' ॥

पुरः पुरस्तात्पुरतोऽग्रतः

यथा--' पुरःसरः' 'पुरस्ताद्गच्छति ' ' पुरतो गच्छति' ' अग्रतः सरः' ॥

प्रायस्तु भूमनि ॥

यथा--'प्रायः प्रत्ययमादत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः' ॥

सांप्रतमधुनेदानीं संप्रत्येतर्हि

यथा—'संप्रत्यसांप्रतं वक्तुम्'॥

यथा—'अधुना तस्य विस्तीर्णविभवान्धस्य के वयम्' ॥

यथा—'इदानीं त्वं नाथः' ॥

यथा—'भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते' ॥

अथाञ्जसा ॥ ९ ॥

द्राक्स्रागरं झटित्याशु मङ्क्ष्वह्नाय च सत्वरम् ॥

यथा—'यत्राञ्जसा जयति ब्रह्मलोकम्' ॥

यथा—'द्राग्विद्रुतं कातरैः' ॥

यथा—'स्राक्सरन्त्यभिसारिकाः' ॥

यथा—'अरं याति तुरंगमः' ॥

यथा—'वृक्षं झटित्यारुरोह' ॥

यथा—'तदाशु कृतसंधानं प्रतिसंहर सायकम्' ॥

यथा—'मङ्क्षूदपाति पुरतः पटलैरलीनाम्' ॥

यथा—'अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज' ॥

सदा[1] सनाऽनिशं शश्वत्

यथा—'सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे' ।

यथा—'सनातनः' ॥ 'सनत्, सनात्' इत्यपि यथा—'सनत्कुमारः' ॥

यथा—'ये नमन्त्यनिशं जिनम्'

यथा—'शश्वत्पठति सच्छात्रः' ॥

भूयोऽभीक्ष्णं पुनःपुनः ॥ १ ॥

असकृन्मुहुः

यथा—'भूयो नैवमिति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितम्' ॥

यथा—'तक्ष्णोतीव तथाऽन्योऽभीक्ष्णं तीक्ष्णाक्षरक्षौरैः' ॥

यथा—'पुनःपुनरिदं त्वामेवमभ्यर्थये' ॥

यथा—'गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा' ॥

यथा—' यान्त्या मुहुर्वलितकंधरमाननं तत् '

---

१ सर्वदापि । यथा—'सर्वदा सर्वदोऽसीति' ॥

सायं तु दिनान्ते

यथा—' सायं प्रातरमी पुण्यमग्निहोत्रमुपासते' ॥

दिवसे दिवा ॥ ७ ॥

यथा—' दिवाकरः ' ॥

सहसैकपदे सद्योऽकस्मात्सपदि तत्क्षणे ॥

यथा—'सहसा विदधीत न क्रियाम् ' ॥

यथा—' अयमेकपदे तया वियोगः ' ॥—(विक्रमोर्वशी)

यथा—' सद्यः पतति मांसेन ' ॥

यथा—' अकस्मादायाता ' ॥

यथा—' सपदि कमलिनीभिर्मीलितम् ' ॥

चिराय चिररात्राय चिरस्य च चिराच्चिरम् ॥ ८ ॥
चिरेण दीर्घकालार्थे

यथा—' चिराय निर्धनो भूत्वा भवत्यह्ना महाधनः ' ॥

यथा—' चिररात्राय यजते ' ॥

यथा—' चिरस्य स धनं लब्ध्वा ' ॥

यथा' असौ चिराद्दृष्टोऽसि ' ॥

यथा— ' चिरंतनमिदं वृत्तम् ' ॥

यथा—'वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ' ॥

कदाचिज्जातु कर्हिचित् ॥

यथा—'न कदाचिदनीदृशं जगत् ' ॥

यथा—' न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ' ॥

यथा—'कर्हिचिद्भवति ' ॥

दोषा नक्तमुषा रात्रौ

यथा—' दोषामन्यमहः ' ॥

यथा—'नक्तंचरः '॥

यथा—' उषातनो वायुः' ॥

प्रगे प्रातरहर्मुखे ॥ ९ ॥

यथा—'प्रग एवैनं तदहर्भोजयंति ' ॥

यथा—'प्रातरेव समुच्छ्रायाः ' ॥

तिर्यगर्थे तिरः साचि

यथा—'तिरस्कृत्वा काष्ठं गतः' परिभूते तूपचारात् यथा—'तिरस्कृतोरिः' ॥

यथा—' साचि लोचनयुगं रमयन्ती ' ॥

निष्फले तु वृथा मुधा ॥

यथा—'वृथा दुग्धोऽनड्वान्' ॥

यथा—'मुग्धे मुधा क्षाम्यसि ' ॥

मृषा मिथ्याऽनृते

यथा—'मृषा वदति मृषोद्यम्' ॥

यथा—' मिथ्यावादिनि दूति ' ॥

अभ्यर्णे समया निकषा हिरुक् ॥ १० ॥

यथा—'समया पर्वतं नदी ' ॥

यथा—'निहन्ति निकषा लंकाम् ' ॥

यथा—' मह्या हिरुक् '

शं सुखे

यथा—' शंकरः '

बलवत्सुष्ठु किमुतस्वत्यतीव च निर्भरे ॥

यथा—'बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ' ॥

यथा—'सुष्ठु खल्विदमुच्यते ' ॥

यथा—'किमुत ब्रह्मविन्निभिः ' ॥

यथा—' सुदुःखम् ' ॥

यथा—' अतिवृष्टिः ' ॥

यथा—' अतीव क्षुत्पिपासितात् ' ॥

प्राक्पुरा प्रथमे

यथा—' प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ' ॥ उमड़ पड़ा है ।

यथा—' पुरा कृतमिदं देवि ' ॥

संवद्वर्षे

यथा--'विक्रमसंवत् ' ॥

परस्परे मिथः ॥ ११ ॥

यथा-' मिथः प्रहरतः' ॥

उषा निशान्ते

यथा-' उषातनो वायुः ' ॥

अल्पे किंचिन्मनागीषच्च किंचन ।

यथा-- 'किंचित्कुञ्चितलोचनाभिरसकृद्याताः कदम्बानिलाः ' ॥

यथा--' ब्रूते मनाग्मन्दनम् ' ॥

यथा--' ईषत्पाण्डुः ' ॥

यथा--' प्राचीमङ्कुरयंति किंचन रुचो राजीवजीवातवः ' ॥

आहो उताहो किमुत वितर्के किं किमूत च ॥ १२ ॥

यथा-' अयं स्थाणुराहो पुरुषः ' ॥

यथा-' उताहो विश्वमुद्धरेद्राजा नलः परपुरंजयः ' ॥

यथा-' किमुत रज्जुः ' ' किमुत सर्पः ' ॥

यथा-' किं रज्जुः ' ' किं सर्पः ' ॥

यथा -' खेदयेत् किमु मानयेत् ' ॥

यथा--' एकमेव परं पुंसामुत राज्यमुताश्रमः ' ॥

इतिह स्यात्संप्रदाये

यथा--' इतिह स्माहुराचार्याः ' ॥

हेतौ यत्तद्यतस्ततः ॥

यथा-' यत्समाश्रु प्रगल्भसे तत्पूज्योसि ' ॥

यथा-' यतो विद्वाँस्ततः सभ्यः ' ॥

सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् प्याड् हे है हंहो अरेऽयि रे ॥ १३ ॥

यथा--' अङ्गानङ्ग ' ॥

यथा--' भो भार्गव ' ॥

यथा-'पाट् पाठक' ॥

यथा-'प्याट् पान्थ' ॥

यथा—'हे हेरम्ब' ॥
यथा—'है वाहले '
यथा—'हंहो तिष्ठ सखे विवेक बहुभिः प्राप्तोसि पुण्यैर्मया' ॥
यथा—'अरे क्षत्रियखेट' ॥
यथा—'अयि जीवसि' ॥
यथा—'रे रे भोः परदारचौर' ॥

श्रौषड् वौषड् वषट् स्वाहा स्वधा देवहविर्हुतौ ॥

यथा—'अस्तु श्रौषट् '
यथा—'व्रीही वौषट् ' ॥
यथा—'वषडिन्द्राय' ॥
यथा—'स्वाहा देवेभ्यः' ॥
यथा—'स्वधा पितृभ्यः' ॥

रहस्युपांशु

यथा—'तेषामुपांशु वधं कुर्वीत' ॥

मध्येऽन्तरन्तरेणान्तरेऽन्तरा ॥ १४ ॥

यथा—'गृहस्यान्तर्विगाहते' ॥
यथा—' अन्तरेण गन्धमादनं माल्यवन्तं चोत्तराः कुरवः ' ॥
यथा—'आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः ' ॥ (रामायणे)
यथा—'अन्तरा निषधं नीलं च विदेहाः ' ॥

प्रादुराविः प्रकाशे स्यात्

यथा—'प्रादुरासीद्वसुंधरा ' ॥
यथा—'तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ' ॥

अभावे त्व न नो नहि ॥

यथा—'अविप्र इव भाषसे' ॥ 'असूर्यपश्या राजदाराः' ॥
यथा—'नैकः सुप्तेषु जागृयात् ' ॥
यथा—'नो जानीमः किमत्रास्ति ' ॥
यथा—'नहि भीरु गतं निवर्तते ' ॥

हठे प्रसह्य प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष

यथा—'प्रसह्य धनानि हरन्ति चौराः' ॥

मा मास्म वारणे

यथा—'कुण्ठः सिद्धपतेः कृपाण इति रे मा मंस्त क्षत्रियाः' ॥

यथा—'प्रावृड्गतेति हे भूपा मास्म त्यजत काननम्' ॥

अस्तमदर्शने ॥ १५ ॥

यथा—'अस्तंगते शशिनि' ॥

अकामानुमतौ कामम्

यथा—'कामं भवन्तु सरितो भुवि सुप्रतिष्ठाः' ॥

स्यादोमां परमं मते ॥

यथा—'ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति' ॥

यथा—'ओं कुर्मः' ॥

यथा—'परमं तत्रावसम्' ॥

कच्चिदिष्टपरिप्रश्ने

यथा—'कच्चिज्जीवति मे माता'

अवश्यं नूनं च निश्चये ॥ १६ ॥

यथा—'अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषयाः' ॥

यथा—'नूनं हन्तास्मि रावणम्' ॥

बहिर्वहिर्भवे

यथा—'ग्रामाद्बहिर्वसति' ॥

ह्यः स्यादतीतेऽह्नि

यथा—'ह्यस्तनः' ॥

श्व एष्यति ॥

यथा—'अद्य श्वो वा गमिष्यामि' ॥

नीचैरल्पे

यथा—'नीचैर्वाति समीरणः' ॥

महत्युच्चैः

यथा—'उच्चैरुच्चरतु चिरम्' ॥

अव्ययार्थः ।

सत्त्वेऽस्ति

यथा—' अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी ' ॥

दुष्ठु निन्दने ॥ १७ ॥

यथा—' दुष्ठवाही खलः' ॥

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ

यथा—' ननु च कः शब्दः ' इति ॥

पक्षान्तरे तु चेद्यदि ॥

यथा—' सन्तश्चेदमृतेन किं यदि खलस्तत्कालकूटेन किम् ' ॥

शनैर्मन्दे

यथा—' शनैर्याति पिपीलिका ' ॥

अवरे त्वर्वाक्

यथा—'वर्षात्तु षोडशादर्वाक् ' ॥

रोषोक्तावुं

यथा—' उँ सैवास्मि तव प्रिया ' ॥

नतौ नमः ॥ १८ ॥

यथा—' नमो दुर्वाररागादिवैरिवारनिवारिणे ' ॥

अ स्वल्पार्थेऽप्यभावेऽपि

स्वल्पे यथा—' अप्रत्याख्यानावरणाः कामक्रोधादयः ' ॥

अभावे—'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा '

आ स्यात्स्मरणवाक्ययोः ॥

स्मरणे यथा—' आ ज्ञातं मधुलम्पटैर्मधुकरैरावद्धकोलाहलैः ' ॥

वाक्ये यथा—' दद्या एवं नु मन्यसे ' ॥

आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ क्रियायोगेऽवधावपि ॥ १९ ॥

ईषदर्थे—' आपिङ्गजूटतटटंकितचन्द्रलेखम् ' ॥

अभिव्याप्तौ-' सोहमाजन्मशुद्धानाम् ' ॥

क्रियायोगे-' आमुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ' ॥

अवधौ—' आसमुद्रक्षितीशानाम् ' ॥

आम् तु स्यादवधिस्मृत्योः

द्वयोः—'आं ज्ञातं मधुसूदनाङ्घ्रियुगलं मुक्त्वास्ति नान्या गतिः ' ॥

आः संतापप्रकोपयोः ॥

संतापे-'आः पूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमलो यातश्च राहोर्मुखम्' ॥
प्रकोपे-'आः पापतापस किरात कृशानुकीर्णम्' ॥
आश्चर्येऽपि-'आः किमेतदपूर्वोयं दृष्टः क्षत्रियपोतकः' ॥

इ स्यात्खेदे प्रकामोक्तौ

द्वयोः-'अमी अमुमुईचोऽस्य नखाः कण्ठे इ ईक्षिताः' ॥

ई क्रोधे दुःखभावने ॥ २० ॥

प्रत्यक्षे संनिधौ चापि

चतुर्षु-'ई ईदृक्षि रतिः कथम्' ॥

उ रोषोक्त्यामन्त्रणार्थयोः ॥

रोषोक्तौ-'उ एहि त्वमुत्तिष्ठ' ॥
आमन्त्रणार्थे-'कच्चित्कदाचित्किमु किंचिदेव कृतं मया सुन्दरि विप्रियं ते' ॥

उत्प्राधान्ये प्रकाशे च प्राबल्यास्वास्थ्यशक्तिषु ।
विभागे बन्धने मोक्षे भावे लाभोर्ध्वकर्मणोः॥ २१ ॥

प्राधान्ये-'उत्तमा मानमिच्छन्ति' ॥
प्रकाशे-'उद्भूतः सरसिजसंभवः परागः' ॥
प्राबल्ये-'उत्कम्पिनी भयपरिस्खलिताङ्गयष्टिः' ॥
अस्वास्थ्ये-'येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरत्युक्रमुत्कूजितम्' ॥
शक्तौ-'माघेन विघ्नितोत्साहा नोत्सहन्ते पदक्रमम् ॥
मारवेरेव वाञ्छन्ति कवयः कपयो यथा' ॥
विभागे-'उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते' ॥
बन्धने-'पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकम्' ॥
मोक्षे-'उच्छृङ्खलं वल्गति वाजिराजः' ॥
भावे-'परार्थबद्धकक्षाणां त्वादृशामुद्भवः कुतः' ॥
लाभे-'उत्पन्नमक्षकं मूर्खम्' ॥
ऊर्ध्वकर्मणि-'उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ' ॥

उम् प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे

प्रश्नांगीकृत्योः—'कोयं नाथ जिनोत्सवे तव वश उं हुं प्रतापी प्रिये '॥
रोषे—' उं तनोमि तवेप्सितम् ' ॥

ऊम् प्रश्ने रोषवाचि च ॥

प्रश्ने—' ऊं कास्ति मे जानकी ' ॥
रोषवाचि—' ऊं सैवास्मि तव प्रिया ' ॥

ऋ कुत्सावाक्ययोः

द्वयोः—' बाले किमु विमृदृनासि ' ॥

ए ऐ हे है शब्दाविव स्मृतौ ॥ २२ ॥

आमन्त्रणाह्वानयोः

द्वयोः—' ए इतो भव ऐ मयंकरम् ' ॥
'तां द्रष्टुं जनकात्मजां हृदय हे नेत्राणि मित्रीकुरु ' ॥
' हे देवदत्त, चल, है व्रज यज्ञदत्त ' ॥

ओं प्रणवेऽङ्गीकृतावपि ॥

प्रणवे—'समस्तव्यस्तं त्वां शरणद गृणात्योमिति पदम् ' ॥

ओ-औ-शब्दौ तु हो-हौ-वद्भूतौ संबोधनेऽपि च ॥ २३ ॥

द्वयोः—' तदो अलमनेनेति सखीमाहात्र मानिनी ' ॥
' औ कुत्र गन्ता गौः ' ॥'हो पश्य वराहोयम् '॥'हौ सर्पत्यहो यासि किम् ' ॥

कुः पापीयसि कुत्सायामीषदर्थे निवारणे ॥

पापीयसि—'यदोग्धृ मित्रं किमतः कुकृत्यम् ' ॥
कुत्सायाम्—' कुमित्रे नास्ति विश्वासः ' ॥
ईषदर्थे—'कोष्णं किं नु निषिच्यते तव बलात्तैलं सखि श्रोत्रयोः '॥
निवारणे—..................................

कम् सुखे वारिशिरसोः

त्रिष्वपि—' रेजे कादम्बिनी चेयं कामिनी कम्रकंधरा ' ॥

किम् प्रश्ने कुत्सनेऽपि च ॥ २४ ॥

प्रश्ने—'किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ' ॥
कुत्सने—' स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम् ' ॥

चान्येऽन्यार्थसमाहारान्वाचयेषु समुच्चये ॥
हेतौ पक्षान्तरे तुल्ययोगिताविनियोगयोः ॥ २९ ॥
पादपूरणेऽवधृतौ

इतरेतरयोगे[1]—' तयोर्जगृहतुः पादौ राजा राज्ञी च मागधी ' ॥

समाहारे[2]—..

' अर्थस्य मूलं निकृतिः क्षमा च
कामस्य वित्तं च वपुर्वयश्च ।
धर्मस्य दानं च दया दमश्च
मोक्षस्य सर्वार्थनिवृत्तिरेव ' ॥

अन्वाचये—' हित्वा तस्मिन्भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ' ॥

समुच्चये—' विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ' ॥

हेतौ—' गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या ' ॥

पक्षान्तरे—' कैकेय्याः क्व वरो वरेण विपिनस्थानस्य याच्ञा क्व च
कार्यं वंशशिरोविकर्तनविधिः सीतापहारः क्व च ।
सुग्रीवानुमतिः क्व च क्व च वधस्तस्यापि लंकापते-
रेकैकं चरिताद्भुतं समभवत्पुण्यैः कवीनामदः ' ॥

तुल्ययोगितायाम्— ' प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ' ॥
' संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ' ॥

विनियोगे—' मधुश्च ते मन्मथसाहचर्यादसावनुक्तोऽपि सहाय एव ' ॥

पादपूरणे—' धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ' ॥

अवधृतौ—' कर्मक्षयाच्च निर्वाणम् ' ॥

तु विशेषेऽवधारणे ॥
समुच्चये पादपूर्तौ

विशेषे—' किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ' ॥

---

१ इतरेतरयोगस्योद्भूतावयवभेदत्वाद्द्विवचनम् ॥
२ समाहारस्य तिरोहितावयवभेदत्वादेकवचनम् ॥

अवधारणे–' न तु खण्डेन्दुजूटस्य प्रियाविरहजं तमः ' ॥
समुच्चये–..
पादपूर्तौ–'दूरादेव कृतोञ्जलिर्न तु पुनः पानीयपानोचितः ' ॥

धिक्, निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २६ ॥

निर्भर्त्सने–'धिग्धिक् शक्रजितम् ' ॥
निन्दायाम्–'धिक् तस्य जीवितं लोके ' ॥

नि स्यात्क्षेपे भृशार्थे च नित्यार्थे दानकर्मणि ॥
संनिधानोपरमयोः संश्रयाश्रयराशिषु ॥ २७ ॥
मोक्षेऽन्तर्भावेऽधोभावे बन्धने कौशलेऽपि च ॥

क्षेपे–' रे रे क्षत्रनिकृष्ट दुष्ट कुमते ' ॥
भृशार्थे–'तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुः' ॥
नित्यार्थे–'स्मर नित्यमनित्यताम् ' ॥
दानकर्मणि–' निवेरः सहकारमञ्जरीः प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा' ॥
संनिधाने–'कटुरटति निकटवर्ती ' ॥
उपरमे–'निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः ' ॥
संशये–'निरेकमेकापि निराकरोति ' ॥
आश्रये–' अयं वारामेको निलय इति ' ॥
राशौ–' निजकरनिकरसमृद्धया ' ॥
मोक्षे–' भोजेन दूतो रघवे निसृष्टः ' ॥
अन्तर्भावे–'रुचिरार्थं किमिह निष्ठिता वाथ ' ॥
अधोभावे–' अपि निपतति पूरे पाथसां वारिदेभ्यः' ॥
बन्धने–'बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीत् ' ॥
कौशले–'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ' ॥

नु प्रश्नेऽनुशयेऽतीतार्थे विकल्पवितर्कयोः ॥ २८ ॥

प्रश्ने–' रक्ता शोककृशोदरी क नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनम् ' ॥
कोपे–' शूलं तूलं नु गाढं प्रहर हर ' ॥
अतीते–'..
विकल्पे–'स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु' ॥
वितर्के–'क नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ' ।

नञीषदर्थे सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः॥
व्यतिक्रमस्वरूपार्थे निषेधाभावयोरपि ॥ २९ ॥

ईषदर्थे—'अनुदरा कन्या' ॥
सादृश्ये—'अब्राह्मणः' ॥
विरुद्धे—'अधर्मः' ॥
अन्यस्मिन्—'अनग्निः' ॥
अतिक्रमे—'न ते मुखं चन्द्रं मन्ये' ॥ तव मुखमति-क्रम्येद चन्द्रं नामार्थे न पश्यामि।
स्वरूपार्थे—'न न न मा मा मां स्प्राक्षीः' ॥
निषेधे—'नायं नायं न चायम्' ॥
अभावे—'अवचनं वचनं प्रियसन्निधावनवलोकनमेव विलोकनम्'

निर्निश्चये क्रान्ताद्यर्थे निःशेषप्रतिषेधयोः ॥

निश्चये—'अवितृप्ततया तथापि मे हृदयं निर्णयमेव धावति' ॥
क्रान्ताद्यर्थे—'निर्नाभिकौशयमुपात्तबाणम्' ॥
निःशेषे—'योग्यस्य त्रिनयनलोचनानलार्चि-
निर्दग्धस्मरपृतनाधिराज्यलक्ष्म्याः' ॥
प्रतिषेधे—'निरालोकालोकम्'

प्राक् पूर्वस्मिन्प्रभाते दिग्देशकालेष्वनन्तरे ॥ ३० ॥
अतीतेऽग्रेऽपि

प्रथमे—'प्रागजीयत घृणा ततो मही' ॥
प्रभाते—'प्रागुत्थानं च युद्धं च संविभागं च बन्धुषु ॥
स्त्रियमाक्रम्य भुञ्जीत शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात्' ॥
दिशि—'तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीम्' ॥
देशे—'प्राचीनाचलकाननानि भजते देवस्तमीवल्लभः' ॥
काले—'प्रागेव हरिणाक्षीणामुद्गीर्णो रागसागरः' ॥
अनन्तरे—'स्नातः पुरा प्राग्विलिलेप देहम्' ॥
अतीते—'अये किमुत्साहवर्धनाय प्रागभवीयमन्तःकरणं स्मारितम्' ॥
अग्रे—'प्रागगामि पुण्यं नृणाम्' ॥

अथ प्र स्याद्गताद्यर्थप्रकर्षयोः ॥

गताद्यर्थे—'कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम्' ॥

प्रकर्षे--'प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः' ॥

आदिशब्दादिकर्मोदीरणैश्वर्यसंभवनियोगशुद्धीच्छाप्रीतिशांतिपूजादर्शनतत्परप्रशंसासङ्गदिग्योगावयववियोगान्तर्भावबहुत्वमहत्त्वस्थितिदाननानार्थदक्षिणानुवृत्त्यादिषु ॥

वा समुच्चय एवार्थ उपमानविकल्पयोः ॥ ३१ ॥

समुच्चये—'यशोऽधिगन्तुं सुखमीहितुं वा
मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा' ॥

उपमाने--'मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' ॥

विकल्पे--'एको वासः पत्तने वा वने वा' ॥

वि श्रेष्ठऽतीते नानार्थे

श्रेष्ठे--'विशिष्टमन्तरात्मानं वर्णरूपापि भारती' ॥

अतीते—'तामेकतस्तव बिभर्ति गुरुर्विनिद्रः' ॥

नानार्थे--'विचित्राश्चित्तवृत्तयः' ॥

वै हेतौ पादपूरणे ॥

हेतौ--'परमार्थं वृणीते वै स्तवम्' ॥

पादपूरणे--'आत्मा वै जायते पुत्रः' ॥

शं कल्याणे सुखे

द्वयोः—'त्वं शं करोषि भुवनत्रयशंकरत्वात्' ॥

अथ स्वित् परिप्रश्नवितर्कयोः ॥ ३२ ॥

परिप्रश्ने--'द्विपं स्विदश्वः समरेऽभ्युपैति' ॥

वितर्के--'देवी स्विदेषा नरसंभवा वा' ॥

सं संगार्थे प्रकृष्टार्थे शोभनार्थसमार्थयोः ॥

सङ्गार्थे--'संगमविरहविकल्पे' ॥

प्रकृष्टार्थे--'साम्राज्यं परमेऽपि तेजसि तव प्राज्यं समुज्जम्भते' ॥

शोभनार्थे--'नीवीबन्धवदागतं शिथिलतां संभाषमाणे ततः' ॥

समार्थे—'संविभागं च बन्धुषु' ॥

स्मातीते पादपूर्तौ

अतीते--'इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः' ॥

पादपूर्तौ—'सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः' ॥

ह संबुद्धौ पादपूरणे ॥ ३३ ॥

द्वयोः—'निचकार विप्रान्ह जघान शश्वत्' ॥

हा शुग्दुःखविषादेषु

त्रिष्वपि—'पाषाणोपम हा कृतघ्नहृदय स्मृत्वा न किं दीर्यसे' ॥

हि हेतावधारणे

विशेषे पादपूर्तौ च

हेतौ—'सदाभिमानैकधना हि मानिनः' ॥

अवधारणे—'मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥

विशेषे—'स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिव हि न रम्यं मृगदृशः' ॥

पादपूर्तौ—'केदारेषु हि पश्यन्तः के दारेषु विनिःस्पृहाः'

ही विस्मयविषादयोः ॥ ३४ ॥

दुःखहेतौ च

विस्मये—'हतविधिललितानां ही विचित्रो विपाकः ॥

विषाददुःखहेत्वोः—'ही स एव मुनेः पाणिरधस्ताद्विन्ध्यभूभृतः' ॥

हं रोषभाषणेऽनुनयेऽपि च ॥

रोषभाषणे—'हं वृषल मामाक्षिपसि' ॥

अनुनये—'हं नतोस्मि तव पादयोः प्रिये' ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ने

वितर्के—'हुं ज्ञातं यदि वा निशामपि दिनं त्वामेव यः सेवते' ।

परिप्रश्ने—'रामो नाम बभूव हुं तदबला सीतेति हुं तां पितुर्वाचा पञ्चवटीवने विहरतस्तस्याहरद्रावणः' ॥

स्यान्मनागल्पमन्दयोः ॥ ३५ ॥

द्वयोः—'मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी' ॥

अङ्ग संबोधने हर्षे पुनरर्थे च

संबोधने—'श्रूयतामङ्ग वामपि' ॥

हर्षे—'पूर्वमङ्ग जुहुधि त्वमेव वा' ॥

पुनरर्थे–' हरति हृदयं नामैवास्याः किमङ्ग न संगतिः ' ॥

किंच तु ।

साकल्यारम्भयोः

साकल्ये–' देव त्वं किंच शत्रून्समिति विजयसे ' ॥

आरम्भे–' किंचैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाताः ' ॥

तिर्यक्स्यात्तिरश्चीनवक्रयोः ॥ ३६ ॥

तिरश्चीने–' तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ' ॥

वक्रे–' उद्बुद्धमुग्धकनकाब्जनिभंवहंतीमासज्यतिर्यगपवर्तितदृष्टिवक्त्रम् ' ॥

हिरुक् मध्ये विनार्थे

मध्ये–' विजृम्भते वाडवस्य रुचिर्वारांनिधेर्हिरुक् ' ॥

विनार्थे–' हिरुक्कर्मणां मोक्षः ' ॥

अति प्रकर्षे लंघने भृशे ॥

स्तुतावसंप्रति क्षेपेऽपि

प्रकर्षे–' अतिरूपाहृता सीता ' ॥

लङ्घने–' नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ' ॥

भृशार्थे–' अतिवृष्टिरवृष्टिर्वा भवेद्यत्रोपतापकृत् ' ॥

स्तुतौ–' शरौघैरतिसिञ्चन्तः पर्यानिन्युर्दिशोन्धताम् ' ॥

असंप्रत्यर्थे–................................

क्षेपे–'अतिवाहितमतिगहनं विनाऽपवादेन यौवनं गहनम् ' ॥

अस्तु पीडानिषेधयोः ॥ ३७ ॥

असूयायामनुज्ञायाम्

पीडायाम्–' अस्तु नाम विधुरेण वेधसा साधुरप्यलमुपाधिभिर्ध्रुवम् ॥
बाध्यते किमधिकैरथाधिभिर्दैवमेव शरणं विधीयताम् ' ॥

निषेधे–' अस्तु सामप्रयोगेण' ॥

असूयायाम्–' अस्तु ज्ञास्यति कालेन सोल्पेनैव न भूयसा ' ॥

अनुज्ञायाम्–'अस्त्वेतं जडधामतानुभवतो यद्व्योम्नि विस्फूर्जति' ॥

आराद्दूरसमीपयोः ॥

दूरे—'दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमीयुर्मुरारिमारादनघं जनौघाः' ॥
सामीप्ये—'वित्तव्यामोहित आरादपि सन्तं न पश्यति' ॥

इति स्वरूपे सांनिध्ये विवक्षानियमे मते ॥ ३८ ॥
हेतौ प्रकारप्रत्यक्षप्रकाशेष्ववधारणे ॥
एवमर्थे समाप्तौ स्यात्

स्वरूपे—'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' ॥
सांनिध्ये—.............................
विवक्षानियमे—'तदस्मिन्नस्तीति' ॥
मते—'उरस्यौ हविसर्गौ तु संप्राहुः पाणिनेरिति' ॥
हेतौ—'अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति ॥
श्रितोस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः' ॥
प्रकारे—'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' ॥
प्रत्यक्षे—'कियदिति दितिसूनोस्तेन जिग्ये यदिन्द्रः' ॥
कियदिदमित्यर्थः ॥
प्रकाशे—'इतिहरि' । हरिशब्दः प्रकाशते इत्यर्थः ॥
अवधारणे—'अङ्गीकृत्येति पार्थिवः' ॥
एवमर्थे—'इत्यूचिवांस्तमेवार्थम्' ॥
समाप्तौ—'इति कथितकथः सन्सोथ हंसो व्यरंसीत्' ॥

उत प्रश्नवितर्कयोः ॥ ३९ ॥
समुच्चये विकल्पे च

प्रश्ने—'स्मरसि स्मरमेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्' ॥
वितर्के—'किं देवी स्वयमागता मुररिपोर्देवस्य वक्षःस्थलात्-
कूपात्पत्युरुतावतारमकरो देवी भवानी स्वयम्' ।
समुच्चये—'शौर्यं गाम्भीर्यमौदार्यं दाक्षिण्यमुत विक्रमः' ॥
विकल्पे—'एकमेव वरं पुंसामुत राज्यमुताश्रमः' ॥

तावद्यावदिवावधौ ।
कार्त्स्न्येऽवधारणे माने

अवधौ—'तावद्दूरस्थापि कुबेरशैले तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।

प्रसाधनं मातृभिरादृताभिर्न्यस्तं पुरस्तात्स्मरसाधनस्य ' ॥
' आरङ्काद्भूपतिं यावदौचित्यं न विदन्ति ये ' ॥
कार्त्स्न्ये—' यावद्दत्तं तावदेवात्र भुक्तम् ' ॥
अवधारणे—' यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणान्भोजय ' ॥
माने—' यावच्च येन च यथा च यदा च यच्च
यस्माच्च यत्र च शुभाशुभकर्म लभ्यम् ।
तावच्च तेन च तथा च तदा च तच्च
तस्माच्च तत्र च कृतान्तवशादुपैति ' ॥

प्रतीत्थंभूतभागयोः ॥ ४० ॥
प्रतिदाने प्रतीषेधे वीप्सालक्षणयोरपि ॥

इत्थंभूते--' तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानाम् । '
भागे--" किंचिन्मां प्रति दीयतां यदुचितं चेतोविसंवादिकृत् ' ।
प्रतिदाने / प्रतिनिधौ —' प्रतिद्विपमदामोदाद्गन्धं सप्तच्छदान्यधुः ॥
शेफालीभ्यो ददुर्लास्यं प्रति गन्धाच्च मारुताः ' ॥
वीप्सायाम्—' प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रिया ' ॥
लक्षणे—' किंचिन्मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ' ॥

पश्चात्प्रतीच्यां चरमे

प्रतीच्याम्—' पश्चादस्तं गन्तुं सपदि दिनेशः प्रपद्यते पश्य ' ॥
चरमे--' ययौ पश्चाद्रथानीकं चतुष्कन्धेव सा चमूः ' ॥

बतामन्त्रणखेदयोः ॥ ४१ ॥
धृत्याश्चर्यानुकम्पासु

आमन्त्रणे—' बत वितरत तोयं तोयवाहा नितान्तम् ' ॥
खेदे—' दिवसोऽनुमित्रमगमद्विलयं किमिवास्य ते बत मयाऽबलया ' ॥
धृतौ—' अनुभवन्ति सकृत्सकलेन्द्रियाण्यभिमुखागतमिष्टजनं बत ' ॥
आश्चर्ये—' वरा (बता) हो राहुर्वा वितरति चमत्कृत्यतिशयम् ' ॥
अनुकम्पायाम्—' विरम चातक दैन्यमपास्यतां बत कियन्ति चटूनि करिष्यसे ' ॥

यद्वत् प्रश्नवितर्कयोः ॥

प्रश्ने–'पुरोर्यद्वत्परीवादं तं कद्वद इत्रावदः' ॥

वितर्के–'यद्वत्सरोजं मुखमेव यद्वत्' ॥

शश्वत्सह पुनर्नित्ये

सहार्थे–'शश्वत्ते मुनयस्तत्र तमसेवन्त योगिनम्' ॥

पुनरर्थे–'शश्वदेव स गतस्तमाश्रमम्' ॥

नित्यार्थे–'जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः
प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि' ॥

सकृत् सहैकवारयोः ॥ ४२ ॥

सहार्थे–'अनुभवन्ति सकृत्सकलेन्द्रिया' ॥

एकवारार्थे–'सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्रसान्तरविज्जनः' ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ

आशिषि–'देव स्वस्ति वयं द्विजास्तत इतः स्नानेन निष्कल्मषाः' ॥

क्षेमे–'भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते' ॥

पुण्ये–'स्वस्ति प्रस्तुतवस्तु किंचिदुचितं चेतोगतं ब्रूमहे' ॥

आदिशब्दादविनाशे–'स्वस्तिमानस्ति कैलासः' ॥

साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥

प्रत्यक्षे–'त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः किमस्ति कार्यं गुरु योगिनामपि' ॥

तुल्ये–'इयं साक्षाल्लक्ष्मीर्मदयति मृगाक्षी मम मनः' ॥

हन्त दानेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ ४३ ॥
प्रमोदे निश्चये वापि

दाने–'स्वयं स दशकंधरो विनयवामनैराननैः
स्तुवन्सुदति याचते वचनहन्तकारं त्वयि' ॥

अनुकम्पायाम्–'अभिहंति हन्त कथमेष माधवं
सुकुमारकायमनवग्रहः स्मरः' ॥

वाक्यारम्भे–'हन्त ते कथयिष्यामि' ॥

विषादे–'हन्त चिन्तामणिभ्रान्त्या याचितोसि स्तुतोसि यत् ।

तत्सर्वं वृत्तपाषाण क्षम्यतामार्थिनो वयम् ' ॥

प्रमोदे—'बाले चन्द्रकले कांतिर्मधुरा हन्त दृश्यते' ॥

निश्चये—'निराश्रया हन्त हता मनस्विता ' ॥

अथो अथ समुच्चये ॥

मङ्गले संशयारम्भाधिकारानन्तरेषु च ॥ ४४ ॥

अन्वादेशप्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपि ॥

समुच्चये—'सुजनः सुधानिधिरथो नयनानन्दं न कस्य विदधाति' ॥

'आयुषो राजचित्तस्य वितस्य पिशुनस्य च ।

अथ स्नेहस्य देहस्य नास्ति कालो विकुर्वतः' ॥

मङ्गले—'अथ प्रमाणमीमांसा ' ॥

संशये—' किमलम्बताम्बरविलग्नमधः किमवर्धतोर्ध्वमवनीतलतः ।

विससार तिर्यगथ दिग्भ्य इति प्रचुरीमवन्न निरधारि तमः' ॥

आरम्भे—'अथेप्सितं मर्तुरुपस्थितोदयम् ' ॥

अधिकारे—' अथ प्राकृतम् ' ॥

अनन्तरे—' प्रथमं कलाऽभवदथार्धमथो

हिमदीधितिर्महदभूदुदितः ' ॥

अन्वादेशे—'जह्नुरतुतावानयतावदेते अथैनयोः प्रक्षिप—' ॥

प्रतिज्ञायाम्—'सर्वमनेकात्मं वस्त्वथेति ब्रूमः' ॥

प्रश्ने—' अथ शक्नोषि भोक्तुम् ? ॥

साकल्ये—'श्रुतं माहामाग्यं यदिह जनतो यच्च गुणतः

प्रसङ्गाद्वृत्तस्येत्यथ खलु विधेयः परिचयः ' ॥

तथा स्यान्निश्चये पृष्टप्रतिवाक्ये समुच्चये ॥ ४५ ॥

निश्चये—'लोकानुग्रहहेतोस्त्वमवतीर्णः प्रदृश्यसे ।

कस्तथात्वेन जानीते स्वरूपं तव केशव ' ॥

पृष्टप्रतिवाक्ये—' तथेति शेषामिव मर्तुराज्ञाम्' ॥

समुच्चये—'आगता मुनयस्तत्र भृगुरत्रिर्यमस्तथा ' ॥

यथा निदर्शने द्वौ तूद्देशे निर्देशसाम्ययोः ॥ यथा तथा चेति।
हेतूपपत्तौ च

निदर्शने दृष्टान्ते—'संचरन्ति महाधूर्ता वटे वररुचिर्यथा ।
यथा कूपस्य खनिता यथा प्रासादकारकः' ॥

उद्देशनिर्देशयोः—' तथा भव यथा तात त्रैलोक्योदरदर्पणे ।
विशेषैर्भूषितस्तैस्तैर्नित्यमात्मानमीक्षसे ' ॥

साम्ये—'गतच्छायश्चन्द्रो जगदपि तथावश्यमभवत् ' ॥

हेतूपपत्तौ— 'सरस्यामेतस्यामुदरबलिवीचीविचलितं
यथा लावण्याम्भो जघनपुलिनोल्लङ्घनपरम् ।
यथा दृश्यश्चायं चलनयनमीनव्यतिकर-
स्तथा मन्ये मग्नः प्रकटकुचकुम्भः स्मरगजः ' ॥

वृथा त्वाविधौ स्यादनर्थके ॥ ४६ ॥

अविधौ शास्त्रोक्तक्रियातिक्रमे—
' आविकं संधिनीक्षीरं वृथामांसं तथैव च ' ॥
अनर्थके—' प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ' ॥

अनु लक्षणवीप्सेत्थंभूतभागेषु संनिधौ ॥
सादृश्यायामहीनेषु पश्चादर्थसहार्थयोः ॥ ४७ ॥

लक्षणे—' विस्ताररुद्धवसुधोऽन्वचलं चचाल ' ॥
वीप्सायाम्—' स्फुरत्यनु वनं चमरीचयः ' ॥
इत्थंभूते—' तमनु प्रसक्तहृदयेयमेति ' ॥
भागे—' बभ्रुः प्रतिनृपं ग्रामपतिं पर्यनुकर्षकम् ।
प्रतिग्रामं दिशं पर्यनुक्षेत्रं सस्यसंपदः ' ॥
संनिधौ—' अनुनदि शुश्रुविरे चिरं रुतानि '
सादृश्ये—' ततो नु कुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यास्तरुचः स्मितस्य ' ॥
आयामे—' अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तः ' ॥
हीने—' मित्रलाभमनु लाभसंपदः '
पश्चादर्थे—' अनु वपुरपरेण बाहुमूलप्रहितभुजाकलितस्तनेन निन्ये ' ॥

सहार्थे—' दिवसोऽनु मित्रमगमद्विलयम् ' ॥

नन्वाक्षेपपरिप्रश्ने प्रत्युक्ताववधारणे ॥
वाक्यारम्भेप्यनुनयामन्त्रणानुज्ञयोरपि ॥ ४८ ॥

आक्षेपे—' नमस्यामो देवान्ननु हतविधेस्तेऽपि वशगाः ' ॥

परिप्रश्ने—' तत्त्वं तत्त्वं कथय न पुनः कासि कस्यासि पत्नी ' ॥

प्रत्युक्तौ—' तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते ।
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ' ॥

अवधारणे—अमीभिः संसिक्तैस्तव किमु फलं वारिदघटै—
र्यदेतेऽपेक्षन्ते सलिलमवटेभ्योऽपि तरवः ।
अयं युक्तो व्यक्तं ननु सुखयितुं चातकशिशु-
र्य एष ग्रीष्मेऽपि स्पृहयति न पाथस्त्वदपरात् '॥

वाक्यारम्भे—' ननु स्खलत्क्षणामासं ज्ञानमेकं परं पुनः '

अनुनयामन्त्रणे--' त्वमनङ्ग शरैर्विशीर्यसे द्राक् स च कण्ठस्थितजीवमात्रशेषः ।
विषयो युवयोर्न दृश्यतेऽन्यो ननु मानं कमलाक्षि मा कृथास्तत् ' ॥

अनुज्ञायाम्--' विपदो ननु सन्तरन्तु ता ननु या व्याधिभिराहितास्पदः ' ॥

नाना विनोभयानेकार्थेषु

विनार्थे वर्जने -' नाना नारीर्निष्फला लोकयात्रा ' ॥

उभयार्थे—' नानापक्षावमर्शः संशयः ' ॥

अनेकार्थे--नानाविधं कृतकदेहभृतां समाजम् ' ॥

स्थाने तु कारणे ॥
युक्ते साम्येऽपि

कारणे हेतौ--' स्थाने सृष्टेर्यः स्थितेः संहृतेश्च ' ॥

युक्ते--' स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथाहि ते ' ॥

साम्ये -' पितुः स्थाने गुरुं विदुः ॥

अप स्तेयेऽपकृष्टे वर्जने मुदि ॥ ४९ ॥
विपर्यये वियोगे च निर्देशे विकृतावपि ॥

स्तेये -' छायामपहरति कविरर्थचौरः पदं कुकविः ' ॥

अपकृष्टे--' परापवादसस्येभ्यो गां चरन्तीं निवारय ' ॥

वर्जने--' आसिन्धोः शाद्वलान्यासन्नश्मरात्पर्यपोषणात् ' ॥

मुदि--' रोधांसि धीरमपचस्कारिरे महोक्षाः ' ॥

विपर्यये--' चतुर्थोपायसाध्ये तु शत्रौ सान्त्वमपक्रिया ' ॥

वियोगे--' कान्तापयुक्तः सुतरां मुमूर्च्छ ' ॥

निर्देशे--' अपदिश्य दिवं गतां प्रियां विधिना तेन दशाहतः परे ' ॥

विकृतौ--' अपकुर्वत्यव्यक्तं क्षुद्रे कुर्वन्तु किं महान्तोपि ' ॥

अपि संभावनाशंकागर्हणासु समुच्चये ॥ ५० ॥
प्रश्ने युक्तपदार्थेषु कामचारक्रियासु च ॥

संभावनायाम्--' अपि स दिवसः किं स्याद्यस्मिन्प्रियामुखपंकजे
मधु मधुकरीवास्मद्दृष्टिर्विकासिनि पास्यति ' ॥

शंकायाम्--' अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा
प्राप्तोसि संभावयितुं वनान्माम् ' ॥

गर्हायाम्--' अपि तत्र भवान्सावद्यं सेवते ' ॥

समुच्चये--' सापि गता सोपि गतस्तदपि गतम् ॥

प्रश्ने--' अपीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ' ॥

युक्ते संबद्धपदार्थे--' ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिंगतास्ते
येपीन्द्रपाणितुलितायुधलूनपक्षाः ॥
ते जग्मुरद्रिपतयः सरसीर्विगाढु-
माक्षिप्तकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन' ॥

कामचारक्रियासु--' भवानपि छत्रं गृह्णातु ' ॥

उपासन्नेऽधिके हीने सादृश्यप्रतियत्नयोः ॥ ५१ ॥
तद्योगव्याप्तिपूजासु शक्तावारम्भदानयोः ॥
दाक्षिण्याचार्यकरणदोषाख्यानात्ययेषु च ॥ ५२ ॥

आसन्ने--' उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः ' ॥

अधिके--उपखार्यामिव द्रोणो मितत्यागाद्बलोऽधिकम् ' ॥

हीने--' उपगङ्गमिवापगाः ' ॥

सादृश्ये—' जातास्तदूर्वोरुपमानवाह्याः ' ॥
प्रतियत्ने—' विधाय सहजाशौचमुपस्कारैर्नवं नवम् ' ॥
तद्योगे—' रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः ' ॥
व्याप्तौ—' उपकीर्णवनं पुष्पैः ' ॥
पूजायाम्—' गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी ' ॥
शक्तौ—' उपचितेष्वपरेष्वसमर्थतां व्रजति कालवशाद्बलवानपि ' ॥
आरम्भे—' इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ' ॥
दाने—' देवोपहारव्याजेन यज्ञव्याजेन येऽथवा ' ॥
दाक्षिण्ये—' विनोपरोधात्स्वहितेच्छयैव महीपतिर्यस्य वचश्चकार ' ॥
आचार्यकरणे—' उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ' ॥
दोषाख्याने—' इति स्वहस्तलिखितश्च मुग्धया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ' ॥
अत्यये—' उपरतसर्वेच्छो वा यो वा संपन्नसर्वेच्छः ' ॥

अभि वीप्सालक्षणयोरित्थंभूताभिमुख्ययोः ॥

वीप्सायाम्—' वृक्षंवृक्षम् अभिषेकः ' ॥
लक्षणे—' मुदा विकाशं यतिमभ्युपेयुषी ' ॥
इत्थंभूते—' अभि दिग्विजयं साधुरुपतस्थ शरत्क्षणात् ' ॥
आभिमुख्ये—प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ' ॥

अमा स्यात्संनिधानार्थे सहार्थे

द्वयोरपि—' अमा सह संनिधाने वा वसतः सूर्याचन्द्रमसावस्यामिति अमावस्या ' ॥

अलं निवारणे ॥ ९३ ॥

अलंकरणसामर्थ्यपर्याप्तिष्ववधारणे ॥

निवारणे—' अलं महीपाल तव श्रमेण ' ॥
अलंकरणे—' सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलंकरणं भुवः ' ॥
सामर्थ्ये—' ग्रन्थानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलम् ' ॥
पर्याप्तौ—' तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ॥

उपस्थिता शोणितपारणा मे ' ॥

अवधारणे–' तदलममलं काव्यं कर्तुं यतेत समाहितः ' ।

एवं प्रकारेऽङ्गीकारेऽवधारणसमत्वयोः ॥ ९४ ॥

प्रकारे–'एवमालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति ' ॥

अङ्गीकारे–'एवमस्तु कथया किमन्यया ' ॥

अवधारणे–'अहार्यमेवं मृगनाभिपत्रम्' ॥

समत्वे–'रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विषः ।

वृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैवं प्रायाः पयोमुचः ' ॥

कथं प्रश्ने प्रकारार्थे संभ्रमे संभवेऽपि च ॥

प्रश्ने–अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु करोयमावद्धविवाहकौतुकः ।

करेण शंभोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ' ॥

प्रकारार्थे–'कथंकारमनालम्बा कीर्तिर्द्यामभिरोहति ' ॥

संभ्रमे–'कथं समायाता एव तातपादाः ' ॥

संभवे–'कथं स एवार्थ तापसः ' ॥

काममसूयानुगमे प्रकामेऽनुमतावपि ॥ ९५ ॥

त्रिष्वपि–' कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोस्मि सर्वं सहे ' ॥

किमु संभावनायां विमर्शे

संभावनायाम्–'क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतो–

र्लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ' ॥

विमर्शे–'किं नन्दी किं मुरारिः किमु रतिरमणः ' ॥

जोषं सुखे स्तुतौ ॥

मौनलङ्घनयोश्चापि

सुखे–'संतोषतः सोपि पुपोष जोषम् ' ॥

स्तुतौ–' जोषं सरोषेऽपि गुरौ विधेयम् '

मौने–'इति जोषमवस्थितं द्विषः प्रणिधिं गामभिधाय सात्यकिः' ॥

लङ्घनेऽतिक्रमे–'जोषं सदोषेऽपि गुरौ न कुर्यात् ' ॥

नाम प्राकाश्यकुत्सयोः ॥ ९६ ॥
संभाव्याभ्युपगमयोरलीकविस्मये क्रुधि ॥
प्राकाश्ये—' हिमालयो नाम नगाधिराजः ' ॥
कुत्सायाम्—' को नाम वह्निनौपम्यं कुर्वीत शशलक्ष्मणः ' ॥
संभाव्ये—' कथं नाम समेष्यति ' ॥
अभ्युपगमे—'भातु नाम सुदृशां दशनांकः पाटलो धवलगण्डतलेषु ' ॥
अलीके—'परिश्रमं नामविनीय च क्षणम् ' ॥
विस्मये—'को नामायमपूर्वनाटकविधिर्यै शिक्षितो दुर्जनः ' ॥
क्रुधि—'ममापि नाम रावणस्य परैः परिभवः ' ॥
नूनं तर्के निश्चिते च
तर्के—' नूनं प्रबलरुदितोच्छूननेत्रप्रियायाः ' ॥
निश्चिते—'नूनमस्तं गतो वादी सिद्धसेनदिवाकरः ' ॥
प्राध्वं नर्मानुकूलयोः ॥ ९७ ॥
नर्मणि—'प्राध्वमध्वनि मुधा विदधासि ' ।
अनुकूले—'पाणौकृत्य रिपोर्लक्ष्मीं प्राध्वंकृत्यापरः परम् ' ॥
भृशं प्रकर्षेऽत्यर्थे च
द्वयोः—' अस्मद्विना मा भृशमुन्मनी भूः ' ॥
सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ।
अर्धे—' अनुन्मिषति पंकजाकरे सामि कैरववने निमीलति ' ॥
जुगुप्सिते—' तत्सामि यत्ते न तेऽध्वर्युर्यद्याज्यान्ते वषट्कृतम् ' ॥
अयि प्रश्नेऽनुनये स्यात्
प्रश्ने—' अयि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे ' ॥
अनुनये—' अयि निमिकुलजातक्षत्रियम्लानिमूलाः
परपरिभवमाषाः संवृणु व्रीडितोऽस्मि ' ॥
अये क्रोधविषादयोः ॥ ९८ ॥
संभ्रमे स्मरणे च
क्रोधविषादयोः—' अये वेलाहेलातुलितकुलशैले जलनिधौ

कुतो वारामोघं वद जलद मोघं वितरसि ' ॥

संभ्रमे—'अये येयं धन्या धवलगृहवातायनतला

तुलाकोटिक्वाणैः कुसुमधनुषं जागरयति' ॥

स्मरणे—'अये रामो दाशरथिः' ॥

अन्तरन्ते स्वीकारमध्ययोः ।

अन्ते—'यौवनान्तरुपतिष्ठते जरा ' ॥

स्वीकारे—'अन्तर्हत्वा श्येनो मूषिकां गतः' ॥

मध्ये—'अन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ' ॥

उररीवदूरी च विस्तारेऽङ्गीकृतावपि ॥ ५९ ॥

द्वयोः—'कोपदीप्तमुररीकृतधैर्यम्' ॥

'तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते' ॥

पराभिमुख्ये प्राधान्ये विमोक्षप्रातिलोम्पयोः ।

गतिधर्षणहिंसासु भृशार्थे विक्रमेऽपि च ॥ ६० ॥

आभिमुख्ये—'परापतन्ते पतगाधिराजम्' ॥

अनाभिमुख्येऽपि—'अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची' ॥

प्राधान्ये—'परायणति मां नाथ परमानन्दसंपदम्' ॥

विमोक्षे—'पराकीर्णैर्बाणैर्दिशिदिशि बभूवान्धतमसम्' ॥

प्रातिलोम्ये—'परावृत्तं सैन्यं हतविधिवशात्तावकमिदम्' ॥

गतौ—'पुत्रं परागुमनुगन्तुमनाः सदारः ' ॥

धर्षणे (तिरस्कारे)—'परैरपर्यासितवीर्यसंपदां पराभवोऽप्युत्सव एव

मानिनाम् ' ॥

हिंसायम्—'परासनं यो विदधे परेषाम्'

भृशार्थे—'मधुरराजिपराजितमानिनी' ॥

विक्रमे—'पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव' ॥

परि व्याधा उपरमे वर्जने लक्षणादिषु ॥

आलिङ्गने च शोके च पूजायां दोषकीर्तने ॥ ६१ ॥

व्याधौ—'कदनं परितापाय' ॥
उपरमे—'परिणतिमिति रात्रेर्मागधीमाधवाय' ॥
वर्जने—'परि त्रिगर्तं वृष्टो देवः' ॥
लक्षणे—'वृक्षं परि विद्योतते विद्युत्' ॥
आदिशब्दाद्वीप्सेत्थंभूतभागेषु—'वृक्षंवृक्षं परिसेकः' ॥
'साधुश्चैत्रो मातरं परि' । 'यदत्र मां परि स्यात्तद्दीयताम्' ॥
आलिंगने—' अशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ' ॥
शोके—'प्राणाः स्वयं व्रजत किं परिदेवितेन ' ॥
पूजायाम्—' ग्रहीतुमार्यान्परिचर्यया मुहु-
महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः' ॥
दोषकीर्तने—' सत्यव्रतस्य च सतस्तनयं वनाय
प्रस्थापयन्नपरिवादपदं भवामि' ॥
भूषणे—' भज सुवर्णपरिष्कृतमासनम्' ॥
सर्वतोभावे—' परितस्तमासि परितस्तरिरे ' ॥
व्याप्तौ—' जलनिविडितवस्त्रव्यक्तनिम्नोन्नताभिः ।
परिगततटभूमिः स्नानमात्रोत्थिताभिः' ॥
निवसने—'हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः ' ॥

पुरा भविष्यदासन्ने चिरातीतप्रबन्धयोः ॥ ६२ ॥

भविष्यदासन्ने—' आलोके ते निपतति पुरा सावलिव्याकुला वा' ।
चिरातीते—' विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार' ॥
प्रबन्धे—'वसन्तीह पुरा छात्राः' ॥

पुनरप्रथमे भेदे

अप्रथमे (द्वितीयवेलायाम्)—'अनुग्रहीतुं पुनरिन्दुवंशं
श्रीभीमदेवः किल भीम एव' ॥
भेदे विशेषे—'किं पुनः कृतसंधानपुलिन्दकृतसंनिधिः' ॥

किल संभाव्यवार्तयोः ॥

हेत्वरुच्योरलीके च

संभाव्ये—'लघूकरिष्यन्नतिभारभंगुराममूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः' ॥
वार्तायाम्—'षड्रसाः किल वैद्येषु भरतेऽष्टौ नवापि ते' ॥
हेतौ—'क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः' ॥
अरुचौ—'तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते' ॥
अलीके—'कथमपि परिवृत्ता निद्रयान्धा किल स्त्री
मुकुलितनयनैव श्लिष्यति प्राणनाथम्' ॥

खलु वीप्सानिषेधयोः ॥ ६३

जिज्ञासायामनुनये वाक्यालंकरणेऽपि च ॥

वीप्सायाम्—'विद्वद्भिः खलु कर्त्तव्यः शास्त्रेऽभ्यासः—' ॥
निषेधे--'निर्धारितेर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम्' ॥
जिज्ञासायाम्—'कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति' ॥
अनुनये—'न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यमेतत्' ॥
वाक्यालंकरणे—'योषितामतितरां न खलूनं
गात्रमुज्ज्वलतया नखलूनम्' ॥

अवालम्बनविज्ञानवियोगव्याप्तिशुद्धिषु ॥ ६४ ॥

आलम्बने--'दन्तावष्टम्भपातक्रमनमितवहिर्गर्त्तवद्गण्डभित्तिः' ॥
विज्ञाने--'अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः' ॥
वियोगे--'कन्याऽवमुक्तनूपुराः' ॥
व्याप्तौ--'किमपैति रजोभिरौर्वैरैरवकीर्णस्य मणेर्महार्घता' ॥
शुद्धौ--'क्रीतं वैरिकुलात्त्वया किल दलत्कुन्दावदातं यशः' ॥

एवौपम्ये परिभव ईषदर्थेऽवधारणे ॥

औपम्ये—'तवैव मे सन्तु सदापि संपदः' ॥
परिभवे—'बुद्धा वा जितमपरेण काममावि-
ष्कुर्वीत स्वगुणमपत्रपः क एव' ॥

ईषदर्थे—'किंचिदेव वदति स्म सस्मयः' ॥
अवधारणे—'वपुरेव तवाचष्टे भगवन्वीतरागताम्' ॥

उषा रात्रौ तदन्ते च

द्वयोः—'गतकेलिक्रमारामपवमानैरुषातनैः'

दोषा निशि निशामुखे ॥ ६५ ॥

द्वयोः—'दोषामन्यं विदधति सुरतक्रीडायासश्रमशमपटवः' ॥

मङ्क्षु शीघ्रे भृशे तत्त्वे

शीघ्रभृशयोः—'मङ्क्षूदपाति परितः पटलैरलीनाम्' ॥
तत्त्वे—'वीक्षते किमपि मङ्क्षु मुमुक्षुः' ॥

अतो हेतोरपदेशवत् ॥

निर्देशे पञ्चम्यर्थे च

हेत्वपदेशे—'अतोऽत्र किंचिद्भवतीं बहुक्षमाम्' ॥
निर्देशे—'अतो गतः संप्रति मानुरेषः' ॥
पञ्चम्यर्थे—'त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः'
किमस्ति कार्यं गुरु योगिनामपि' ॥

इतो यतश्च विभागवत् ॥ ६६ ॥

पञ्चम्यर्थे नियमे च

विभागे—'इतो वसति केशवः पुरमितस्तदीयद्विषाम्' ॥
'यतो यतः षट्चरणोऽभिवर्तते ततस्ततः प्रेषितलोललोचना' ॥
पञ्चम्यर्थे—'इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्' ।
'यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं चैतन्यमुप्रादिहदीक्षितेन' ॥
नियमे—'इतः कुराज्यं नरकांतमाहु-
र्यतो नियोगो बत बन्धनान्तः' ॥

तत आदौ कथान्तरे ॥

पञ्चम्यर्थे परिप्रश्ने

आदौ—'ततः प्रयातो वसुदेवसूनुः' ॥
कथान्तरे—'श्रवणात्ततश्च' ॥

'क्रमेणैष सुतीक्ष्णादीनुपस्थाय महामुनीन्' ॥

पञ्चम्यर्थे–'ततो गृहीतं तु मृगाङ्कनाभिः' ॥

परिप्रश्ने–'जाम्बवानस्ततस्ततः' ॥

तिरोऽन्तधौं तिरश्चि च ६७ ॥

अन्तधौं–'पद्मयोनिस्तिरोदधे' ॥

तिरश्चि–'तिरो विवर्तितग्रीवम्' ॥

नीचैः स्वैराल्पनीचेषु

स्वैरे–'चरति स्वैरिणी नीचैः' ॥

अल्पे–'नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते' ॥

नीचे–'उपपतिरिव नीचैः पश्चिमान्तेन चन्द्रः' ॥

प्रादुर्नामप्रकाशयोः ॥

नाम्नि (नामधेये)–'प्रादुर्भावा हरेर्दश' ॥

प्रकाशे–'प्रादुष्यात्क इव जितः पुरः परेण' ॥

पुरोऽग्रे प्रथमे च स्यात्

अग्रे–'पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैंहिकेयोऽसुरद्रुहाम्' ॥

प्रथमे–'यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया
पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम्' ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ॥ ६८ ॥

अन्योन्यस्मिन्–'मिथो विवदमानयोः' ॥

रहसि–'वक्तुं मिथः प्रक्रमते तमेवम्' ॥

अहा धिगर्थे शोके च करुणार्थविषादयोः ॥

धिगर्थे–'अहा महापातकिनं भवन्तम्' ॥

त्रिषु–'देवी का जनकाधिराजतनया हा जानकि क्वासि हा ॥

अह क्षेपे नियोगे चापि

द्वयोः–'विहितमह विधात्रा यत्तदेवोपयोज्यम्' ॥

आहो प्रश्नविचारयोः ॥ ६९ ॥

प्रश्ने—'आहो किमेषा सुतनुर्विरौति' ॥
विचारे—'किं तावत्सरसि सरोजमेतदारा-
दाहोश्विन्मुखमवभाषते युवत्याः' ॥

सह साहश्यसंबन्धयौगपद्यसमृद्धिषु ॥
साकल्ये विद्यमाने च

संबन्धे—'पण्डितैश्च विनीतैश्च धर्मज्ञैर्नयशालिभिः ।
तिष्ठेद्धि बन्धनस्थोपि न तु राज्ये खलैः सह' ॥
सादृश्ये (इवार्थे)—'सिक्ता इवामृतजलेन मुहुर्जनानां
कांतिच्छिदो वनवनस्पतयस्तदानीम् ।
शाखावसक्तवसनाभरणाभिरामाः
कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलैर्विरेजुः' ॥
यौगपद्ये—'रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः
पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः' ॥
समृद्धौ—'समद्रम्' ॥
साकल्ये—'सतृणमभ्यवहरति' ॥
विद्यमाने—'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' ॥

हीही विस्मयहास्ययोः ॥ ७० ॥

द्वयोः—'हीही संपन्ना मे प्रियवयस्य मनोरथाः' ॥

ननु च प्रश्ने दुष्टोक्तौ सम्यग्वादे स्तुतावपि ॥

प्रश्ने—'ननु च विप्रतिषिद्धमेतत्' ॥
दुष्टोक्तौ—'ननु च द्वयेषामित्यपशब्दोयम्' ॥
सम्यग्वादे—'ननु च एवमेवैतत्' ॥
स्तुतौ—'ननु च कोस्य समः सुकृती भुवि' ॥

अपष्ठु चारौ निर्दोषे

द्वयोः—'तव धर्मराज इति नाम कथमिदमपष्ठु पठ्यते ।
भौमदिनमभिदधत्यथ वा भृशप्रशस्तमपि मङ्गलं जनाः' ॥

किमुत प्रश्नवादयोः ॥ ७१ ॥

विकल्पेऽतिशये वापि

प्रश्ने—' प्रहरविरतौ मध्ये चाह्नस्ततोपि परेण वा ' ॥
किमुत सकले याते चाह्नि त्वमद्य समेष्यसि ' ॥

वादे—' नित्यः शब्दः किमुतानित्यः ' ॥

विकल्पे—' किं वा विद्याधरोयं किमुत सुरपतिः ' ॥

अतिशये—' यद्दास्यमप्यस्य लभेत नारी
सा स्यात्कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ' ॥

पुरस्तात्प्रथमेऽग्रतः ॥

पूर्वस्यां च पुरार्थे च

प्रथमे—' अनुचितमिति मत्वा तत्पुरस्तान्निरस्तम् ' ॥

अग्रतः—' रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्तात् ' ॥

पूर्वस्यां दिशि—' पुरस्तादुदयः पश्चात्तथैवास्तमयो ध्रुवः ।
व्यभिचारो न चेदस्ति तत्र का परिदेवना ' ॥

अभीक्ष्णं शीघ्रप्रकर्षयोः ॥ ७२ ॥

पौनःपुन्ये सन्तते च

शीघ्रप्रकर्षयोः—' तक्ष्णोतीव तथाम्योऽभीक्ष्णं तीक्ष्णाक्षरक्षारैः ' ॥

संततपौनःपुन्ययोः—' अभीक्ष्णमक्षुण्णतयाऽतिदुर्गमम् ' ॥

अवश्यं निश्चयनित्ययोः ॥

निश्चये—' अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषयाः ' ॥

नित्ये (शाश्वते)—' अवश्यं पृथ्वीयं क्षितिपतिसहस्राणि तु ययुः ' ॥

नित्ये (अनवरते)—' अवश्यं कर्तव्यं शयनमशनं च द्वयमपि ' ॥

इदानीं सांप्रतं वाक्यालंकारे ॥

सांप्रतमित्यस्यार्थे—' इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ' ॥

वाक्यालंकारे—' इदानीं भो दानं वितरसि कथं न त्वमधुना ' ॥

तद्दिनं पुनः ॥ ७३ ॥

दिनमध्ये प्रतिदिने

द्वयोः–'देवार्चां तद्दिने कुर्यात् ' ॥

सांप्रतं तूचितेऽधुना ॥

द्वयोः–' प्रत्याहर्तुमुपक्रमः परमितो नः सांप्रतं सांप्रतम् ' ॥

समया निकषेवान्तर्निकटे च

द्वयोः–' गुणदोषाभिव्यक्तिर्वचसां संजायते सतः समया ।
प्रादुःषन्ति विशेषा हेम्नां निकषोपलं निकषा ' ॥

अन्तरा पुनः ॥ ७४ ॥

विनार्थे संनिधौ मध्ये

विनार्थे–' न सुखं धर्ममन्तरा ' ॥

संनिधौ मध्ये च–' गतासुरन्तरा दन्ती वरण्डक इवाभवत् ' ॥

अग्रतः प्रथमाग्रयोः ॥ ७५ ॥

प्रथमे–' अग्रजन्मऽग्रतः सृष्टः ' ॥

अग्रे–'अग्रतो बाहुपाशेन केशपाशेन पृष्ठतः ।
पार्श्वतः कर्मपाशेन सर्वतो बन्धनं हि सा' ॥

अन्ततोऽवयवोत्प्रेक्षापश्चमर्थेषु शासने ॥

चतुर्ष्वपि–' किंचिदप्यधीष्वान्ततः प्रज्ञां प्राप्स्यसि' ॥

पुरतोऽग्राद्ययोः

अग्रे–' वक्रे नागरखण्डमस्तु पुरतः प्रेमाकुलाः कुन्तलाः '॥

आद्ये–'भोजने पुरतः पुत्रः संग्रामे पश्चिमः सदा ' ॥

पूर्वेद्युः धर्माहप्रभातयोः ॥ ७६ ॥

द्वयोः–'पूर्वेद्युर्वितरन्ति सन्ततमहो दानं निदानं श्रियाम् ' ॥

अहहेत्यद्भुते खेदे

अद्भुते–'अचिन्त्याः पन्थानः किमपि महतामन्धकरिपो
र्यदक्ष्णोऽभूत्तेजस्तदकृतकथामप्यमदनाम् ।

मुनेरत्रेर्नेत्रादजनि च पुनर्ज्योतिरहह
प्रतेने तेनेदं मदनमयमेव त्रिभुवनम्' ॥

खेदे—'मुदा यत्र प्राणांस्तृणमिव परार्थप्रणयिन-
स्त्यजन्तो लज्जन्ते कियदिति धिया तद्गुणमगात् ।
तृणं प्राणप्रायं त्यजति न जनो यत्र समये
वयं जातास्तत्रेत्यहह कृपणं जीवितमिदम्' ॥

अन्तरेणान्तर्विनार्थयोः ॥

द्वयोः—'तत्ते निहन्तुमवनीं दिवमन्तरेण
त्वामन्तरेण नहि संप्रति कश्चिदीशः' ॥

अहो बतानुकम्पायां खेदामन्त्रणयोरपि ॥ ७७ ॥

अनुकम्पायां खेदे च—'अहो बत महत्कष्टं चक्षुष्मानपि याचते ।
अदृष्टमुखभङ्गस्य युक्तमन्धस्य याचितुम्' ॥

आमन्त्रणे—'सुराः समभ्यर्थयितार एते
कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।
चापेन ते कर्म न चातिहिंस्र-
महो बतासि स्पृहणीयवीर्यः' ॥

अथ शेषभूताः

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्
असाकल्ये च चित् चन ।
तु हि च स्म ह वै पादपूरणे
पूजने स्वती ॥ १ ॥
वद् वा यथा तथैवैवं साम्ये
हो ही च विस्मये
स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः ॥ २ ॥

ॐ पृच्छायाम्

अतीते प्राक्

निश्चयेऽद्धाऽञ्जसा द्वयम् ॥

अतो हेतौ

महः प्रस्थारम्भे

अथ स्वयमात्मनि ॥ ३ ॥

प्रशंसने तु सुष्ठु स्यात्

परश्वः श्वः परेहनि ॥

अद्यात्राह्नि

अथपूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वेद्युरादयः ॥ ४ ॥

समानेहनि सद्यः स्यात्,

परे त्वह्नि परेद्यवि ।

उभयद्युस्तूभयेद्युः

समे युगपदेकदा ॥ ५ ॥

स्यात्तदानीं तदा तर्हि

यदा यर्हि

अन्यदा

एकदा ।

परुत् परार्य्यैषमोऽब्दे पूर्वे पर्वतरेऽत्र च ॥ ६ ॥

प्रकारेऽन्यथेतरथा कथमित्थं यथा तथा ॥

द्विधा द्वेधा त्रिधा त्रेधाचतुर्धा द्वैधमादि च ॥ ७ ॥

द्विस्त्रिश्चतुः पञ्चकृत्व इत्याद्यावर्तने कृते ॥

दिग्देशकालेपूर्वादौ प्रागुदक् प्रत्यगादयः ॥ ८ ॥

इयन्त इति संख्यातं निपातानां न विद्यते ॥

प्रयोजनवशादेते निपात्यन्ते पदेपदे ॥ ९ ॥

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ।
अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥ १० ॥

इति श्रीहेमचन्द्रविरचिताभिधानचिन्तामणि-अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी-व्याख्यास्थोदाहरणसंवलितः स्वोपज्ञाव्ययकाण्डः समाप्तः ॥

इति अव्ययभागः समाप्तः ॥

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-
खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेंकटेश्वर" स्टीम्-प्रेस-बम्बई.

॥ श्रीः ॥

रूपमालायाम् ।

जयपुरीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकदाधिमथ-कुदाल-
पण्डितबदरीलालसूनुलवपुरीयप्राच्यविद्यालय-
प्रधानाध्यापकमहामहोपाध्याय पं०
शिवदत्तसंगृहीतायाम्

प्रकीर्णके ३ भागे
प्रयोगविधिसंग्रहः ।

३

शास्त्रिभिः संशोधितः ।

सोऽयम्
क्षेमराज-श्रीकृष्णदास-इत्यनेन
मुम्बय्यां
स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-मुद्रणा-
लयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितः ।

संवत १९७८ शके १८४३

यह पुस्तक खेमराज श्रीकृष्णदासने बम्बई खेतवाडी ७ वीं गली खम्बाटा लैन निज "श्रीवेंकटेश्वर" स्टीम् प्रेसमें अपने लिये छापकर यहीं प्रकाशित किया ।

॥ श्रीः ॥

प्रयोगविधिसंग्रहः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रथमः पटलः १.

प्रयोगमिच्छता ज्ञातुं ज्ञेयं कारकमादितः ।
संज्ञया षड्विधं भेदास्त्रयोविंशतिधा पुनः ॥ १ ॥

प्रयोगमिच्छतेति ॥ यो यथाविहितं शब्दप्रयोगं ज्ञातुमिच्छति तेन आदितः कारकं संज्ञया षड्विधम् 'कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणानि षट् कारकाणि' इति ज्ञातुमर्हम् ॥

ननु कथम् 'षट् कारकाणि' इत्युच्यते। संवन्धस्य कारकत्वं नास्ति । कथम्। क्रियान्वयाभावात् । क्रियान्वयशब्देनात्र क्रिमुच्यते । धातोरर्थः क्रिया भवति पचति पठतीत्यादि । तद्भेदाः पुनस्त्रयोविंशतिधा भवन्ति ॥ १ ॥

तत्र पञ्चविधः कर्ता कर्म सप्तविधं भवेत् ।
करणं द्विविधं चैव संप्रदानं त्रिधा मतम् ॥ २ ॥
अपादानं द्विधा चैव तथाधारश्चतुर्विधः ।

तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन् त्रयोविंशतिधेति दर्शिते कारकचक्रे पञ्चविधः कर्ता, सप्तविधं कर्म, द्विविधं करणम्, त्रिविधं संप्रदानम्, द्विविधमपादानम्, चतुर्विधमधिकरणं चेति ।

तत्र पञ्चविधः **कर्ता** यथा—स्वतन्त्रकर्त्ता, हेतुकर्ता, कर्मकर्ता, अभिहितकर्ता, अनभिहितकर्ता चेति ॥ **तत्राद्यो** यथा-पुण्यं करोति श्राद्धः, मैत्रीं भजन्ते सन्तः॥ **हेतुकर्ता** यथा-हितं लभयन्ति विनीतान्धीराः । क्लेशादेव लोकं नियमयन्ति । 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति हेतुसंज्ञा ॥ **कर्मकर्ता** यथा-स्वयमेव मुच्यन्ते कुशलबुद्धयः । स्वयमेव दृश्यन्ते दुष्टजनदोषाः । स्वयमेव छिद्यन्ते प्राकृतजनस्नेहाः। 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति हि कर्मवद्भावः ॥ **अभिहितकर्ता** यथा-साधवः

परार्थमापादयन्ति 'अभिहिते प्रथमा' इति प्रथमा॥ **अनभिहितकर्ता** यथा-साधुभिरापाद्यन्ते परार्थाः । 'अनभिहिते कर्तरि' इति तृतीया ॥

कर्म सप्तविधं कथम् । ईप्सितं कर्म, अनीप्सितं कर्म, ईप्सितानीप्सितं कर्म, अकथितं कर्म, कर्तृकर्म, अभिहितं कर्म, अनभिहितं कर्म चेति ॥ तत्रे**प्सितं कर्म** यथा—दुर्विज्ञानमपि धर्मं विज्ञातुं श्रद्दधात्युदारधीः । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति कर्मसंज्ञा॥ (अनभिहिते कर्मणि द्वितीया) **अनीप्सितं** यथा-कल्याणमपि धर्मं प्रक्षिपन्ति पापबुद्धयः । विषं भक्षयन्ति क्षुद्राः । 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' इति कर्मसंज्ञा ॥ **ईप्सितानीप्सितं** यथा—पायसं भक्षयँस्तत्र पतितं रजोऽपि भक्षयति बालकः ॥ **अकथितं** यथा-गां दोग्धि पयो गोपालकः । यज्ञदत्तं याचते कम्बलं ब्राह्मणः ।ईशितारं भिक्षते सुवर्णमकिञ्चनः।व्रजमवरुणद्धि गां गोपालः। उपाध्यायं पृच्छति शास्त्रं शिष्यः । वृक्षमवचिनोति फलानि दारकः । शिष्यं ब्रवीति धर्मं गुरुः । शिष्यमनुशास्ति शास्त्रमुपाध्यायः । 'अकथितं च' इति कर्मसंज्ञा॥ **कर्तृकर्म** यथा—गच्छति शिष्यो ग्रामम्, गमयति शिष्यं ग्रामं गुरुः। 'गतिबुद्धि' इत्यादिना कर्मसंज्ञा ॥ **अभिहितं** कर्म यथा-कटाः क्रियंते देवदत्तेन ॥ **अनभिहितं** कर्म यथा—कटं करोति देवदत्तः ॥

कतमद्द्विविधं **करणम्** । बाह्यमाभ्यन्तरं चेति ॥ शरीरावयवादन्यद्यत्तद्बाह्यं यथा-दात्रेण लुनाति व्रीहीन्नरः । परशुना छिनत्ति वृक्षं देवदत्तः ॥शरीरावयवाश्रितं **यत्तदाभ्यन्तरम्** । यथा-मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति देवदत्तः।चक्षुषा रूपं गृह्णाति नरः। 'साधकतमं करणम्' इत्यनेन करणसंज्ञायां 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया ॥

कतमत्त्रिविधं**सम्प्रदानम्** । प्रेरकमनुमन्तृकमनिराकर्तृकं चेति ॥ तत्र **प्रेरकं** यथा-ब्राह्मणाय गां ददाति धार्मिकः । स हि ब्राह्मणो मनसाद्य गां मह्यं देहि इति प्रेरयति तस्मात्प्रेरकमित्युच्यते ॥ **अनुमन्तृकं** यथा- सूर्यायार्घ्यं ददाति पुरुषः । स सूर्यो न प्रेरयति न निराकरोति तस्मादनुमन्तृकः ॥ **अनिराकर्तृकं** यथा--पुरुषोत्तमाय पुष्पं ददाति पुरुषः । स पुरुषोत्तमो मह्यं पुष्पं न ददातीति

---

१ सूर्यस्य त्वनिराकर्तृत्वमेव युक्तम् । पुरुषोत्तमतो वैलक्षण्याभावात् ॥ कस्यचिदुपाध्यायस्यैव नामेति वा कल्पनीयम् ॥

न प्रार्थयते, नानुमन्यते, न निराकरोति तस्मादनिराकर्तृकमित्युच्यते । 'कर्मणा यमभिप्रैति-' इति संप्रदानसंज्ञायाम् 'चतुर्थी संप्रदाने' इति चतुर्थी ॥ २ ॥

कतमद्द्विविधमपादानम् । चलमचलं चेति ॥ तत्र चलं यथा—धावतो रथात्पतति सारथिः । परिधावतो हस्तिनोऽङ्कुशं धारयन्पतत्याधोरणः ॥ अचलं यथा—ग्रामादागच्छति देवदत्तः । पर्वतादवतरन्ति महर्षयः । 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानसंज्ञायाम् 'अपादाने पञ्चमी' इति पञ्चमी ॥

कतमच्चतुर्विधमधिकरणम् । व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकं सामीपिकं चेति॥ तत्र व्यापकं यथा—तिलेषु तैलं व्याप्तम् । औपश्लेषिकं यथा—कटे आस्ते पुरुषः । शकटे आस्ते ब्राह्मणः । वैषयिकं यथा—वनेषु शार्दूला वसन्ति ॥ सामीपिकं यथा—नद्यां वसति घोषः । 'आधारोऽधिकरणम्' इत्यधिकरणसंज्ञायां 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी ॥

करोति कारकं सर्वं तत्स्वातन्त्र्यविवक्षया ॥ ३ ॥

करोतीति कारकमित्यन्वर्थसंज्ञा, तर्हि कर्तैव कारकसंज्ञो भवति नेतरे । अत्रोच्यते । तान्यपि कारकाण्येव, कुतः, तद्व्यापारेति स्वातन्त्र्यविवक्षायां प्रतिकारकं स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते । अतः कर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणानामपि कारकत्वं सिद्धम् ॥ ३ ॥

तत्र कर्तर्यभिहिते प्रथमैव विधीयते ।
तृतीया वाऽथं वा षष्ठी स्मृताऽनाभिहिते द्विधा ॥ ४ ॥

तत्रेति ॥ तत्र कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणेषु मध्ये अभिहिते कर्तरि प्रथमैव भवति । यथा । पचत्योदनं देवदत्तः ॥ अनभिहिते कर्तरि द्वे विभक्ती भवतः । तृतीया वा अथवा षष्ठीति । तत्र तृतीया यथा । ओदनः पच्यते देवदत्तेन । 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया । षष्ठी यथा—परलोकहितस्य सेवितव्यो धर्मः । परलोकहितेन वा सेवितव्यो धर्मः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी ॥ ४ ॥

तथा कर्मण्यभिहिते विभक्तिं विद्धि पूर्विकाम् ।
अनुक्ते प्रथमां हित्वा पञ्चमीं सप्तमीं तथा ॥ ५ ॥

तथेति ॥ यथाऽभिहिते कर्तरि प्रथमा तथा कर्मण्यभिहिते प्रथ-

मैव भवति । यथा ओदनः पच्यते देवदत्तेन । आहारो दीयते देवदत्तेन ॥ अनुक्त इति ॥ अनुक्ते कर्मणि प्रथमां पञ्चमीं सप्तमीं वर्जयित्वा शेषाश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति । काः शेषाः । द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, षष्ठी चेति ॥ तत्र द्वितीया यथा—ग्रामं गच्छति पुरुषः 'कर्मणि द्वितीया' तृतीया यथा—पुत्रेण सञ्जानीते पिता । पुत्रसञ्जानीत इत्यर्थः । 'संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि' इति तृतीया॥चतुर्थी यथा—ग्रामाय व्रजति पुरुषः। 'गत्यर्थकर्मणि' इति चतुर्थी॥ षष्ठी यथा—कटस्य कारको देवदत्तः । 'कर्तृकर्मणोः कृति ' इति षष्ठी ॥५॥

तृतीया पञ्चमी चैव षष्ठी च करणे त्रिधा ।

तृतीयेति ॥ तृतीया यथा—परशुना वृक्षं छिनत्ति देवदत्तः।'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया॥पञ्चमी यथा—स्तोकान्मुक्तः स्तोकेनमुक्त इत्यर्थः।'करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य' इति पञ्चमी ॥ षष्ठी यथा—घृतस्य संजानीते मित्रं घृतेन मित्रं प्रेक्षत इत्यर्थः । 'ज्ञोविदर्थस्य करणे' इति षष्ठी ॥

षष्ठी चतुर्थी तृतीया संप्रदाने तथा त्रिधा ॥ ६ ॥

षष्ठीति । षष्ठी यथा—पुरुषेण मृगश्चन्द्रमसो दातव्यः । चंद्रमसे दातव्य इत्यर्थः । ' चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ' इति संप्रदाने षष्ठी ॥ चतुर्थी यथा—क्षुधितायौदनं ददाति देवदत्तः । 'चतुर्थी संप्रदाने' इति चतुर्थी ॥ तृतीया यथा—दास्या मालां संप्रयच्छते । युवा दास्यै मालां ददातीत्यर्थः । 'समस्तृतीया—' इतिसूत्रे ' दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ' इति तृतीया उभयमनेन संभाव्यते । तृतीयाविभक्तिरात्मनेपदविधानं च । यदयं योगस्तृतीयायुक्ताद्दाणः ' दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे 'इत्यात्मनेपदमनुशास्ति—' अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् ' । अशिष्टव्यवहारो धूर्तव्यवहारः ॥ ६ ॥

पञ्चमी खल्वपादाने वर्तते न ततोऽन्यथा ।
सप्तम्येवाधिकरणे कारकस्यैव संग्रहः ॥ ७ ॥

पञ्चमी इति ॥ पंचमी यथा—पर्वतादवतरन्ति महर्षयः । अपादाने पञ्चमी॥ सप्तम्येवेति । सप्तमी यथा—ग्रामे वसति । 'सप्तम्यधिकरणे च ' इति सप्तमी ॥

कारकस्येति । दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् ॥ कारकसंग्रहो विस्तरेण वृत्त्यादिषु द्रष्टव्य इति ॥

इति श्रीवररुचिकृते प्रयोगविधिसंग्रहे प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

द्वितीयः पटलः २.

अथ लक्षितोऽभिहितानभिहितयोः स्वभावः । कियन्तस्तदभिधायकाः, अनभिधायका वा उच्यन्ते—

समासस्तद्धितास्तिङ्कृच्चत्वारोस्याभिधायकाः ।
त एवानभिसंबन्धे भवन्त्यनभिधायकाः ॥ १ ॥

समास इति । अस्यामवस्थायामेव विधायका उच्यन्तेऽकर्मणा कर्त्रा वा अभिसंबन्धे अभिधायका उच्यन्ते ।

ताभ्यामेव कर्मकर्तृभ्यामनभिसंबन्धेऽत एव चत्वारोऽनभिधायका उच्यन्ते ।

षट् समासाश्च संक्षेपादष्टाविंशतिधा पुनः ।
नित्यानित्यत्वयोगेन लुगलुक्त्वेन च द्विधा ॥ २ ॥

षडिति । तत्पुरुषः, कर्मधारयः, बहुव्रीहिः, द्विगु,ः द्वंद्वः, अव्ययीभावश्चेति ॥ त एव विस्तरेणाष्टाविंशतिधा भवन्ति ॥ पश्चात्तद्विभागं वक्ष्यामः॥

नित्येति । द्विविधः समासो भवति । नित्योऽनित्यश्चेति ॥

नित्यः—प्रकर्षेण वरः प्रवरः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । यदि नित्यसमासोऽयम् । कथम् ' कुम्भंकरोति ' इति वाक्यं क्रियते । नैष दोषः, अपरशब्देनाप्यर्थः प्रतिपाद्यते । यथा स्त्रीष्वधिकृत्य प्रवर्तते । अधिस्त्रीति । ' कर्मण्यण् ' इत्यण् ' उपपदमतिङ् ' इति समासः ॥

अनित्यसमासो यथा—राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति वा ब्राह्मणस्य कम्बलो ब्राह्मणकम्बल इत्यादि षष्ठीसमासे अनित्यसमासः । विभाषितत्वादनित्यत्वमुच्यते॥

लुगिति ॥ **लुक्समासो** यथा—कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । ' द्वितीया श्रितातीत–' इति समासः । ' कृत्तद्धित ' इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम् ' सुपो धातु–'इति सुपो लुक् ॥

अलुक् समासो यथा--कण्ठे कालो यस्य स कण्ठेकालः । उरसि लोमानि यस्य स उरसिलोमा । ' सप्तम्युपमानपूर्व' इति समासः । ' कृत्तद्धित'

इति प्रातिपदिकसंज्ञायां 'सुपो धातु-' इति लुकि प्राप्ते 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकृत्य 'अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे' इत्यलुक्समासः ॥ २ ॥

तत्राष्टधा तत्पुरुषः सप्तधा कर्मधारयः ।
सप्तधा च बहुव्रीहिर्द्विगुराभाषितो द्विधा ॥ ३ ॥
द्वन्द्वश्चतुर्विधो ज्ञेयोऽव्ययीभावो द्विधा मतः ॥
तेषां पुनः समासानां प्राधान्यं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ४ ॥

तत्रेति श्लोकद्वयम् । प्रथमादिविभक्तिभिः सप्तविधः, नञा चाष्टम इति ॥ तत्र **प्रथमातत्पुरुषो** यथा-पूर्वः कायस्य--अपरो वा--पूर्वकायः । अपरकायः । 'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' इति समासः । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली कोशातक्या वा अर्धकोशातकी । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः ॥ द्वितीयं भिक्षायाः--द्वितीयभिक्षा भिक्षाद्वितीयम् । एवं तृतीयादि । 'द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्' इति समासः ॥ प्राप्तो जीविकाम्-प्राप्तजीविकः । एवमापन्नजीविकः । 'प्राप्तापन्ने-' इति समासः ॥ कस्मात्प्रथमातत्पुरुष उच्यते। पूर्वपदस्य प्रथमान्तत्वात् । या विभक्तिः पूर्वपदस्य भवति स विशेषित उच्यते अतः प्रथमा तया विभक्त्या विशेषितत्वात् प्रथमातत्पुरुष इत्युच्यते ॥

द्वितीयातत्पुरुषो यथा-वृक्षं श्रितः-वृक्षश्रितः । कान्तारमतीतः-कान्तारातीतः । नरकं पतितो- नरकपतितः । ग्रामं गतो- ग्रामगतः । शरमत्यस्तः-शरात्यस्तः । तरङ्गमत्यस्तः-तरङ्गात्यस्तः । सुखं प्राप्तः--सुखप्राप्तः । सुखमापन्नः-सुखापन्नः । 'द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' इति समासः । वर्षं भोग्यः--वर्षभोग्यः । प्रयोजनं प्रेरितो यः प्रयोजनप्रेरितः-- । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । 'अत्यन्तसंयोगे च' इति द्वितीयासमासः ॥

तृतीयातत्पुरुषो यथा--शंकुलया खंडः--शंकुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः--'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' इति समासः । मासेन पूर्वो--मासपूर्वः । मात्रा सदृशः- मातृसदृशः। पित्रा समः--पितृसमः। माषेणोनम्--माषोनम्। माषेण विकलम्--माषविकलम् । वाचा कलहः- वाक्कलहः । वाचा निपुणः--वाङ्निपुणः । गुडेन मिश्रः । गुडमिश्रः । आचारेण श्लक्ष्णः--आचारश्लक्ष्णः । 'पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः' इति समासः ॥

चतुर्थीतत्पुरुषो यथा—यूपाय दारु—यूपदारु । कुण्डलाय हिरण्यम्—कुण्डलहिरण्यम् । 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या' इति चतुर्थी । 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः' इति समासः । 'अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिंगता वक्तव्या'। ब्राह्मणाय सूपः—ब्राह्मणार्थः सूपः । ब्राह्मणायेयं भूः—ब्राह्मणार्था भूः । ब्राह्मणाय इदं पयः—ब्राह्मणार्थं पयः। ब्राह्मणाय बलिः—ब्राह्मणबलिः । विप्राय हितम्—विप्रहितम् । द्विजाय सुखम्-द्विजसुखम् । गवे रक्षितम् गोरक्षितम् इत्यादि । 'चतुर्थीतदर्था—' इति समासः ॥

पञ्चमीतत्पुरुषो यथा—सिंहाद्भयम् सिंहभयम्।'पञ्चमी भयेन'इति समासः॥ अर्थादपेतः—अर्थापेतः । सुखादपोढः सुखापोढः 'अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैः-' इति समासः ॥

षष्ठीतत्पुरुषो यथा—वृक्षस्य मूलं वृक्षमूलम् । 'षष्ठी' इति समासः । ब्राह्मणस्य याजको—ब्राह्मणयाजकः । 'याजकादिभिश्च' इति समासः ॥

सप्तमीतत्पुरुषो यथा—अक्षेषु शौण्डः—अक्षशौण्डः 'सप्तमी शौण्डैः' इति समासः। पाटलिपुत्रे सिद्धः-पाटलिपुत्रसिद्धः । 'सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च' इति समासः ॥

नञ्तत्पुरुषो यथा—न ब्राह्मणः—अब्राह्मणः।'नञ्' इति समासः । सप्तधा कर्मधारयः कतमः । विशेषणपूर्वपदः, विशेष्यपूर्वपदः, विशेषणोभयपदः, उपमानपूर्वपदः उपमानोत्तरपदः, संभावनापूर्वपदः; अवधारणापूर्वपदश्च इति ।

तत्र विशेषणपूर्वपदो यथा—नीलं च तत् उत्पलं च—नीलोत्पलम् ॥

विशेष्यपूर्वपदो यथा—वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्च—वैयाकरणखसूचिः । 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समासः ॥

तृतीयो यथा— शीतं च तत् उष्णं च—शीतोष्णम् ॥

चतुर्थो यथा—शंखवत् पाण्डुरः शंखपाण्डुरः ।

पञ्चमो यथा—नरःसिंह इव—नरसिंहः । पुरुषो वृषभ इव—पुरुषवृषभः । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति समासः ॥

षष्ठो यथा—गुण इव बुद्धिः—गुणबुद्धिः । पुत्र इव ग्रहणम्—पुत्रग्रहणम् ॥ 'विशेषणं विशेष्येण—'इति समासः ॥

सप्तमो यथा–गुण एव धनम्–गुणधनम् । सुहृद्बन्धुः । 'मयूरव्यंसका–' इति समासः ॥

सप्तधा च बहुव्रीहिः–द्विपदः, बहुपदः, संख्योत्तरपदः, संख्योभयपदः, सहपूर्वपदः व्यतिहारलक्षणः, दिगन्तराललक्षणश्च इति ॥ आरूढो वानरोयं वृक्षं भवत्यारूढवानरो वृक्षः । इति द्विपदः । निर्जितः कामो येन सः–निर्जितकामः शिवः। उपनीतं भोजनं यस्मै–उपनीतभोजनः। निष्क्रान्तो जनो यस्मात् सः–निष्क्रान्तजनः । शुक्लः पटो यस्य सः–शुक्लपटः । उषितः विभवो यस्मिन् सः–उषितविभवः । 'शेषो बहुव्रीहिः' इत्यधिकृत्य 'अनेकमन्यपदार्थे' इति समासः ॥

बहुपदो यथा–पराक्रमेण उपार्जिता सम्पत् येन सः–पराक्रमोपार्जितसंपत् । पूर्ववत्समासः ॥

तृतीयो यथा–उप समीपे दशानां ये संति ते–उपदशाः । उपविंशाः ॥

तुरीयो यथा–द्वौ वा त्रयो वा–द्वित्राः । 'संख्ययाव्यया–' इति समासः । 'बहुव्रीहौ संख्येये–' इति डच् समासान्तः ॥

पञ्चमो यथा–सह मूलेन उद्धृततरुः–समूलोद्धृततरुः । 'तेन सहेति–' इति समासः ।'वोपसर्जनस्य' इति सह–शब्दस्य वा सभावः ॥

व्यतिहारलक्षणो यथा–केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादंडि । 'तत्र तेनेदम्–' इति समासः। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । 'इच्कर्मव्यतिहारे' इति इच्समासान्तः । 'यस्येति च' इति अकारलोपः । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इति अव्ययीभावः।'अव्ययीभावश्च' इति अव्ययसंज्ञायाम्'अव्ययादाप्सुपः' इति सुपो लुक्॥

दिगन्तराललक्षणो यथा–दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोर्यदंतरालं सादक्षिणपूर्वा । उत्तरपूर्वा । 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति समासः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः ॥

द्विगुर्द्विविधः । एकवद्भावी अनेकवद्भावी च इति। एकवद्भावी यथा–त्रीणी शृङ्गाणि समाहृतानि इति त्रिशृङ्गम् । पञ्चमूली। 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । 'संख्या पूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञायाम् 'द्विगुरेकवचनम्'

इत्येकवचनम्। 'स नपुंसकम्' 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाषितः' इति स्त्रीलिंगतायां 'द्विगोः' इति ङीष्। त्रिशृङ्गादिभ्यस्तु न भवति। 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः'।

अनेकवद्भावी यथा—चतस्रो दिशश्चतुर्दिशः। त्रयो लोकास्त्रिलोकाः। 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः।

द्वन्द्वश्चतुर्विधो ज्ञेयः कथं—समुच्चयः, अन्वाचयः, इतरेतरयोगः, समाहारश्च इति। तत्रसमुच्चयान्वाचयोरसामर्थ्यात्समासो नास्ति 'समर्थः पदविधिः' इत्यधिकारात्॥

समुच्चयो यथा—देवदत्तः पचति यज्ञदत्तश्च॥

अन्वाचयो यथा—भिक्षामट गां चानय॥

समाहारो यथा—शंखश्च पटहश्च शंखपटहम्। 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य—' इति एकवद्भावः। 'स नपुंसकम्'॥

इतरेतरयोगो यथा—देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च देवदत्तयज्ञदत्तौ 'चार्थे द्वन्द्वः'॥

अव्ययीभावो द्विधा मतः—नामपूर्वपदः अव्ययपूर्वपदोपि॥ तत्राद्यो यथा—शाकस्य मात्रा शाकप्रति। फलप्रति। 'सुप्प्रतिना मात्रार्थे' इति समासः॥

द्वितीयो यथा—कुम्भस्य समीपे वर्तते उपकुम्भम्। 'अव्ययं विभक्ति—' इति समासः॥ क्रममनतिक्रम्य वर्तते यथाक्रमम्। ये ये वृद्धाः यथावृद्धम्॥ 'यथाऽसादृश्ये' इति समासः। यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व इति। यावन्ति अमत्राणि सन्ति तावतो ब्राह्मणान् आमन्त्रयस्व। 'यावदवधारणे' इति समासः॥

तेषामिति। पूर्वपदार्थप्रधानः, उत्तरपदार्थप्रधानः, अन्यपदार्थप्रधानः, उभयपदार्थप्रधानश्च इति समासश्चतुर्द्धा। **तत्पुरुषो** द्विधा। पूर्वपदार्थप्रधानः, उत्तरपदार्थप्रधानश्च इति। **पूर्वो** यथा—पुरुषवृषभः। **उत्तरो** यथा—नीलोत्पलम्॥

---

१ अत्रेदं चिन्त्यम्। 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्युत्तरम् 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति सूत्रप्रणयनात्तद्धितार्थाद्यङ्गीकारेणैव द्विगुसंज्ञाविधानात्॥ तस्मात्तद्धितार्थान्तर्भावेण पञ्चकपालः उत्तरपदे परतः द्विमासजातः इत्यत्र 'द्विमास' इति खण्डे वोदाहर्तव्यः॥

बहुव्रीहिर्द्विप्रधानः अन्योभयपदार्थप्रधानः इति ॥ अन्यपदार्थप्रधानो यथा–चित्रगुर्देवदत्तः ॥ द्वितीयो यथा–द्वित्राः ।

द्वन्द्व उभयपदार्थप्रधान इति । यथा–शंखपटहम्[1] ॥

द्विगुरुत्तरपदार्थप्रधान एव । यथा–त्रिशृङ्गम् ॥

अव्ययीभावश्च त्रिप्रधानः । पूर्वोत्तरान्यपदार्थप्रधान इति । पूर्वपदार्थप्रधानो-यथा–उपकुम्भम् ॥ उत्तरपदार्थप्रधानो यथा–शाकप्रति ॥ अन्यपदार्थप्रधानो यथा–उन्मत्ता गंगा यस्मिन् देशे स उन्मत्तगङ्गं देशः । 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्' इति समासः । 'स्त्रियाः पुंवद्भाषित–' इति पुंवद्भावः ।

इति समासलक्षणम् ॥

अथ प्रस्तावसरं तद्धितलक्षणमुच्यते ।

सामान्याव्ययभावाख्यस्त्रिविधस्तद्धितो मतः ॥
पदानां तु समर्थानां प्रथमाद्वा प्रसूयते ॥ १ ॥

सामान्यवृत्तिरिति । तद्धितःसामान्यवृत्तिः, अव्ययसंज्ञः, भाववचनश्च इति त्रिविधः ॥ **पदानामिति** । अनेकानां पदानां परस्परसमर्थानां प्रथमादेव पदात्तद्धितप्रत्ययः प्रसूयते । तत्र **सामान्यवृत्तिस्तावदुच्यते** । मतुप् १ लच् २ इलच् ३ शः ४ नः ५ उरच् ६ णः ७रः ८ वः ९ वलच् १० इनिः ११ ठन् १२ विनिः १३ युस् १४ ग्मिनिः १५ आलच् १६ आटच् १७ इनच् १८ आरकन् १९ आलुच् २० चेलुः २१ चूलः २२ ऊलः २३ अण् २४ वुन् २५ खञ् २६ अञ् २७ इञ् २८ फक् २९ यञ् ३० ढक् ३१ ऐरक् ३२ ढूक् ३३ आरक् ३४ घः ३५ खः ३६ ण्यः ३७ यत् ३८ इत् ३९ इतच् ४० अनङ् ४१ चणप् ४२ चुञ्चुप् ४३ इष्ठन् ४४ ईयसुन् ४५ तरप् ४६ आम् ४७ तमप् ४८ कल्पप् ४९ देश्यः ५० देशीयर् ५१ जातीयर् ५२ द्वयसच् ५३ दघ्नच् ५४ मात्रच् ५५ ढक् ५६ इति षट्पञ्चाशत् प्रत्यया भवन्ति । तत्र **मतुप्** यथा–गुणो यस्य यस्मिन् वाऽस्ति

---

१ समाहारस्य विशेषणत्वमङ्गीकृत्येदमुक्तम् ॥

गुणवान् । गुणवती । गुणवत्कुलम् । ' तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ' । 'मादुपधायाश्चमतोर्वोऽयवादिभ्यः ' इति मस्य वः ॥

लच् । चूडा यस्यास्ति यस्मिन् वा चूडालः । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ' इति लच् । वत्सलः अंशलः । ' वत्सांशाभ्यां कामबले' इति लच् ।

इलच् । फेनो यस्यास्ति फेनिलः । ' फेनादिलच ' इति इलच् । एवं तुन्दिलः । ' तुन्दादिभ्य इलच ' इति इलच् ॥

शः । लोमानि यस्य संति लोमशः ॥

नः । पामा यस्यास्ति पामनः (इलच्) ॥ पिच्छं यस्यास्ति पिच्छलः । 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ' ॥

उरच् । दन्ता उन्नता यस्य सः दन्तुरः ॥ ' दन्त उन्नत उरच्'

णः । प्रज्ञा यस्यास्ति स प्राज्ञः । श्रद्धा यस्यास्तीति श्राद्धः । आर्चः वार्त्तः । ' प्रज्ञाश्रद्धाऽर्चावृत्तिभ्यो णः' ।

रः । मधु यस्यास्ति स मधुरः ' ऊषसुषिमुष्कमधो रः ' ॥

वः । केशवः ' केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ' । वप्रकरणे मणिहिरण्ययोरुपसंख्यानम् । मणिर्यस्यास्ति स मणिवः । एवं हिरण्यवः ॥

वलच् । रजो यस्यास्ति रजस्वला । 'रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥

इनिर्यथा-धनमस्यास्ति धनी ॥

ठन् । धनमस्यास्ति धनिकः । 'अत इनिठनौ' 'ठस्येकः '॥

विनिर्यथा-यशो यस्यास्ति यशस्वी । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' ॥

युस् । ऊर्णा यस्यास्ति ऊर्णायुः । 'ऊर्णाया युस्' ॥

ग्मिनिः । वागस्यास्ति वाग्मी । ' वाचो ग्मिनिः' । 'सौ च'इति दीर्घः॥

आलच् । यो बहु असंबद्धं भाषते स वाचालः ॥

आटच् । यो बहु असंबद्धं भाषते स वाचाटः । 'आलजाटचौ बहुभाषिणि' ॥

इनच् । फलानि यस्य संति स फलिनः, बर्हिणः । 'फलबर्हाभ्यामिनच् वक्तव्यः' ॥

आरकन् । शृङ्गं यस्यास्ति स शृङ्गारकः । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः'

आलुच् । निद्रालुः। तन्द्रालुः। श्रद्धालुः । 'निद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्'[1] । शीतालुः । उष्णालुः । तृप्रालुः। 'शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते इत्यालुच् वक्तव्यः'

चेलुः । हिमं न सहते हिमेलुः । 'हिमान्न सहते' इति चेलुः ॥

चूलः । बलं न सहते बलूलः 'बलाच्चूलो[2] वक्तव्यः' ॥

ऊलः । वातानां समूहः वातूलः । वातं न सहते वा । 'वाताच्चन्न सहते' इति ऊलः ॥

अण् । वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः । 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इति अण् । उपगोरपत्यं औपगवः । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिकृत्य 'तस्यापत्यम्' इत्यण् ॥ आश्वपतम् । 'अश्वपत्यादिभ्यश्च' इत्यण् । जनपदो यस्य निवासो स जानपदः 'सोऽस्य निवासः' ॥ वैयाकरणः 'तदधीते तद्वेद' । 'नय्वाभ्यां पदान्ताभ्याम्' इत्यैजागमः ॥

वुन् । क्रममधीते क्रमकः । पदकः । 'क्रमादिभ्यो वुन्'। 'युवोरनाकौ' ॥

खञ् । प्रियंगूनां भवनं क्षेत्रं प्रैयंगवीनम् । मौद्गीनम् 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' ॥

अञ् । पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालः । वैदेहः 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्' ॥ औत्सः । 'उत्सादिभ्योऽञ्' ॥

इञ् । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः, दाशरथिः । 'अत इञनृपेः' ॥

फक् । नडस्यापत्यं नाडायनः । चारायणः । आश्वलायनः । 'नडादिभ्यः फक्' ॥

यञ् । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' ॥

ढक् । विनताया अपत्यं वैनतेयः । गांगेयः ॥ 'स्त्रीभ्यो ढक्' ॥

ऐरक् । चटकाया अपत्यं चाटकैरः । 'चटकाया ऐरक्' ॥

ढ्रक् । गोधाया अपत्यं गौधेरः । 'गोधाया ढ्रक्' । 'लोपोव्योः-' इति यलोपः ॥

---

१ भाष्ये तु न तद्दृश्यते । 'हृदयाच्चालुः हृदयालुः' इत्येतत्तु दृश्यते ॥

२ भाष्ये तु 'बलाच्चोलः' इति पठित्वा ऊल एव प्रत्ययो दर्शितः ॥

आरक्-गोधाया अपत्यं गौधारः । 'आरगुदीचाम्' घः । क्षत्रस्याऽपत्यं क्षत्रियः । 'क्षत्राद्घः' इयादेशः ॥

खः । कुलस्याऽपत्यं कुलीनः । 'कुलात्खः' । इनादेशः ॥

ण्यः । कुरोरपत्यं कौरव्यः । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' ॥

यत् । मूर्ध्नि भवो मूर्धन्यः । उरस्यः । दन्त्यः । 'शरीरावयवाद्यत्' ॥

इत् । सुष्टु गन्धो यस्य सुगन्धिः । उद्गन्धिः । 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः' कुमुदगन्धिः । कारीषगन्धिः । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्य बहुव्रीहेर्वाच्य उत्तरपदलोपश्च' । 'उपमानाच्च' । इति इत्समासान्तः ॥

इतच् । कुसुमानि संजातानि यस्य स कुसुमितो वृक्षः । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' ॥

अनङ् । कुण्डप्रमाणं ऊधो यस्याः सा कुण्डोध्नी । ऊधसोऽनङ् । सकारस्यादेशः प्रत्ययसंज्ञा च । 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' ॥ कुसुममेव धनुर्यस्य स कुसुमधन्वा । 'धनुश्च' इति अनङ् सकारस्य समासान्तः ॥

चणप् । दर्पेण वित्तो दर्पचणः ॥

चुञ्चुप् । शब्देन वित्तः शब्दचुञ्चुः । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' । 'चुटू' इति इत्संज्ञा न भवति । तस्यानित्यत्वात्[1] ॥

इष्ठन् । सर्वे इमे पटवः । अतिशयेन अयमेषां पटुः पटिष्ठः । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' । 'टेः' इति टेर्लोपः ॥ अतिकर्त्ता करिष्ठः । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति टेर्लोपः ॥ अतिप्रियः प्रेष्ठः । अतिस्थिरः स्थेष्ठः । अतिस्फिरः स्फेष्ठः । वरिष्ठः, बंहिष्ठः, गरिष्ठः, वर्षिष्ठः, त्रपिष्ठः, द्राघिष्ठः, । 'प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः' आदेशाः स्युः । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः । अतिशयेन स्थूलः इति स्थविष्ठः । एवं दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः क्षोदिष्ठः । 'स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः' । सर्वेषाम् । अतिशयेन बहुः भूयिष्ठः । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति प्रत्ययेकारस्य लोपः । 'बहुशब्दस्य भूरादेशः' 'इष्ठस्य यिट् च' इति इडागमः । अतिशयेन वृद्धः इति ज्येष्ठः । 'ज्य च' इत्यनुवर्तमाने

---

१ भाष्ये तु 'यकारादि चुञ्चुप्-चणपौ' इत्युक्तम् ।

' वृद्धस्य च ' इति ज्यादेशः । अतिप्रशस्यः श्रेष्ठः । लघुमृदुकृशपृथूनाम् । लघिष्ठः म्रदिष्ठः क्रशिष्ठः प्रथिष्ठः । ' र ऋतो हलादेर्लघोः ' इति ऋकारस्य रादेशः । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति वर्तमाने 'टेः' इति टेर्लोपः ॥ अन्तिकः—नेदिष्ठः। बाढः । साधिष्ठः । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ' तनिष्ठः अणिष्ठः श्वेतिष्ठः श्यामिष्ठः । अतिहरितः हरिष्ठः पञ्जरिष्ठः ।

ईयसुन् । द्वाविमौ पटू अतिशयेन अयं अनयोः पटुः । पटीयान् । स्थवीयान् । दवीयान् । यवीयान् । कनीयान् । ' युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' । ह्रसीयान् । क्षेपीयान् । क्षोदीयान् । प्रेयान् । स्फेयान् । स्थेयान् । वरीयान्। बंहीयान् । गरीयान् । वर्षीयान् । त्रपीयान् । द्राघीयान् । वृन्दीयान् । महीयान् । साधीयान् । लघीयान् । क्रशीयान्। प्रथीयान् । द्रढीयान् । ज्यायान् । ईयसुने ईकारस्यात्वम् । कनीयान् । श्यामः श्यामीयान् । पिञ्जरीयान् । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ' ॥

तरप् । अयमनयोरतिशयेन कुमारः कुमारतरः । एवं पटुतरः । मृदुतरः। कृशतरः । लघुतरः । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः पटीयांसः । ' द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' ॥

आम् । अतिशयेन पचति पचतितराम् । जल्पतितराम् । ' तिङश्च'इति तरप् ' किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ' इति आम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तरस्तरुः ॥

तमप् । सर्वासामियमतिमृद्वी मृदुतमा । चपलतमा । ' अतिशायने तमबिष्ठनौ ' ॥

कल्पप् । ईषदिन्द्रो न समाप्यते इन्द्रकल्पः ॥

देश्यः । ईषत्पर्वतो न समाप्यते इति पर्वतदेश्यः मेघः।

देशीयर् । ईषत् राजा न समाप्यते राजदेशीयः 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ' ॥

जातीयर् । पटुप्रकारः पटुजातीयः । मृदुजातीयः । समजातीयः । ' प्रकारवचने जातीयर् ' ॥

द्वयसच् । ऊरुः प्रमाणम् अस्य ऊरुद्वयसं जलम् ।

दघ्नच् । जानुप्रमाणमस्य जानुदघ्नम् ॥

मात्रच् । आस्यं प्रमाणमस्य आस्यमात्रम् । 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः'॥

ठक् । द्वारे नियुक्तः दौवारिकः । 'तत्र नियुक्तः' इति ठक् । 'द्वारादीनां च' इत्यैजागमः ॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । खनित्रेण खनति खानित्रिकः । मुष्टिना जयति मौष्टिकः । 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' इति ठक् । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । 'तेन संस्कृतम्' इति ठक् ॥ मरिचेन संस्कृतम् मारिचिकम् । 'तेन संस्कृतम्' इति ठक् । 'ठस्येकः' । 'किति च' इति आदिवृद्धिः ॥

इति सामान्याख्यस्तद्धितः समाप्तः ॥

अव्ययाख्यस्तद्धितः कतमः ॥ तसिल् १, त्रल्, २, अधुना ३, दानीम् ४, दा ५, र्हिल् ६, ह ७, अत् ८, थाल् ९, थम् १०, अस्ताति ११ घस् १२, तल् १३, आरिल् १४, समसण् १५, एद्यवि १६, द्य १७, एद्युस् १८, अउसुच् १९, आति २०, रिल् २१, रिष्टाति २२, एनप् २३, आच् २४, आहि २५, धा २६, ध्यमुञ् २७, धमुञ् २८, एधाच् २९, आम् ३०, इति त्रिंशत्प्रत्ययाः ॥

तसिल् यथा—कस्मादिति कुतः । 'कुतिहोः' । तकारहकारादौ प्रत्यये परे किमः कुः स्यात् सर्वस्मादिति सर्वतः। यस्मात् इति यतः । तस्मात् इति ततः । 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति विभक्तिसंज्ञा । 'त्यदादीनामः'॥'इदम इश्'। अस्मादिति इतः । एतस्मात् अतः । 'एतदोऽन्' इत्यन्भावः । 'तद्धितश्चासर्व'- इति अव्ययसंज्ञा । 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुपो लुक् । आदितः। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वचनात् ।'किंसर्वनामबहुभ्यो द्व्यादिभ्यः' इत्यनेनाधिकृत्य 'पञ्चम्यास्तसिल्'॥

त्रल् । तस्मिन् इति तत्र । एतस्मिन् अत्र। यत्र । बहुत्र । कुत्र । अमुष्मिन् इति अमुत्र । 'सप्तम्यास्त्रल्' । 'अदसोसेः' इति अस्यौत्वं मत्वं च ॥

अधुना । अस्मिन् काले अधुना निपात्यते ॥

दानीम् । अस्मिन्काले इदानीम् । 'दानीं चेति' दानीम् प्रत्ययः । 'इदमः' इति इश् ॥

दा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । यदा । तदा सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा' इति दाप्रत्ययः ॥ सर्वदा । सदा । 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्याम्' ।

र्हिल् । तस्मिन्काले तर्हि । 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्' । अस्मिन्काले एतर्हि । ' इदमोर्हिल् ' । 'एतेतौ रथोः' इति रेफथयोः एत इत आदेशौ ॥

ह । अस्मिन्काले इह ' इदमो हः ' । त्रलोपवादः । ' इदम इश्' । कुह । ' वाह च च्छन्दसि' इति वा हः । 'कु तिहोः' इति किमः कुः ॥

अत् । क 'किमोत्' 'क्वाति ' इति । क्वादेशः ॥

थाल् । येन प्रकारेण यथा । सर्वथा । 'प्रकारवचने थाल् ' ॥

थमु । अनेन प्रकारेण इत्थम् । 'इदमस्थमुः' । थालोऽपवादः । 'एतेतौ रथोः' इति इतादेशः ॥ कथम् । 'किमश्च' इति थम् । 'किमः कः' ॥

अस्तातिः, अस् । पूर्वस्यां दिशि वसति पूर्वस्या दिश आगतः पुरः पुरस्तादागतः । पूर्वं रमणीयः पुरः पुरस्ताद्रमणीयः । 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः' । पर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' 'अस्ताति च' अस्तातौ च परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः ॥

द्यस् । समानेऽह्नि सद्य इति निपात्यते ॥ 'सद्यः परुत् परार्यैषमः' इति समानस्य सभावो द्यस्प्रत्ययश्चाहन्यभिधीयते ॥

उत, आरिल् । परुत् । परारिः । पूर्वस्मिन् वत्सरे परुत् । पूर्वतरस्मिन् वत्सरे परारिः । पूर्वपूर्वतरयोः परभावः उदारिलेतौ प्रत्ययौ भवतः । संवत्सरेऽभिधीयते ॥

समसण् । अस्मिन् संवत्सरे ऐषमः । इदम् शब्दात्समसण् । इदम इश्भावः । 'तद्धितेष्वचामादेः ' आदिवृद्धिः ॥

एद्यवि । परस्मिन् अहनि परेद्यवि । परस्मादेद्यविप्रत्ययः ॥

द्य । अस्मिन्नहनि अद्य ॥

एद्युस् । पूर्वस्मिन् अहनि पूर्वेद्युः । परेद्युः । अन्येद्युः । अन्यतरेद्युः । इतरेद्युः । अपरेद्युः । उभयेद्युः उत्तरेद्युः 'पर्वान्यन्यतरेतराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस्' ॥

अतसुच् । दक्षिणस्मिन् देशे वसति दक्षिणतो वसति । दक्षिणतो गच्छति । 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' ॥

आति । उत्तरस्मिन् देशे वसति उत्तराद्वसति । दक्षिणाद्वसति उत्तरादागतः । ' उत्तराधरदक्षिणादातिः ' इत्यातिः ॥

रिल् । ऊर्ध्वे वसति उपरि वसति ॥

रिष्टाति । ऊर्ध्वे वसति उपरिष्टाद्वसति । ' उपर्युपरिष्टात्' ऊर्ध्वशब्दस्य उपभावः रिल् रिष्टाति एतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

एनप् । पूर्वेण देशो रमणीयः । पूर्वदेशो रमणीय इत्यर्थः । ' एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्याः ' ॥

आच् । दक्षिणा देशो रमणीयः । ' दक्षिणादाच्' ॥

आहि । दक्षिणस्यां दिशि ग्रामस्य दूरे वसति दक्षिणाहि ग्रामाद्वसति । ' आहिच् दूरे ' ॥

धा । कतिप्रकारः कतिधा । बहुधा । ' संख्यायाः प्रकारे धा ' ॥

ध्यमुञ् । एकधा—ऐकध्यं कुरु । ' एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ' ॥

धमुञ् । द्वैधम् । त्रैधम् । 'द्वित्र्योश्च धमुञ् ' ॥

एधाच् । द्वेधा । त्रेधा ॥

आम् । ' किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ' । चिरन्तरमेव चिरन्तराम् । सुष्ठुतराम् । अतितराम् ।

इत्यव्ययवाचकतद्धितः समाप्तः ।

भाववाचकः कतमः । त्व, तल्, इमनिच्, ष्यञ्, यत्, यः ढक्, यक्, अञ्, अण्, वुञ्, इत्येकादश प्रत्ययाः ॥

त्वतलौ । ' तस्य भावस्त्वतलौ' । पटोर्भावः पटुत्वम् । पटुता ॥

इमनिच् । गुरोर्भावो गरिमा । पटिमा । अणिमा । तनिमा । स्थविमा । दविमा । महिमा । प्रेमा । क्षेपिमा । बंहिमा । द्राघिमा । भूमा । चेतसो भावः चेतिमा । क्रशिमा ॥

ष्यञ् । शैत्यम् । नैल्यम् । दार्ढ्यम् । सौभाग्यम् । 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ' । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य ' इति उभयपदवृद्धिः ॥

यत् । स्तेनस्य कर्म स्तेयम् 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' ॥

यः । 'सख्युर्यः' । सख्युर्भावः सख्यम् ॥

ढक् । 'कपिज्ञात्योर्ढक्' । कपेर्भावः कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

यक् । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' । बृहस्पतेर्भावः बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥

अञ् । अश्वस्य भावः आश्वम् । औष्ट्रम् । कौमारम् ।

अण् । त्रिहायनस्य भावः त्रैहायनम् । द्वैहायनम् । चातुर्हायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' । मुनेर्भावः मौनम् । पार्थम् । मार्दवम् । गौरवम् । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इति अण् ॥

वुञ् ।—'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' । रमणीयस्य भावः रामणीयकम् । आचार्यकम् ॥ इति प्रयोगविधिसंग्रहे द्वितीयः पटलः ॥

तद्धितप्रयोगमभिधाय तिङ्प्रयोगाभिधानं विधास्यामः ।

तिङां च नवपूर्वार्द्धं लादेशावपरौ च द्वौ।
परस्मैपदमाख्यातं तङानावात्मनेपदम् ॥ १ ॥
परस्मै चात्मने भागे वचनानि त्रिधा द्विधा ।
त्रयस्ते पुरुषा ज्ञेयाः प्रथमोत्तममध्यमाः ॥ २ ॥
एकद्विबहुसंज्ञानि पदान्येकैकशस्तिङाम् ।
परस्मै कर्तरि ज्ञेयं न भावे नापि कर्मणि ॥ ३ ॥
आत्मने तु त्रिषु ज्ञेयं भावे कर्तरि कर्मणि ।
धातोरकर्मकाद्भावे प्रथमैकवचस्तथा ॥ ४ ॥
सकर्माऽकर्मकाद्धातोः कर्तरि स्मृतमात्मने ।
यत्तु कर्मणि निर्दिष्टं क्रियते तत्सकर्मकात् ॥ ५ ॥
नाम्नैव सन्नियोक्तव्ये प्रथमः पुरुषो भवेत् ।
त्वं युवां यूयमित्येभिस्त्रिभिरेव तु मध्यमः ॥ ६ ॥
अहमावां वयं त्वेभिरुत्तमो नान्यथा मतः ।
अन्यथा च प्रहासे स्यात् त्वं मन्येहं च भोक्ष्यसे ॥ ७ ॥

तिङः कतमः तिप् तस् झि । सिप् थस् थ । मिप् वस् मस् । त आताम् झ । थास् आथाम् ध्वम् । इट् वहि महिङ् । इत्यष्टादशधा तिङ् वेदितव्यः । तत्र तिङ्समूहे दशधा संज्ञा । प्रत्ययसंज्ञा, विभक्तिसंज्ञा, परस्मैपदसंज्ञा, आत्मनेपदसंज्ञा, प्रथमपुरुषः, मध्यमपुरुषः, उत्तमपुरुषः, एकवचनसं०, द्विवचनसं०, बहुवचनसं० ॥ केषां प्रत्ययसंज्ञा । सर्वेषाम् । विभक्तिसंज्ञा च ॥ (**परस्मैपदमिति**) तिङां नव पूर्वाणि वचनानि यौ द्वावपरौ 'शतृ, कसुच्' इत्येकादशधा परस्मैपदानि ॥ तङ्च आनश्च तिङित्यनेन तिङाम् उत्तराणि नववचनानि गृह्यन्ते। आन इति शानच्कानचोरुत्सृष्टानुबन्धयोर्ग्रहणम् । एवम् आत्मनेपदमेकादशधा॥

परस्मै इति । उभयपक्षेऽपि प्रथममध्यमोत्तमाः पुरुषा वेदितव्याः ॥ एवमात्मनेपदेऽपि ।

परस्मैपदं कर्तर्येव प्रयोक्तव्यं न भावकर्मणोः ॥ ननु यदि परस्मैपदं कर्तर्येव प्रयोज्यम्, तर्हि कथं (लोके) पच्यति क्रियति पुरुषकारा अनुवर्तयति । (नाभ्यामिति) पच्यति क्रियति एतद्वे दिरूपे परस्मैपदसंज्ञके न भवतः । अपि तु तिङ् व्यत्ययात्सत्यपि परस्मैपदश्रवणे आत्मनेपदं ज्ञातव्यम् ॥ **आत्मन इति** । आत्मनेपदं भावे कर्तरि कर्मणि च भवति । इत्युक्ते (किं तर्हि) सर्वेभ्यो धातुभ्यो नापि सर्वे प्रथममध्यमोत्तमा भवंति । नापि सर्वाणि वचनानि। किं तर्हि भावेऽकर्मकादेव धातोरात्मनेपदं भवति । प्रथमपुरुषैकवचनमेव भवति । यथा—स्थीयते देवदत्तेन । न कदाचित्स्थीयेते ॥ **सेति** । प्रहासे प्रयोगः कर्तव्यः । मन्ये त्वं मोक्ष्यसे अहमिति । मध्यमपुरुषस्थाने उत्तमपुरुषप्रयोगः कर्तव्यः । नान्यत्र ॥

उक्तं तिङ्स्वरूपमात्रम् । तिङः प्रयोगस्तु कश्चिद्विस्तरेण वक्ष्यति (ते) । अस्ति कस्यचित्प्रयोगस्य कर्मणि प्रथमा । यथा । वृक्षः छिद्यते तक्षकेण । कचिद्द्वितीया स्यात् । यथा । वृक्षं छिनत्ति तक्षकः । कचित्षष्ठी—वृक्षस्य रुजति व्यागः । 'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरे' इति षष्ठी । शत्रूणां पिनष्टि राजा । 'जासिनि—' इति षष्ठी । कदाचित् चतुर्थी—ग्रामाय व्रजति पुरुषः। गत्यर्थे चतुर्थी द्वितीया च ॥

द्विकर्मणिजन्तप्रयोगो विज्ञेयः । यस्मात्तिङ्प्रयोगविषमो द्विकर्मणिजन्तः तत्प्रदर्शयिष्यामः । णिजन्तेभ्यो धातुभ्यः कर्मविवक्षायां द्वे कर्मणी अभिधीयेते। प्रधानमप्रधानं चेति। तत्र तिङन्तेन पदेन प्रधानकर्माभिधीयते । यतो भाष्यकारो ध्रुवमाह । द्विकर्मकेषु धातुषु कर्मविवक्षायां तिङा प्रधानकर्माभिधीयते। अपेक्षितत्वाच्च कर्मणः प्रथमैव भवति । अप्रधाने अनभिहितत्वात् द्वितीयैव भवति । अनभिहिते कर्तरि तृतीया भवति । उदाहरणम् । नीयते देवदत्तेन अजा ग्रामम् । आकृष्यते गौर्गोपालेन व्रजम् ॥

दुह्यादीनां प्रयोगे कर्मविवक्षायां अप्रधानकर्म अभिधीयते तिङ्पदेन ॥ तदाह—दुह्यते गौर्देवदत्तेन पयः । याच्यते राजा ब्राह्मणेन धनम् । रुध्यते गौर्देवदत्तेन व्रजम् । पृच्छते भिक्षुको वानप्रस्थेन ग्रामम् । भिक्ष्यते पालको माणवकेन क्षीराणि । चीयते तरुर्देवदत्तेन फलानि । उच्यते यजमानो धर्ममृषिणा । शिष्यते शास्त्रं गुरुणा शिष्यः ॥ ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यो यः कर्ता कर्मभूतः स एवाभिधीयते । गच्छति भृत्यो ग्रामम् । गमयति भृत्यं ग्रामं गुरुः । गम्यते भृत्यो ग्रामं गुरुणा ॥ बुध्यते शास्त्रं शिष्यः । बोधयति शास्त्रं शिष्यं गुरुः । बुध्यते शास्त्रं शिष्यो गुरुणा ॥ ओदनं भुङ्क्ते ब्राह्मणः । भोजयति ब्राह्मणमोदनं यजमानः । भोज्यते ब्राह्मण ओदनं देवदत्तेन ॥ पठति माणवकः शास्त्रम् । पाठयति माणवकं शास्त्रमुपाध्यायः । पाठ्यते माणवकः शास्त्रमुपाध्यायेन । आस्ते आसने अतिथिः । आसयति अतिथिम् आसने नागरः । आस्यतेऽतिथिरासने नागरेण ॥ 'कर्तुः कर्मसंज्ञायां नीवह्योः प्रतिषेधो वाच्यः' 'गतिबुद्धि—' इत्यादिना (प्राप्ता) यथा । देवदत्तो नयति गाम् । नाययति देवदत्तेन गां यज्ञदत्तः । कर्तर्यनभिहिते कर्मणि पुनरभिहिते । नीयते गौर्ग्रामं देवदत्तेन । वहति भारं देवदत्तः ग्रामम् । वाह्यते देवदत्तेन भारो ग्रामम् ॥ सर्वत्र प्रत्यवसादनार्थे 'अदेरजग्धान्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः' यत्किञ्चित्कार्यं प्रत्यवसादनाऽर्थे निर्दिष्टम्। अदेर्धातोरजग्धान्तस्य सर्वस्मिन् विधौ (कर्मसंज्ञा मा भूत्) । णिजन्तस्यादेः 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इत्यन्तेन सूत्रेण

१ प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणि ॥

परस्मैपदं प्राप्तं तन्मा भूत् । ' गतिबुद्धीत्यादिना ' यः कर्ता पूर्वस्तस्य कर्मसंज्ञा मा भूत् । यथा आदयति पायसं देवदत्तेन यज्ञदत्तः । आदयते पायसं देवदत्तं यज्ञदत्तः । तस्य कर्मसंज्ञाप्रतिषेधः इति । यदि वक्तव्यो नास्ति । एवं प्रतिषेधो भविष्यति । आदयति पायसं देवदत्त यज्ञदत्तः । अजग्धान्तस्येति किम्—इदमेषां जग्धम् । ' क्तोधिकरणेचाध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ' इति क्तः । 'अदो जग्धिर्ल्यप्तिकिति ' इति जग्धिरादेशः अत्र षष्ठीप्रतिषेधो मा भूत् क्तवतिपर्युदासो न स्यात् । ' अधिकरणवाचिनश्च ' इत्यनेन क्तप्रत्ययस्य योगे षष्ठी स्यात् । किं च तृतीयैव स्यात् ॥ भक्षेरहिंसायाम् । भक्षेर्धातोरहिंसायामर्थे कर्तुः कर्मसंज्ञाप्रतिषेधः । भक्षयति पिण्डं देवदत्तः । अयं णिच् वा चुरादिगणः । पुनः ' हेतुमति च ' इत्यनेन णिच् विधीयते । हेतुमति लक्षणे विधीयमाने णिप्रयोगः । भक्षयति पिण्डं देवदत्तेन यज्ञदत्तः । अहिंसायां किम् । भक्षयति बलीवर्दान् देवदत्तः । कर्मसंज्ञाप्रतिषेधः वहेरनियन्तृकर्तृकस्य ॥ वहेर्धातोरनियन्तृकर्तृकस्याण्यन्तस्य यः कर्ता तस्य ण्यन्तस्य कर्मसंज्ञाप्रतिषेधो वाच्यः । वहन्ति बलीवर्दा भारम् । वाहयति बलीवर्दान् भारं यज्ञदत्तः ॥ अनियन्तृकर्तृकस्येति किम् । वहति बलीवर्दो भारम् । वाहयन्ति बलीवर्दान् भारं पथिकाः । बलीवर्दान् भार—पथिकान् । बलीवर्देषु भारं नीयमाना इत्यर्थः । उक्तोऽयं तिङ्प्रयोगः संक्षेपात् ॥

तिङ्प्रयोगमभिधाय कृत्प्रयोगमवसरप्राप्तं वक्ष्यामः ।

कृतस्त्रिष्वपि वर्त्तन्ते भावे कर्तरि कर्मणि ॥
अजब्ल्युट्क्तिन्घञो भावे युजकारोऽङ्शईरिताः ॥ १ ॥

कृत इति । कृत्प्रत्यया भावकर्मकर्तृषु त्रिषु भवंति । ते यथा। अच्, अप्, ल्युट्, क्तिन्, घञ्, युच्, अकारः, अङ्, शः, एते प्रत्यया भावे भवंति ।

अच् यथा । चयः नयः इत्यादि पुंस्येव । ' एरच् ' इति अच् ।

अप् यथा । करः वरः । प्रभवः ' ऋदोरप् ' इति अप् ॥

ल्युट् यथा । पचनम्, आचमनम्, वहनम्, धरणम्, यानम्, श्रवणम्, करणम्, विकरणम् । इति नपुंसके ' भावे ल्युट् च ' इति ल्युट् ॥

क्तिन् यथा—कृतिः मतिः बुद्धिः सिद्धिः पुष्टिः वस्तिः प्राप्तिरित्यादि 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन् ॥

घञ् यथा —पाकः रागः वादः भावः पादः योगः स्पर्शः अंशः स्पन्दः इत्यादि पुंस्येव । 'भावे घञ्' इति घञ् ॥

युच् यथा—चेतना, छेदना, भेदना, लावना, भावनेत्यादि । स्त्रियाम् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच् ॥

अकारप्रत्ययो यथा—चिकीर्षा । जिगमिषा । चिकित्सा । बुभुत्सा । विवक्षा इत्यादि । स्त्रियाम् 'अप्रत्ययात्' इति अः ॥

अङ् यथा—जरा भिदा छिदा भिक्षा इत्यादि । स्त्रियाम् 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ् । उपदा अभिख्या इत्यादि स्त्रियाम् । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्

शः यथा—क्रिया 'कृञः श च' इति शः । इति भाववाचिनः ॥

अथ मिश्रवाचकः ।

त्रिषु गत्यर्थकादिभ्यस्तथा चैवादिकर्मणि ।
अकर्मकात्समुत्पन्नो वर्तते कर्तृभावयोः ॥ २ ॥
इष्णुचूक्तवतु विच्क्तिन् क्विप्क्मरच्घाकन्ल्युणिन्घचः ।
उकाराणावुकञ्टकुटकादयः कर्तरि स्मृताः ॥ ३ ॥
भावे चोत्तरकाले ल्यप् तुमुन् क्त्वा पूर्वकालजाः ।
कर्मणि प्रथमा तेषां द्वितीया तु विशेषतः ॥ ४ ॥
वर्तमाने तु निर्देशे वर्तेते शतृशानचौ ।
तव्यसत्संज्ञकाभ्यां च समासो न तु सिध्यति ॥ ५ ॥
ग्रन्थदानाशयेनाहं श्लोकानां पञ्चविंशतेः ।
परार्थभावमुद्बोढुं प्रभवेयं भवे भवे ॥ ६ ॥

सकर्मकाद्धातोः कर्मणि यथा देवदत्तेन तीर्णः समुद्रः । भावे यथा—देवदत्तेन भूतम् । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' गत्यर्थकादिभ्यः क्तप्रत्ययो भावकर्मकर्तृषु भवति । कर्तरि यथा—देवदत्तो ग्रामं गतः । भावे यथा—देवदत्तेन गतम् । अनुशुष्कः सूर्येण ह्रदः । ह्रदमनुशुष्कः । शुष्कं ह्रदेन । आश्लिष्टा कन्या देवदत्तेन । कन्यामाश्लिष्टो । देवदत्तः आश्लिष्टं भवतेत्यादि। प्रभुक्तम् ओदनं देवद

तेन । शुद्धं नद्या शुद्धा नदी 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च' इति क्तप्रत्ययः । कृत्यप्रत्ययाश्च सकर्मकात्कर्मणि अकर्मकात् भावे भवंति ॥

तव्यतव्यदनीयर्यत्क्यब्ण्यतः खल एव च ।
युजिति प्रत्यया अष्टौ कृत्यसंज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

तव्यः यथा—भोक्तव्य ओदनो देवदत्तेन देवदत्तस्य वा ॥

तव्यत् यथा—सेवितव्यः कर्तव्यः हर्त्तव्यः । इत्यादि ॥

अनीयर् यथा—करणीयम् । स्पृहणीयम् । 'तव्यत्तव्यानीयरः' इतितव्यतव्यदनीयरः ॥

यत् यथा—पेयं देयं ज्ञेयमित्यादि । ' अचो यत् ' इति यत् ॥

क्यप् यथा—स्तुत्यः । शिष्यः । कृत्यः । भृत्यः इत्यादि । 'एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ' इति क्यप् ॥

ण्यत् यथा—कार्यं भेद्यं छेद्यं भाग्यं वाच्यमिति ।'ऋहलोर्ण्यत् ' इति ण्यत॥

खल् यथा—सुखेन कर्तुं शक्यः सुकरः । दुःखेन क्रियते दुष्करः । ईषत्करः दुर्लभः इत्यादि । 'ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इति खल् ॥

युच् यथा—अकृच्छ्रेण सुदानं कृच्छ्रेण दीयते । दुर्दानं सुदानं दुःपानमित्यादि । ' आतो युच् ' इति युच् ॥

अथ कर्तृवाचिनः ।

इष्णुच् क्तवतु विच् तृन् क्विप् क्मरच् षाकन् ल्युः णिनि अच् उकार अण् उकञ् टक् ट क इत्याद्याः । कर्तरि भवन्ति ॥

इष्णुच् यथा—अलंकरिष्णुः । 'अलंकृञ् निराकृञ् प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्' ॥

क्तवतु यथा—गतवान् । कृतवान् । 'क्तक्तवतू निष्ठा' इति निष्ठासंज्ञायाम् 'निष्ठा ' इति भूते कर्तरि क्तक्तवतू ॥

विच् यथा—रोट् रेट् सुगण् 'अन्निन्क्वनिप्वनिप्विचः ' इति विच् ॥

तृन् । कर्ता हर्ता 'आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ' इत्यधिकृत्य ' तृन् ' इति तृन् ॥

क्विप् यथा—उपनिषत् आसूः प्रसूः 'सत्सूद्विषद्रुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ' इति क्विप् ।

क्मरच् यथा-घस्मरो देवदत्तः । 'सृघस्यदः क्मरच्' इति क्मरच् ।

षाकन् यथा-ओदनस्य भिक्षाकः । 'जल्पभिक्षकुट्टलुण्ठवृङः षाकन्' ॥

ल्युः यथा-नन्दनः ॥

णिनिः यथा-ग्राही । वाही ॥

अच् यथा-पचः 'नंदिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' ॥

उकारो यथा-चिकीर्षुः तितीर्षुः । 'सनाशंसभिक्ष उः' ॥

अण् यथा-कुम्भकारः । 'कर्मण्यण्' इति अण् ॥

उकञ् यथा-ग्रामं प्रामुकः । 'लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्' इति उकञ् ॥

टक् यथा-सीधुपः । 'गापोष्टक्' इति टक् ॥

टः यथा-कुरुचरः । 'चरेष्टः' इति टः ॥

कः यथा-गोदः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः ॥

भावे चोत्तरकाले इति ॥ ल्यप् यथा-प्रणम्य । 'समासे नञ्-पूर्वे क्त्वो ल्यप्' ॥

तुमुन् यथा-भोक्तुं व्रजति । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' । इति तुमुन् ॥

क्त्वा यथा-भुक्त्वा व्रजति । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति क्त्वा ॥

वर्त्तमान इति । शतृ यथा-जपंस्तिष्ठति । शानच् यथा-आसीनो ध्यायति हरिम् । 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे' । 'तौ सत्' । 'लटः सद्वा' । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' ॥

समास इति । हरिः सेवितव्यः । ओदनं भुञ्जन् शास्त्रमधीयानः । स्नानं करिष्यमाणः । भोगं भुञ्जानः अत्र समासो न सिद्ध्यति ॥

'दिङ्मात्रमुदितं चेत्थं लौकिकं कृतबुद्धिना ।
कात्यायनेन तद्भूयात्प्रीत्यै राधाविहारिणः' ॥

इति श्रीवररुचिविरचितं सोदाहरणकारकचक्रं समाप्तम् ॥

खेमराज श्रीकृष्णदास-मुंबई.

॥ श्रीः ॥

रूपमालायाम् ।

जयपुरीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकदाधिमथ–कुदाल–पण्डितबदरी-
लालसूनुलवपुरीयप्राच्यविद्यालयप्रधानाध्यापकमहामहोपा-
ध्याय पं० **शिवदत्त**संगृहीतायाम् ।

प्रकीर्णके ३ भागे

क्रियाकलापधातुरूपभेदाख्यातचन्द्रिका-
श्लोकयोजनोपायाः ।

४–५–६

शास्त्रिभिः संशोधिताः ।

त इमे

क्षेमराज–श्रीकृष्णदास इत्यनेन

मुम्बय्यां

(खेतवाड़ी ७ वीं गली खम्बाटालेन)

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्–मुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशिताः ।

संवत् १९६९, शके १८३४.

अथानुक्रमणिकाप्रारंभः ।

धात्वर्थाः	क्रियाकलापे पृष्ठ	श्लो.	धातुरूपभेदे श्लोकाङ्काः	आख्यातचं० पृष्ठ	श्लो०
अपक्षये				२९	१५-१६
अपध्याने				३०	
अपयाने				४७	१२३
अपराधने	१५	१८		३३	६९
अपशब्दे				३५	९५
अपस्मारे				३९	२७
अपह्नवे				३६	११४
अपानशब्दे				३७	१२७
अब्गतौ				४६	११९
अभिभवे	८-९	६१-६४		४८	१३५
अभियोगे				४७	१२७
अभिषवे				५	२०९
अभिसरणे	१३	११६			
अभ्यञ्जने	१६	२७			
अभ्युत्थाने				४१	५२
अर्चिर्नाशे	१३	१३५		२९	२०
अर्जने				५१	१८२
अर्दने			२२	४९	१५६
अर्पणे				४०	३७
अल्पीभावे					
अवतंसे			५	३८	१३
अवतरणे	१५	१३			
अवधाने	१७	४२		३१	४३
अश्वशब्दे	१६	३०		३७	१२४
असूयायां				३२	५७
अस्तंगतौ				४७	१२१
आक्रोशे			१२	३५	९५
आगमने	५	१४		४५	१०५
आग्रहे				३३	७१

धात्वार्थाः	क्रियाकलापे पृष्ठ	क्रियाकलापे श्लो.	धातुरूपभेदे श्लोकाङ्काः	आख्यातचं० पृष्ठ	आख्यातचं० श्लो०
उत्कटशब्दे				३७	१२९
उत्कण्ठास्वने				३७	१२५
उत्कर्षप्राप्तौ				५०	१६६
उत्कलिकायाम्				३०	३९
उत्कीर्णौ				५२	२१२
उत्कोचादिवशींकृतौ				४४	८२
उत्कोचे				५५	६
उत्क्षेपणे				५३	२०१
उत्तरदाने				३६	११२
उत्थाने	१७	३७			
उत्पादने	४	५			
उत्सेके				५३	२०१
उत्सेधे				४५	१०१
उदये	१०	८७–८८		४६	११५-१६
उद्देशकृतौ				४४	८७
उद्देशे				३०	३५
उद्यमे	१२	१००		४७	१३१
उद्वर्तने	१४	१२८		३८	८
उद्वासे				५५	८
उद्वाहे	१३	११६		४०	३८
उन्मादे				३३	७८
उन्मूलने				५०	१६२
उपभोगे	१३	११५		४१	४३
उपमायाम्				३०	३७
उपलेपने				५३	२०४
उपबर्हणे				४१	४६
उपवासे				४३	७२
उपवेशने	८	५२		४०	३०
उपसंहारे				५६	११

धात्वर्थाः	क्रियाकलापे पृष्ठ	श्लो.	धातुरूपभेदे श्लोकाङ्काः	आख्यातचं० पृष्ठ	श्लो०
उपसेवने				४२	५८
उपहृतौ	१५	८			
उपाकर्मणि				४३	७२
उपालम्भे	११	९९		३५	९९
उपकृतौ				५०	१६७
उप्तौ	१७	३८		५०	१७०
उल्लेखे				५३	२१२
ऊर्ध्वीभवने				४०	३१
ऊष्मोद्गमने	१७	४१			
ऐश्वर्ये				४	७८
कटिबन्धे				३८	१०
कठिनद्रव्यरसपाने				३९	२२
कठोरक्षरणे				४७	१२१
कण्डूतौ	१६	२५		५५	१०
कत्थने				३५	१०२
कथने	१६ ६	२४ ३२–३३		३४	८९
कफजशब्दे	१६	२४		३७	१२६
कम्पे	१३	१२२	३६	४८	१४२
करुणायाम्	१२	१०२		३३	७२
कर्कशशब्दे				३७	१२२
कर्बुरणे	१४	१२८			
कर्षणे	२०	१६		५०	१६६
कलहकृतौ	१७	३९			
कवित्वे				३५	१०२
कार्मुकशब्दे				३७	१२७
कुक्षिशब्दे				३७	१२७
कुटिलगतौ				४६	११२
कुत्सितगतौ				४६	११४
कुत्सितरवे	६	३५			

धात्वर्थाः	क्रियाकलापे पृष्ठ	क्रियाकलापे श्लो.	धातुरूपभेदे श्लोकाङ्काः	आख्यातचं० पृष्ठ	आख्यातचं० श्लो०
कृतौ	४	१-२		३८	३
केशादुत्पाटने				५०	१६३
कैवल्ये				४३	७७
कौटिल्ये				४५	९६
क्रमे				४०	३१
क्रये	१७	३४		५१	१८१
क्रीडने	१४	३२		३९	१८
क्रोधे	११	१००	२३ २६	३३	७०
क्लैब्ये				४५	९५
क्षमायाम्	११	१०१	१५ २५ ३०	३२ ४६	६२ ११०
क्षिप्रगतौ				३६	१२६
क्षुते	१६	२४		४५	१०२
क्षोभे	१२	१०५		४६	१०९
खगतौ	१७	३३		३७	१२२
खग (भृङ्ग) रवे	६	३५			
गजप्रहारे	१७	३८		५१	१८२
गणने	७	३८		४५	१०२
गमने	५	१३	२७	३३	७७
गर्वे	११	२७		४१	४५
गर्भक्लेशे				४१	४४
गर्भमोक्षे				३९	२६
गर्हितदंशे				३७	१२८
गीते	१६	३२		५१	१८३
गुणने				४५	९७
गुप्तवादे	४	४		२५	१०४
गुम्फने				४९	१५१
गाकर्तृकहिंसायाम्					

धात्वर्थाः	क्रियाकलापे पृष्ठ	श्लो.	धातुरूपभेदे श्लोकाङ्काः	आख्यातचं० पृष्ठ	श्लो०
द्यूतक्रीडायाम्	१६	२८			
द्रवीकृतौ				५३	२०८
द्रुताधोगतौ	१३	१२६		४६	११९
द्रोहे					
द्वारप्रवेशने				३३	६९
द्विःकृषौ				४५	९४
द्विधाकृतौ				५०	१६८
द्विस्त्रिरुक्तौ				५०	१६४
द्वेषे				३४	९०
धान्यादिच्छेदे				३२	५५
धापने				५४	२१५
धारणे	५	१६		४२	६७
		१७		४६	८४
धूननभेदे				४८	१३९
धूनने				४८	१३७
ध्माने	१६	२६		३०	३७
ध्याने				३७	१२०
ध्वनौ	६	३४		४०	३९
नखक्षते				३९	१६
नटने	८	५२			
नामने	१४	४		५०	१६२
नाशने				२८	६
निःश्वासे	१७	२५		४५	१०५
निःसरणे	१४	५		५२	१८७
निक्षेपे	१४	२			
निरसने					
निर्गीर्णौ				३९	२५
निद्रायाम्	१३	११९		३४	८२
निन्दायां सविशेषायाम्	९	६५		३५	९६-९९

धात्वर्थाः	क्रियाकलापे पृष्ठ	क्रियाकलापे श्लो.	धातुरूपभेदे श्लोकाङ्काः	आख्यातचं० पृष्ठ	आख्यातचं० श्लो०
संततौ				५५	२२७
संदीपने	१७	३५		५३	२०४
संदेशे				४४	८६
संदेहे	७	२७		३०	२७-२८
संनाहे	१६	१९		४५	९८
संनिधौ				४७	१२८
संन्यासे				४३	७७
संपर्के			१८		
सभाजने	१७	३३			
समरे	१६	३१		४८	१४७
समाप्तौ	१५	८		२९	१९
संभक्तौ				४६	९०
संभवे	१५	१७			
संमार्जने				५३	२०३
सव्यथकर्षणे				५४	२२१
संस्कृतौ				५३	२०९
संहृतौ				३६	११०
सह्ये				४६	९०
सादृश्ये				२९	२०
सान्त्वने	११	१००		३६	२१७
सामर्थ्ये	११	९८	३७	४७	१३१
सिद्धौ				२८	३
सिंहवन्नादे				४९	१४९
सिंहशब्दे				३७	१२५
सीवने				५३	२११
सुरभीकृतौ	१३	११८		२९	१४
सुराचार्याम्				४२	५९
सूचने				३६	११८
सूर्येन्दुग्रहणे				५५	६

धात्वर्थाः	क्रियाकलापे पृष्ठ	क्रियाकलापे श्लो.	धातुरूपभेदे श्लोकाङ्काः	आख्यातचं० पृष्ठ	आख्यातचं० श्लो०
सेके				५०	१७२
सेनाभियाने	१७	३९		४७	१२७
सेवायाम्	५	१८–१९		४६	८९
सौरतशब्दे				३७	१२६
स्खलने				३९	२०
स्तब्धीकृतौ				५४	२२४
स्तम्भे				५४	२२४
स्तुतौ	७	४३	२२	३५	१००
स्थापने				४४	८३
स्थितौ	१३–१२० २०–४०			२८	५
स्थिरतायाम्				५०	१७१
स्थिरीकृतौ				४४	८३
स्नवे				५२	१२३
स्नानविशेषेमज्जने (डूबना)	१५	१८		४१	५०
स्नाने	७	४०		४१	५०
स्नापने	१४	१२७			
स्नेहे	१६	२८	८	३३	७६
स्पन्दे				४५	१००
स्पर्धायाम्	१५	१२		३२	५८
स्पर्धाह्वाने				३६	११०
स्पर्शे	१३	११८		३१	५०
स्फूर्तौ				२९	२१
स्मरणे	७	४२		३०	३८
स्वयंस्नवे				५२	१९२
स्वेदे				४८	१४३
हरित्त्वे				५५	४
हलिग्रहे				५०	१७०
हस्तिशब्दे	१६	३०		३७	१२४

इत्यनुक्रमणिका समाप्ता ।

श्रीः ।

❀ रूपमालायां ❀

क्रियाकलापः ।

जयति चतुर्दशभुवनाधिपत्यलक्ष्मीविभूषितोत्संगः ।
भक्तैकपक्षपाती कृपार्णवः श्रीमहादेवः ॥ १ ॥
अस्खलितखेलगतिना विद्यानन्देन सत्प्रबन्धेषु ।
धातुप्रयोगकदलीवनमनघं रोप्यते तदिदम् ॥ २ ॥
अस्मादुपजीव्यजनो धातुव्युत्पत्तिविविधविस्तारम् ।
शतशाखमतिविलासस्त्वरितकविर्भवति न भ्रान्तिः ॥ ३ ॥
निपुणं निश्चित्य चिरं न धातुपारायणश्रुता एत्र ।
इह नाम धातवोऽपि श्रुतप्रयोगाः प्रयुज्यन्ते ॥ ४ ॥
क्वचिदभिहितोपि धातुः पुनरावर्तिष्यतेऽप्यत्र ।
अर्थविभेदाच्चिन्त्यो न पुनः पुनरुक्तिजो दोषः ॥ ५ ॥
इह यद्यप्येकस्मिन्नर्थे तास्ताः क्रियाः प्रयुज्यन्ते ।
औचित्यं नतु कथमपि परिहर्तव्यं प्रयुञ्जानैः ॥ ६ ॥
इह दृश्यते हि केवलमार्या सामान्यलक्षणोपेता ।
क्वचिदपि गीतिः क्वचिदप्युपगीतिः क्वचिदनुष्टुबपि ॥ ७ ॥
वदति कुतोप्युपसर्गात्क्रिया यमर्थस्य भेदमन्यार्था ।
यदि च तमेवापरतस्तद्द्वयमपि वच्मि सूत्रेषु ॥ ८ ॥
एकद्वैरुपसर्गैर्विशेषितः स्वार्थ एव यो धातुः ।
तस्य प्रपञ्चमुचितं विवरणमिव तत्प्रवक्ष्यामः ॥ ९ ॥
संघटिताः सूरिभिरुपसर्गैः प्राद्यैर्विवृण्वते स्वार्थम् ।
आनन्त्यादिह न च ते ग्रथितुं सूत्रेषु शक्यन्ते ॥ १० ॥

अन्यार्था क्रिया कुतोप्युपसर्गात् यम् अर्थस्य भेदं वदति कथयति च पुनः सैव क्रिया यदि अपरतः अन्योपसर्गयोगात्तमेवार्थभेदं वक्ति, तद्द्वयमपि वच्मि कथयामि ॥

[1]रीतिः पुनरनवद्या तेषामपि कल्पवल्लिरिव फलदा ।
संकीर्त्यते कविभ्यो धातुव्युत्पत्तिरसिकेभ्यः ॥ ११ ॥
प्रेण परिणा समोदा निरा विनाङाऽभिना च संघटिताः ।
बहवो बह्वः प्रायो विवृण्वते धातवः स्वार्थम् ॥ १२ ॥
तदुदाहरणशतानि स्वयमपि सूत्रेषु घटयितव्यानि ।
भातीक्षते तनोतीत्यादिषु बहुलं प्रयोगेषु ॥ १३ ॥
भाव्यं समा स्वराद्यादुपसर्गादादितो घ[2]नं यद्वत् ।
समुदेति समधिगच्छति समुपादत्ते समभ्येति ॥ १४ ॥
प्र[3]पदे संप्रौ युगपन्निदधीत तथाहि संप्रजानाति ।
संप्रापयति च संप्रेक्षते च संप्रेषयत्यपि च ॥ १५ ॥
अभिरभियोज्यो त्रिश्चैरुपसर्गादस्वरादितोपि यथा ।
अभ्यनुजानात्यभ्युपगच्छत्यभिवीक्षतेऽभिनिर्माति ॥ १६ ॥
उ[4]द्यत्र भवति प्रोदौ युगपन्निवेशयेत यथा ।
प्रोद्भवति प्रोच्चरति प्रोल्लसति प्रोन्मिष[5]त्यपि च ॥ १७ ॥
नि[6]र्पदे विनी तु युगपद्विनिरौ तु निरः पदे दधीत यथा ।
विनिमीलति विनिहन्ति च विनिर्मिमीते विनिर्याति ॥ १८ ॥
आङः प[7]दे तु युक्त्या व्याङौ युगपन्निवेशयेत यथा ।
व्यादिशति व्याहन्ति व्याक्षिपति व्याधुनोत्यपि च ॥ १९ ॥
यत्र व्यपौतु युगपद्व्यपावपि न्यासमर्हतस्तु यथा ।
व्यपनयति व्यपनुदति व्यपाकरोति व्यपास्यति च ॥ २० ॥
युक्तिवशाद्वि[8]स्थाने प्रवीयुतावेव योजयेत यथा ।
प्रवितरति प्रविचरति प्रविकिरति प्रवितनोत्यपि च २१ ॥
यत्राङो विनिवेशो युगपदुपाङौ निवेशयेद्युक्त्या ।

---

१ पद्धतिः ॥ २ बाहुल्येन ॥ ३ प्रउपसर्गस्थाने ॥ ४ यत्र क्रियादौ उदुपसर्गः स्यात्, तत्र प्र उद् इत्युपसर्गौ समकालं स्थापयेत् ॥ ५ प्रोल्लिखति ॥ ६ निउपसर्गस्य स्थाने ॥ ७ स्थाने ॥ ८ विउपसर्गस्थाने ॥

तत्र यथोपायच्छत्युपाजिहीतेऽप्युपादत्ते ॥ २२ ॥
न्युपसर्गो यत्र मतस्तत्र स्थाने बुधैर्युगपत् ।
न्यस्यौ प्रणी तथाहि प्रणिहन्ति प्रणिगदत्यपि च ॥ २३ ॥
एकोपि धातुरेवं स्वयमौचित्येन योजितः कृतिभिः ।
कल्पद्रुम इव फलदः सहस्रशाखत्वमायाति ॥ २४ ॥
प्रथमं करणं तननं ग्रथनाधाने च भावसत्ते च ।
ग्रहणमवाप्तिर्नयनं प्रेरणसंप्रेषणे गतागमने ॥ २५ ॥
संचरणाटनयात्रा धारणसेवे च दर्शनं ज्ञानम् ।
निश्चयविमर्शसंशयपृच्छाह्वानं निदेशमणने च ॥ २६ ॥
कथनं ध्वानः शिक्षा शास्तिर्व्याख्यानगणनरक्षाश्च ।
स्नानपरिधानपूजास्मरणानि प्रणमनं चैव ॥ २७ ॥
स्तवनतपस्यावाञ्छा याच्ञा दानाशने तृषा पाने ।
उपवेशनं च नृत्यं त्यजनस्वीकारविरतिशमनानि ॥ २८ ॥
अनुकृतिपरिभवनिन्दाविलङ्घनावगणने निषेधश्च ।
चौर्यद्रोहनिमीलनहठकरणप्रोषपेषणच्छेदाः ॥ २९ ॥
हननं च ताडनभिदे श्रमदुःखाधिगमदुःखजननानि ।
उदयश्च सुखप्राप्तिः सुखजननं विकसनं विकासकृतिः ॥ ३० ॥
वृद्धिश्च वृद्धिजननं दर्पः शक्तिस्ततोऽप्युपालम्भः ।
संरम्भानुनयौ च क्षमादयानुग्रहाभियोगभियः ॥ ३१ ॥
भायनलज्जाकर्णनरञ्जनचित्राप्तिचित्रजननानि ।
प्रकटीकरणपिधाने व्यापनमुपयोगपरिणयाभिगमाः ॥ ३२ ॥
संवाहनपरिरम्भौ स्पर्शः परिमलनजागरौ निद्रा ।
स्थानाधिरोहकम्पाः कम्पकृतिर्भ्रंशनं विलम्बश्च ॥ ३३ ॥
निर्गमनं निर्वाणं स्वेदश्रवसेकशोधनालेपाः ।
कर्बुरणदीप्तिमण्डनपावनक्रीडाः क्रमेण कीर्त्यन्ते ॥ ३४ ॥
अथ मुक्तकाश्च काश्चित्ततः क्रिया वच्मि काश्चिदेकैकाः ।
कथयिष्यन्ते काश्चिद्वैचित्र्यात्तदनु कथनीयाः ॥ ३५ ॥

सुव्यक्तमखिलमेतत्त्रिभिरध्यायैरतः परं वक्ष्ये ।
दिङ्मात्रमस्मि कथयन्कः पारं वाङ्मयाम्बुधेर्बुबुधे ॥ ३६ ॥
अमुकार्था निर्दिष्टा इत्यादि विभक्तिमत्पदं यदिह ।
दोषो नैष यतस्तद्बुद्धिस्तं धातुशब्दमधिकृत्य ॥ ३७ ॥
अभिधानादौ सुलभं सुललितबन्धत्वमिह पुनर्ग्रन्थे ।
न हि सुलभमयतरे तत्तथापि कियदप्युदीक्षध्वम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीविजयानन्दकविविरचिते क्रियाकलापे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥१॥

१ 'सृजति करोति प्रणयति घटयति निर्माति निर्मिमीते च ।
अनुतिष्ठति विदधाति च रचयति कल्पयति चेति **करणार्थाः** ॥ १ ॥
आचरति साधयति निर्वर्तयति प्रयुङ्क्ते च ।
संपादयति निष्पादयतीति च विरलमेव **कृतौ**' ॥ २ ॥
२ '**विस्तारणे** तनोति प्रस्तारयति प्रपञ्चयत्यपि च ।
विस्तारयति प्रथयति विस्फारयति विसारयति' ॥ ३ ॥
३ 'ग्रथ्नाति ग्रन्थयति ग्रन्थति संदभति च प्रबध्नाति ।
संदर्भयति च गुंफति सूत्रयतीति स्मृता **ग्रथने**' ॥ ४ ॥
४ '**उत्पादने** प्रसूते प्रसौति प्रसुवति प्रवर्तयति ।
उत्पादयति च जनयत्युद्भमयत्यादधात्यपि च' ॥ ५ ॥
'कथिताः करणे तनने ग्रथने चोत्पादने च ये पूर्वम् ।
ते धातवः स्पृशन्ति प्रायस्तुल्यार्थतामेव' ॥ ६ ॥
५ '**भावे** भवत्युदेति प्रवर्तते जायते च सिध्यति च ।
उत्पद्यते च संपद्यते च निष्पद्यते फलति' ॥ ७ ॥
६ '**सत्तायाम**स्त्यास्ते जागर्ति विद्यते ध्रियते'
७ '**ग्रहणे** पुनरादत्ते गृह्णाति गृह्यते लाति' ॥ ८ ॥
८ 'विन्दत्यासादयति प्रपद्यते चाश्नुतेऽधिगच्छति च ।
प्रतिपद्यते च लभते प्राप्नोत्यासीदतीति **लाभार्थाः**' ॥ ९ ॥
प्रोक्ता भावे च सत्तायां ग्रहणेऽपि च याः पुरा ।
क्रियास्ता अपि युज्यन्ते प्राप्त्यर्थे लक्षणावशात् ॥ १० ॥

९ 'लम्भयति प्रापयति च गमयति नयतीति **नयनार्थाः** स्युः'।
१० '**प्रेरण**विधौ प्रयुङ्क्ते नुदति प्रेरयति च प्रवर्तयति' ॥ ११ ॥
११ 'विसृजति च विसर्जयति प्रहिणोति प्रेषयत्यपि च।
प्रस्थापयतीति बुधैः **संप्रेषण**विषयिणः ख्याताः' ॥ १२ ॥
१२ 'ऋच्छति गच्छति विचरति याति विसर्पत्ययत्ययते।
एतीयर्ति जिहीते सरति व्रजतीति कीर्तिता **गमने**' ॥ १३ ॥
१३ '**आगमने** गमनार्थाः समभ्युपाङ्भ्यः पराः कथिताः।
आपतति चोपतिष्ठत्युपनयति तथोपसादयति' ॥ १४
१४ '**संचरणे** संचरति क्रामति' 'चानन्तरं **परिभ्रमणे**।
१५-१६ भ्रमति भ्राम्यत्यटति' **प्रस्थाने** तु प्रतिष्ठते चलति' ॥ १५ ॥
१७ 'दधते दधाति धरति च धारयति वहति कलयति च।
आलम्बते बिभर्ति च मलते चेत्यधिकृता **धरणे** ॥ १६ ॥
'ग्रहणे प्रापणे याने व्यायने सेवनेऽपि याः।
क्रियास्ता अपि युज्यन्ते धारणे लक्षणावशात्' ॥ १७ ॥
१८ 'भजति श्रयत्युपास्ते शीलत्युपतिष्ठते च शीलयति।
उपचरति च परिचरति निषेवते च प्रसादयति ॥ १८ ॥
वरिवस्यत्यन्वास्ते जुषते शुश्रूषतेऽनुकूलयति।
आराध्नोत्याराध्यत्याराधयतीति **सेवायाम्**' ॥ १९ ॥ युग्मम्
१९ 'पश्यति विभावयत्यपि विलोकते वीक्षते विलोकयति।
निध्यायत्यन्विष्यत्यन्वेषयति च गवेषयति ॥ २० ॥
चापयति निभालयत्यपि निरूपयत्यपि निशामयति।
मार्गयति मृगयतेऽपि च मार्गति चेत्याहुरी**क्षार्थाः** ॥ २१ ॥ यु०
२० '**ज्ञाने** मनुते बोधत्यवधरति च बुध्यतेऽवधारयति।
अवयाति चावगच्छत्यवैति लक्षयति वेत्ति जानाति' ॥ २२ ॥
'ज्ञानार्था दर्शनार्थाश्च सन्ति ये केऽपि धातवः।
ते वहन्ति यथौचित्यमविभेदं परस्परम्' ॥ २३ ॥
२१ '**दृढने** निर्धारयति प्रमाति निर्णयति संप्रधारयति।

द्रढयति च निश्चिनोति च परिच्छिनत्ति प्रमाणयति' ॥ २४ ॥

२२ 'विमृश्यत्यालोचयति च वितर्कयत्यूहते विचारयति ।
आलोचते च मनुते विशङ्कते मन्यते च सूचयति ॥ २५ ॥
'चिन्ते चानुमिमीतेऽनुमाति मीमांसते विकल्पयति ।
उन्नयति च विचिकित्सति विविनक्तीति **विचारार्थाः** ' ॥ २६ ॥ यु०

२३ 'दोलायते विमुह्यति संदिग्धे दोलयत्यपि च ।
संशेते च भ्रमति भ्राम्यति चेत्यभिहिता **भ्रान्तौ**' ॥ २७ ॥

२४ '**प्रश्नप्रकाशके** चार्थेऽनुयुङ्क्ते पृच्छतीत्यपि' ।

२५ '**आह्वानव्य**ञ्जकेऽर्थे तु ह्वयत्याकारयत्यपि' ॥ २८ ॥

२६ '**आदिष्टा**वाज्ञपयत्याज्ञापयति च नियोजयति ।
व्यापारयति नियुङ्क्ते निदिशत्यपि शास्ति चादिशति ' ॥ २९ ॥

२७ 'आलपति रपति जल्पत्युदीरयत्यनुपसर्गेऽपि ।
उच्चरति व्याहरति च वदति च निगदत्युदाहरति ॥ ३० ॥
वक्ति ब्रवीति चाचष्टे भाषतेऽभिदधाति च ।
गृणाति भणतीत्येवं **जल्पनार्थस्य** वाचकाः' ॥ ३१ ॥ युग्मम्

२८ '**कथने** तु निवेदयते कथयति निदिशति च प्रकीर्तयति ।
आख्यात्यावेदयति शंसति सूचयति पिशुनयति' ॥ ३२ ॥
धातवः कथनस्यार्थे ये केऽपि परिकीर्तिताः ।
यथौचित्यं प्रकल्प्यन्ते जल्पनार्थेपि ते बुधैः ' ॥ ३३ ॥

२९ '**नादे पटहादीनां** स्वनति ध्वनति च रणत्यपि च' ।
'**निनदे जलदादीनां** रसति स्वनयति च गर्जयति' ॥ ३४ ॥
'रटतीति **कुत्सितरवे** ' '**भृङ्गरवे** झंकरोति गुञ्जति च ' ।
'प्रायः कूजति नदति क्वणति विरौतीति पक्षिणां निनदे' ॥ ३५ ॥

३० '**पठने** पठिताः प्राज्ञैरभ्यस्यति गृणाति च ।
अधीते शिष्यते तद्वत्पठत्यामनतीत्यपि' ॥ ३६ ॥

३१ '**अध्यापने**ऽभिधेया विनयत्यध्यापयत्यपि च ।

व्युत्पादयति च शास्ति च पाठयति शिक्षयत्यपि च' ॥ ३७ ॥
३२ '**व्याख्याने** व्याख्याति व्याचष्टे व्याकरोति विवृणोति' ।
३३ '**संख्याने** संचष्टे गणयति संख्याति संख्ययति' ॥ ३८ ॥
३४ '**रक्षार्थ**विषये पाति गोपायति भुनक्ति च ।
रक्षति त्रायते शास्ति पालयत्यवतीत्यपि' ॥ ३९ ॥
३५ '**आप्लवने**ऽभिषुणोति स्नातीति **स्नाननिर्माणे**' ।
३६ '**परिधानविधौ** वस्ते संव्ययति च परिदधाति च' ॥ ४० ॥
३७ '**अर्चायां** पुनरर्चत्यर्चयति तथार्चते च पूजयति ।
अर्हति महति च महयत्यञ्चति चेत्याहुरर्चायाम्' ॥ ४१ ॥
३८ '**स्मरणे** स्मरति ध्यायत्यध्येति च चिन्तयत्यथ **प्रणतौ**' ।
३९ प्रणमति नमस्करोति प्रणिपतति च वन्दते नमस्यति च' ॥ ४२ ॥
४० '**स्तवने** नौति स्तौति प्रशंसते श्लाघते च वर्णयति ।
ईट्टे कवयति कवते विकत्थते चाभिनन्दति च' ॥ ४३ ॥
४१ 'तपस्यति तपःशब्दे सत्यसत्यपि कर्मणि ।
तप्यते तु तपःशब्दे कर्मणीति **तपःकृतौ** ॥ ४४ ॥
४२ 'इच्छति वाञ्छति काङ्क्षति कामयते लिप्सते वष्टि ।
ईप्सत्यपेक्षते च स्पृहयति गृध्यति च लुभ्यति च ॥ ४५ ॥
आशंसते धनायति समीहते तद्वदाशास्ते ।
अन्विष्यभिलषती**त्यभिलाषे** कविभिरुद्दिष्टाः' ॥ ४६ ॥ युग्मम्
४३ 'अभ्यर्थयते नाथति वृणोति वरयति वृणीते च ।
अर्दति मार्गति मार्गयति याचति याचतेऽ**र्थनार्थाः** स्युः' ॥ ४७ ॥
४४ 'ददते ददाति दिशति च विश्राणयति प्रयच्छति च ॥
उत्सृजति राति वितरत्यर्पयतीति स्मृता **दाने**' ॥ ४८ ॥
४५ 'कवलयति भक्षयति च प्साति च कवलीकरोति खादति च ।
आहरति चाभ्यवहरत्यति च भुंक्ते च विष्वणत्ति ॥ ४९ ॥
'अश्नाति गिलति जक्षिति चर्वति च प्रत्यवस्यति ग्रसते ।
अवलेढि वल्भते च खादयति जेमति **ग्रासे**' ॥ ५० ॥ युग्मम् ॥

४६ 'तृष्णात्युदन्यति तथा पिपासतीत्यपि च **पातुमिच्छायाम्** ।
४७ '**पानविधौ** पिबति धयत्याचमति पीयते रसत्यपि च' ॥ ९१ ॥
४८ '**उपवेशने** निषीदत्युपविशति निविशते चास्ते' ।
४९ '**नृत्यविधाने** नृत्यति नटति च रङ्गति विलसति च' ॥ ९२ ॥
५० 'त्यजति जहाति विमुञ्चत्युज्झत्युत्सृजति परिहरत्यपि च ।
वर्जयति रेचयत्यपि रहयति विरहयति विघटयति ॥ ९३ ॥
विश्लेषयति संन्यस्यत्यपास्यति निरस्यति ।
वियुङ्क्ते विप्रयुङ्क्ते च वियौतीत्**युज्झने** मताः' ॥ ९४ ॥ युग्मम् ॥
५१ '**स्वीकारे** परिगृह्णात्यूरीपूर्वं करोत्युरीपूर्वम् ।
उररीकरोति चाङ्गीकरोति च स्वीकरोति चाद्रियते ॥ ९५ ॥
५२ 'विरमत्यपैति शाम्यत्युपरमति च तद्वदारमति ।
नश्यति निवर्तते च व्येतीति च **विरति**विषयाः स्युः' ॥ ९६ ॥
५३ 'शमयति हरत्यपोहति क्नित्यपनयति नदति नाशयति ।
विरमयति चोपरमयत्यपगमयति चापसारयति ॥ ९७ ॥
लुम्पति च निवर्तयति च मार्जति मार्जयति मार्ष्टि दूरयति ।
अपसर्पति च क्षपयत्यस्यति च प्रोञ्छतीति **शमनार्थाः**' ॥ ९८ ॥
धातवः संति ये केऽपि निराकारार्थवाचकाः ।
शमनार्थे यथौचित्यं तेषामपि समुद्भवः ॥ ९९ ॥
५४ 'अनुपूर्वा गत्यर्था हरति विदधते करोति विदधाति ।
संवदति विडंबयति च तुलयति चेत्य**नुकृतौ** कथिताः' ॥ ६० ॥
५५ 'वर्जयति जयति लघयति तर्जयते हसति चैव भर्त्सयते ।
अधरयति व्यर्थयति गलहस्तयति च तृणीकरोत्यपि च ॥ ६१ ॥
नीचैःकरोति पश्चात्करोति च न्यक्करोति निकरोति ।
अपि धिक्करोत्यपकरोत्यधस्करोत्यपि तिरस्करोत्यपि च ॥ ६२ ॥
अधरीकरोति च लघूकरोति विफलीकरोति विफलयति ।
ह्रेपयति त्रपयति च व्रीडयति च लज्जयत्यपि च ॥ ६३ ॥
निम्नयति न्यञ्चयति च नमयति वितथीकरोति वितथयति ।

न्य... यति । + अत्र विमर्शस्य सत्वं दुर्लभम् ।

अभिभवति पराभवति च परिभवतीत्यपि **पराभवने**' ॥ ६४ ॥
चतुर्भिः कालापकम् ॥

९६ '**निन्दाया**माक्रोशति गर्हति गर्हयति गर्हते द्वेष्टि ।
आक्षिपति शपति निन्दत्यपवदति जुगुप्सते विगायति च' ॥ ६५ ॥

९७ 'ज्ञेया **विलङ्घनायां** विलङ्घते कारकान्वितश्चासौ ।
अत्युपसर्गोपेतः क्रामति शेते च गत्यर्थाः' ॥ ६६ ॥

९८ '**विधुतौ** विधुनोति विनाऽवेन समं मन्यते च मानयति ।
जानाति धीरयत्यपि गणयति हेलयति चेत्यवेन युताः ॥ ६७ ॥

९९ '**प्रतिषेधे** निरुणद्धि प्रत्यादिशति च निवारयति ।
प्रतिहन्त्यपाकरोति च निकरोति च नियन्त्रयति ॥ ॥ ६८ ॥
विघ्नयति निषेधयति प्रत्याख्याति च निषेधतीत्यपि च ।
प्रतिषेधति नियमयति प्रतिषेधयति च नियच्छति च' ॥ ६९ ॥
युग्मम् ॥

'परिभवने निन्दायां विलङ्घने विगणने निराकरणे ।
ये धातवो ऽत्र कथिताः प्रायस्तेषामभेदोऽस्ति' ॥ ७० ॥

६० 'चोरयति स्तेनयति च मुष्णाति क्वचन मुष्यतीत्यपि च ।
अपहरति लुण्ठयत्यपि लुण्ठति चेति स्मृताः **स्तेये**' ॥ ७१ ॥

६१ '**द्रोहविधाने** द्रुह्यति वञ्चत्यपि संदधाति वञ्चयति ।
छलयति च विप्रलभते प्रतारयति च विप्रतारयति' ॥ ७२ ॥

६२ 'मुकुलयति मुद्रयति च संकोचयति च निमीलयति ।
६३ **मीलाकृतौ**, '**हठकृतौ** त्वपकर्षत्याच्छिनत्ति हरतीति' ॥ ७३ ॥

६४ '**दाहे** दहति प्लोषत्योषति च प्लुष्यतीत्यथ' **क्षोदे** ।
६५ 'मृद्नाति म्रदयति च क्षुनत्ति दलयत्ति पिनष्टि चूर्णयति' ॥ ७४ ॥

६६ 'द्यति शकलयति भिनत्ति च्छिनत्ति कृन्तति विदारयत्यपि च ।
छ्यति वृश्चति च लुनाति च खण्डयति भिनत्ति चेति **भेदा-
र्थाः**' ॥ ७५ ॥

२

६७ ' हन्ति हिनस्ति निशुम्भति हिंसयति ध्वंसते निगृह्णाति ।
नाशयति निबर्हयति निबर्हते सूदने च सूदयति ॥ ७६ ॥
संहरति च निर्दलयति निर्वासयति प्रवासयति ।
उद्वासयति च शास्ति विशसति शमयति च दमयतिच ॥ ७७ ॥
उन्मूलयति शृणाति च लम्यति निर्मूलयत्यपि च ।
उत्खनति चोद्धरति च व्यापादयति च विपादयति ॥ ७८ ॥
उज्जासयति मथ्नाति मारयत्युच्छिनत्ति च ।
तृणेढि च क्षिणोतीति **हननार्थ**प्रकाशकाः ॥ ७९ ॥ चतुर्भिः ॥
द्रोहे निमीलने च प्रसभहतौ प्लोषणे च दलने च ।
हनने च धातवो ये हिंसार्थेऽप्युद्भवस्तेषाम् ' ॥ ८० ॥
६८ ' आहन्ति ताडयति चेत्**याहतौ** च' '**भिदोदये** ।
६९ विदीर्यते च दलति स्फुटत्यपि च भिद्यते ' ॥ ८१ ॥
७० 'आयस्यति ताम्यति च श्राम्यति परिखिद्यते प्रयस्यति च ।
ग्लायति म्लायति च क्रामति चेति **श्रमे** कथिताः ' ॥ ८२ ॥
७१ ' दुःखायते विषीदति विखिद्यते तप्यते तथोद्विजते ।
निर्विद्यते च विमनीभवति च विमनायते व्यथते ' ॥ ८३ ॥
क्लिश्यति क्लिश्यते चैव दूयते दुर्मनायते ।
दुर्मनाभवतीत्येवं **वेदनार्थ**निवेदकाः ॥ ८४ ॥ युग्मम् ॥
७२ ' पीडयति नुदति रुजति व्यथयति दुःखाकरोति दुःखयति ।
अर्दयति कदर्थयति क्लिश्नाति च बाधतेऽर्दतेऽर्दति च ' ॥ ८५ ॥
'विधुरयति विह्वलयति ग्लपयति खेदयति तापयति ।
उन्मनयति दुनोति च दुर्मनयति चेति **पीडनार्थाः** स्युः' ॥ ८६ ॥
युग्मम् ॥
७३ ' **अभ्युद्गता**वुद्भवति प्रादुरस्त्याविरस्ति च ।
उन्मीलत्याविरास्ते च प्रादुरास्ते प्रकाशते ॥ ८७ ॥
उदयत्युदेत्युदयते रोहत्युन्मिषति चोज्जिहीते च ।
प्रादुर्भवत्युदञ्चत्याविर्भवति च तथोच्चरति' ॥ ८८ ॥ युग्मम् ॥

७४ '**हर्षे** हृष्यति तुष्यति रमते च प्रीयते च नन्दति च ।
निर्वाति निर्वृणोति च सुखायते मोदते च माद्यति च' ॥ ८९ ॥
७५ 'सुखयति सुखाकरोति च निर्वापयति प्रियाकरोत्यपि च ।
आप्यायते धिनोति च रमयति तोषयति तर्पयति' ॥ ९० ॥
प्रह्लादयति च मदयत्यानन्दयति प्रमोदयति ।
प्रीणाति प्रीणयति च पृणातीति **प्रीणनार्थाः** स्युः' ॥ ९१ ॥
युग्मम् ॥
७६ '**उन्मीलने** विकसति प्रबुध्यते भिद्यते च विदलयति ।
उन्मीलत्युन्मिषति च विजृम्भते स्फुटति वोच्छ्वसिति' ॥ ९२ ॥
७७ '**विकसनकृतौ** भिनत्ति प्रबोधयत्यपि विकासयति ।
उन्मीलयति च दलयत्युन्निद्रयति च विनिद्रयति' ॥ ९३ ॥
७८ '**वृद्ध्यर्थे** कथिता वृद्धैर्वर्धते तद्वदेधते ।
ऋध्नोति ऋध्यते द्वे च स्फायते चोपचीयते' ॥ ९४ ॥
प्ररोहते विसरति प्रसरत्यतिरिच्यते ।
भृशायते तथा मूर्छत्युत्सर्पति विसर्पति' ॥ ९५ ॥ युग्मम् ॥
७९ '**वृद्धिकृतौ** मेदुरयति कन्दलयत्युपचिनोति विशिनष्टि ।
उद्वेलयति च पुष्यति पुष्णाति प्रचुरयत्यपि च' ॥ ९६ ॥
८० 'दृप्यत्यहंकरोति च गर्वति गर्वायते च गर्वयते ।
अवलिप्यते च माद्यत्येवंरूपाः स्मृता **दर्पे**' ॥ ९७ ॥
८१ '**शक्तौ** प्रभवति विभवत्युत्सहते च प्रगल्भते तरति ।
शक्नोति समर्थयते पारयतीष्टेऽध्यवस्यति क्षमते' ॥ ९८ ॥
८२ 'तुल्यं पर्यनुसंयोगे युङ्क्ते प्रतिभिनत्ति च ।
उपालभत इत्येव**मुपालम्भार्थ**वाचकाः' ॥ ९९ ॥
८३ 'क्रुध्यति कुप्यति रुष्यति संरभते चेति **संरम्भे**' ।
८४ **अनुनयने** सान्त्वयति प्रसादयत्यनुनयत्यपि च' ॥ १०० ॥
८५ 'सहते मृष्यति मर्षति मृषयति मर्षयति मर्षते चैव ।
क्षमते तितक्षते च क्षाम्यति चेति **क्षमा**विषयाः' ॥ १०१ ॥

८६ '**करुणाकरणे** दयते ऽनुकम्पते चेति निर्दिष्टौ' ॥
८७ '**परितोषे** परितुष्यत्यनुगृह्णाति प्रसीदति च ॥ १०२ ॥
८८ 'उद्यच्छते प्रयततेऽभियुङ्क्ते च व्यवस्यति ।
उत्तिष्ठते तथोद्युङ्क्ते **इत्युद्यम**समर्थकाः' ॥ १०३ ॥
८९ '**त्रासप्रकाशकेऽर्थे** तु त्रस्यत्याशङ्कते तथा ।
प्रकम्पते च चकते बिभेति क्षुभ्यतीति च' ॥ १०४ ॥
९० '**भयजनने** कम्पयति त्रासयति क्षोभयत्यपि च ।
यदि न स्यात्करणभयं तद्भापयते च भीषयति' ॥ १०५ ॥
९१ '**व्रीडनार्थे** तु जिह्रेति लज्जते त्रपते तथा ।
ह्रणीयते व्रीडयते च व्रीडते विरलं क्वचित्' ॥ १०६ ॥
९२ 'आकर्णयति निशाम्यत्युपवर्णयति च शृणोति निशामयति ।
९३ '**श्रवणेऽनुरञ्जन**विधौ पुनरावर्जयति रञ्जयति' ॥ १०७ ॥
९४ **चित्राप्तौ** विस्मयते चमत्करोती' त्यथा**द्भुतस्य कृतौ** ।
९५ विस्मापयते चित्रीयते चमत्कारयत्यपि च' ॥ १०८ ॥
९६ 'प्रकटयति व्यञ्जयति च व्यनक्ति च व्यञ्जते प्रकाशयति ।
उद्गिरति द्योतयति स्फुटयत्याविष्करोत्यपि च' ॥ १०९ ॥
स्फुटीकरोति प्रकटीकरोति विवृणोति च ।
वृणीते च तया व्यक्तीकरोतीति **प्रकाशने**' ॥ ११० ॥ युग्मम् ॥
९७ 'निह्नुतेऽपह्नुते चैव संवृणोत्यावृणोति च ।
स्थगयत्यावृणीते च संवृणीते निगूहति' ॥ १११ ॥
अपलपति गोपयत्यपि गोपायत्यपिदधाति पिदधाति ।
पिधत्ते ऽन्तर्दधाति च तिरोदधाति च व्यवदधात्यपि च' ॥ ११२ ॥
निचुलयति निस्तृणाति च स्तृणोति च च्छादयत्यपि च ।
अन्तरयति तिरयति चेत्**याच्छादन**विषयिणः समाख्याताः' ॥ ११३ ॥
त्रिभिः ॥

---

१ 'करणभये तु कुञ्चिकयैनं भाययति'

९८ 'पूरयति पूर्यते च व्याप्नोति व्यश्नुते पिपर्त्यपि च ।
भरते विगाहते चेत्यर्थोऽभिव्याप्तिसंबन्धे' ॥ ११४ ॥
९९ 'आस्वादयत्यनुभवत्युपजीवति चोपयुङ्क्ते च ।
उपभुङ्क्ते निर्विशतीत्युपयोगे योग्यतां याताः' ॥ ११५ ॥
१०० 'उपयच्छति च परिणयत्युद्वहति विवहतीति **परिणयने** ।
१०१ '**अभिसरणे** त्वभिगच्छत्यभिसरति तथाभिसारयति' ॥ ११६ ॥
१०२ 'संवाहयति करोतीत्युक्तौ **संवाहने**' 'ऽथ **परिरम्भे** ।
१०३ आलिङ्गत्याश्लिषति परिरभति चोपगूहते स्वजते' ॥ ११७ ॥
१०४ 'आमृशति परामृशति स्पृशतीति **स्पर्श**संबन्धे' ।
१०५ **सुरभीकरणे** सुरभीकरोति सुरभयति वासयति' ॥ ११८ ॥
१०६ '**जागरणे** जागर्ति प्रबुध्यते' चाप्यनन्तरं '**स्वापे** ।
१०७ शेते निद्रायति च स्वपिति च निद्रायते च निद्राति' ॥ ११९ ॥
१०८ 'निवसति निलीयतेऽपि च तिष्ठति चेति **स्थिता**' 'वथो**ध्यास्तौ** ।
१०९ आरोहत्यधिशेतेऽध्यास्तेऽधिवसति तथाऽधितिष्ठति च' ॥ १२० ॥
११० '**चलने** चलति प्रेङ्खति विकम्पते वेपते च वेल्लति च ।
त्वङ्गति रङ्गति वल्गति लोलति च स्पन्दते परिस्फुरति' ॥ १२१ ॥
१११ 'कम्पयति प्रेङ्खयति च लुलयति दोलयति धुवति तरलयति ।
धूनोत्यपि च धुनोति च धुनाति धूनयति चेति **कम्पकृतौ**' ॥१२२॥
११२ 'च्यवते पतयति पतति भ्रश्यति च भ्रंशते तथा क्षरति ।
विस्रंसते च विगलति विशीर्यते चेति **पतनार्थाः**' ॥ १२३ ॥
११३ '**कालक्षेपे** चिरयति विलम्बते' 'चाथ **निर्गमने** ।
११४ क्षपयत्यतिवाहयति च निस्तरयति नयति नियमयति' ॥ १२४ ॥
११५ 'निर्वातिऽविध्यायति चेत्य**र्चिर्नाशे**ऽ' 'थ **तेमने** ।
११६ 'तिम्यति स्ति (स्ती) म्यती स्विद्यत्युनत्ति क्लिद्यती-
त्यपि' ॥ १२५ ॥
११७ '**स्रवणव्यञ्जके**ऽर्थे तु श्चोतति स्यन्दते तथा ।
वमत्यपि क्षरति च स्रवति द्रवतीत्यपि' ॥ १२६ ॥

११८ '**स्नापन**विधौ प्रयोज्या स्नपयत्युक्षति च सिञ्चति च' ।
११९ 'नेनेक्ति शोधयति च प्रक्षालयतीति **शोधने** वाच्याः' ॥ १२७ ॥
१२० 'छुरयति देग्धि च लिम्पत्युद्वर्त्तयतीतिलेपनार्थाः स्युः' ।
१२१ कर्बुरयति शबलयति किर्मीरयतीति **कर्बुरणे**' ॥ १२८ ॥
१२२ 'द्योतते शोभते भाति भ्राजते च विराजते ।
रोचते दीप्यते तद्वद्भासते च प्रकाशते ॥ १२९ ॥
चकास्ति चञ्चति लसत्युल्लसत्यपि शोभते ।
विलसत्यैवमाद्याः स्यु**र्भ्राजनार्थ**प्रकाशकाः' ॥ १३० ॥
युग्मम् ॥
१२३ '**नेपथ्यविरचना**यां मण्डति भूषत्यलंकरोत्यपि च ।
मण्डयति भूषयत्यपि परिष्करोति प्रसाधयति' ॥ १३१ ॥
१२४ 'पावयति पवित्रयति च पवते च पुनाति चेति **पवनार्थाः** स्युः' ।
१२५ 'क्रीडति विहरति रमते खेलति खेलयति चेति **खेलार्थाः**' ॥ १३२ ॥
इति काव्यकौतुकितया त्वरिततरं वृत्तवर्णपरिपूर्त्यै ।
एकैकस्मिन्नर्थे संकलिता धातवोऽनेके ॥ १३३ ॥

इति श्रीविजयानन्दकविविरचिते क्रियाकलापे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इदानीं धातवः केपि कीर्त्यन्तेऽत्र प्रकीर्णकाः ।
ये नाययुः संकलनां द्वितीयाध्यायसंग्रहे ॥ १ ॥
१२६ 'अनुजानात्यनुमनुतेऽनुमन्यते चे**त्यनुज्ञायाम्**' ।
१२७ '**न्यासे** न्यस्यति निदधात्यारोपयति च निवेशयति' ॥ २ ॥
१२८ '**परिवेष्टने** प्रदिष्टा वलयति वेष्टयति परिवृणोत्यपि च' ।
१२९ 'संयच्छत्यामुञ्चति नह्यति बध्नाति चेति **बन्धार्थाः**' ॥ ३ ॥
१३० 'नमयत्यावर्जयति च नामयतीत्यपि च **नामार्थाः** ।
१३१ 'व्यावर्त्तते च वलते विवर्तते बलयतीति **वलनार्थाः**' ॥ ४ ॥
१३२ 'निर्गच्छति निष्क्रामति निरेति निःसरति निर्याति' ।
१३३ '**निस्सरणे**' 'ऽथ **प्रहृतौ** प्रहरति विध्यति शरव्ययीत' ॥ ५ ॥ यति
१३४ '**सक्तौ** मिलति श्लिष्यत्यासज्जति युज्यते लगति' ।

१३५ '**घर्षणविधौ** तु वर्षति विलिखत्युल्लिखति कषति घटयति च' ॥ ६ ॥
१३६ 'विरुणद्धि विगृह्णातीत्युक्तौ **विग्रहकृता**' वथा '**रम्भे**' ।
१३७ आरभते प्रस्तौति प्रक्रमते चाप्युपक्रमते ॥ ७ ॥
१३८ 'उपनयति ढौकयत्युपहरतीत्य**युपहृतौ' समाप्तौ** तु ' ।
१३९ 'अवसाययति समापयति निःशेषयति चाप्यशेषयति' ॥ ८ ॥
१४० '**प्राणधारणे** प्रदिष्टाः प्राणित्युच्छ्वसिति जीवति च' ।
१४१–१४२ ' **वायौ** प्रवहति वाति ' '**व्यजने** तु व्यजयति बीजयति ' ॥ ९ ॥
१४३ 'विकिरति विक्षिपतीति च **विक्षिप्तौ' 'प्रत्यये** तु मानयति
१४४ संभावयति तथैव प्रत्येति श्रद्दधात्यपि च' ॥ १० ॥
१४५ '**ईर्ष्याधिगता**वीर्ष्यत्यसूयतीत्येतयोर्विभेदोऽस्ति' ।
१४६ '**पाकप्रकाशके**ऽर्थे रन्धयति तथैव सेधयति' ॥ ११ ॥
१४७ '**आप्रच्छने** सहाङा मन्त्रयते पृच्छते च '**संहर्षे** ।
१४८ 'प्रतिगर्जति संह्वयत्याह्वयति स्पर्धते मिषति' ॥ १२ ॥
१४९ 'आहरति चानयति चे**त्यानयनार्थौ** विनिर्दिष्टौ' ।
१५० 'अवरोहत्यवतरतीत्य**वतरणे** वाहनादिभ्यः' ॥ १३ ॥
१५१ 'विद्राति विद्रवत्यपि पलायते नश्यतीति **विद्रवणे**' ।
१५२–१५३ '**मोहे** मुह्यति मूर्छति' '**परिचयने** परिचिनोति संस्तौति' ॥ १४ ॥
१५४ 'विश्रम्भते विश्वसितीत्युक्तौ **विश्रम्भ**वाचकौ' ।
१५५ 'ईहते चेष्टते चेति **चेष्टायां** परिकीर्तितौ' ॥ १५ ॥
१५६ 'स्वदते रोचते चेति **स्वदने**' 'ऽथ **प्रतीक्षणे** ।
१५७ 'पालयत्यनुना सार्धं प्रतिना च प्रतीक्षते' ॥ १६ ॥
१५८ 'युज्यते घटते चैव संभवत्युपपद्यते' ।
१५९ '**संभवे**ऽथ' '**चिकित्सायां** चिकित्सति भिषज्यते' ॥ १७ ॥
१६० 'मज्जति ब्रुडतीत्युक्ता **मज्जने**' ऽथा**पराधने** ।
१६१ विराध्नोत्यपराध्नोति विराध्यत्यपराध्यति' ॥ १८ ॥

१६२ **अनुतापविधौ** प्राहुरनुशेतेऽनुतप्यते' ।
१६३ 'संनह्यते **संनहने** तथा संवर्मयत्यपि' ॥ १९ ॥
१६४ 'कथितौ **कर्षण**विधौ कर्षति कृषती' 'त्यर्थौ **विसंवादे** ।
१६५ व्यभिचरति विघटतेऽपि च विसंवदत्यपि विपर्येति' ॥ २० ॥
१६६ '**प्रतिबिंबे** प्रतिफलति स्फुरति संक्रामती' 'त्यथा**हुत्याम्** ।
१६७ स्वाहाकरोति तद्वद्वषट्करोति च जुहोत्यपि च' ॥ २१ ॥
१६८ 'कथितौ **प्रतिक्रियायां** प्रतिविदधाति प्रतिकरोत्यपि च' ॥
१६९ 'योज्याश्च **योजना**यां युनक्ति योजयति घटयति च ॥ २२ ॥
X १७० एकैकसंभवाः काश्चिदर्थमर्थं प्रति क्रियाः ।
अप्रसिद्धाः प्रसिद्धाश्च संप्रति व्याहरामहे ॥ २३ ॥
१७१ 'कथयति **कथनस्यार्थे**' '**भिक्षार्थे** भिक्षते पुनः' ।
१७३ '**क्षुतक्रियायां** क्षौतीति' '**कासनार्थे** तु कासते' ॥ २४ ॥
१७५ 'दोग्धीति **दोहनस्यार्थे**' 'प्रस्तौति **प्रस्तवे** पुनः' ।
१७७ '**कण्डूयते** तु कण्डूयत्याघ्राणार्थे तु जिघ्रति' ॥ २५ ॥
१७९ 'धमति **ध्मान**वाच्येर्थे' '**सज्जनार्थे** तु सज्जति' ।
१८१ 'परीक्षते **परीक्षायाम्**' '**चुम्बनार्थे** तु चुम्बति' ॥ २६ ॥
१८३ 'घूर्णते **घूर्णनस्यार्थे**' '**शोचनार्थे** तु शोचति' ।
१८५ 'अनक्तीत्य**ञ्जने** प्राहुर्' **अभ्यक्ता**वभ्यनक्ति च' ॥ २७ ॥
१८७ 'दीव्यति **द्यूतखेलायां**' 'स्निह्यति **स्नेहधारणे**' ।
१८९ 'त्रुट्यति **त्रोटनस्यार्थे**' 'निरुञ्छति **निरुञ्छने**' ॥ २८ ॥
१९१ 'हसतीति **हसस्यार्थे**' 'स्मयते **ऽल्पहसे** पुनः' ।
१९३ 'जृम्भते **जृम्भणस्यार्थे**' **रिषणार्थे** तु रिषति' ॥ २९ ॥
१९५ 'हेषते **हेषणेऽश्वस्य**' बृंहते **द्विपबृंहणे**' ।
१९७ 'तक्ष्णोति **तक्षणस्यार्थे**' '**शोषणार्थे** तु शुष्यति' ॥ ३० ॥
१९९ 'युध्यते **योधनस्यार्थे**' '**तृप्तिप्राप्तौ** तु तृप्यति' ।
२०१ '**प्रवेशार्थे** प्रविशति' '**प्रतीष्टौ** तु प्रतीच्छति' ॥ ३१ ॥
२०२ '**गानस्यार्थे** तु गायत्यु' 'पवीणयतीति **वीणया गाने**'

२०६ '**व्यापारे** व्याप्रियते' '**संदेशार्थे** तु संदिशति' ॥ ३२ ॥
२०७ '**उड्डयने** तूड्डयते' 'परिवेषयतीति **परिवेषे**' ।
२०९ '**विश्रामे** विश्राम्यति' 'सभाजयति **सभाजनस्यार्थे**' ॥ ३३ ॥
२११ 'क्रीणाति स्यात्**क्रीतौ**' 'विक्रीणीते **विक्रयस्यार्थे**' ।
२१३ 'विभजति **विभागकरणे**' '**तन्तुग्रथने** स्मृतो वयति' ॥ ३४ ॥
२१५ '**निःश्वासे** निःश्वसिति' '**व्ययने** तु व्ययति चेति प्राहुः ।
२१७ '**संधुक्षण**विषयार्थे संधुक्षयतीति' 'फलति **फलनार्थे**' ॥ ३५ ॥
२१९ '**पुष्पप्रादुर्भावे** पुष्प्यति' 'शब्दायते च **शब्दकृतौ**' ।
२२१ 'वाष्पायते **बाष्पोद्गमने**' 'फेनायते तु **फेनकृतौ**' ॥ ३६ ॥
२२३ 'उत्तिष्ठत्युत्थाने' '**तरणस्यार्थे** पुनस्तरति' ।
२२५ 'वाचयति **वाचनविधौ**' '**मृगरमणे** रजयतीत्याहुः' ३७ ॥
२२७ 'वपतीत्यु**प्तिविधाने**' '**गजप्रहारे** तु परिणमति' ।
२२९ 'वैरायते तु **वैरप्रवर्तने**' 'दशति **दशनार्थे**' ॥ ३८ ॥
२३१ 'लालयति **लालनविधौ**' 'अभिषेणयतीति **सेनया याने**' ।
२३३ 'कलहायते च **कलहप्रवर्तने**' '**लेखने** लिखति' ॥ ३९ ॥
२३४ 'अतिहस्तयतीत्याहु**र्हस्तेनातिक्रमे** सति' ।
२३५ 'उपश्लोकयतीत्याहुः सति श्लो**कैरुपस्तवे** ॥ ४० ॥
२३६ 'अर्थे तु **लोहितीभावसंबद्धे** लोहितायते' ।
२३७ 'ऊष्मायत इति प्राहु**रूष्मणोद्गमने** सति' ॥ ४१ ॥
२३९ '**अवधाने** ऽवदधाति' 'प्रमाद्यतीत्य**नवधाने** तु' ।
२४१ 'त्वरते पुन**स्त्वरायाम्**' 'उदसता इति **विदुरुदास्तौ**तु' ॥४२॥

अत्र ये धातवो नोक्ता विस्मृत्याऽवज्ञयाऽपि वा ।
ज्ञेयाः कवीन्द्रसंबद्धे धातुपारायणे च ते ॥ ४३ ॥

इति श्रीविजयानन्दकविविरचिते क्रियाकलापे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ये धातवो यदर्थाः समर्थितास्ते विहाय निजमर्थम् ॥
प्रथयन्त्यन्यार्थानां धातूनामर्थमुक्तिवैचित्र्यात् ॥ १ ॥
'प्राघुणिकातिथिगोचरविषयादिषु बहुविधेषु शब्देषु ।
दृक्पर्यायैः शब्दैः संबद्धेषु श्रितेषु कर्मत्वम् ॥ २ ॥

प्रेक्षणार्थप्रवृत्तानां धातूनामर्थसंगतिम् ।
उदीरयन्ति सुव्यक्तं करणार्था अपि क्रियाः' ॥ ३ ॥ युग्मम्
' दृक्पर्यायेषु शब्देषु करणत्वं गतेषु च ।
यान्त्यर्थप्रेक्षणार्थानां पानार्था अपि धातवः ॥ ४ ॥
नयनातिथिं विधत्ते, नेत्रप्राघुणकमातनुते ।
दृग्गोचरीं करोति च, लोचनविषयं च निर्माति ॥ ५ ॥
नयनातिथिं च गमयति, नेत्रप्राघुणकतां च लम्भयति ।
दृग्गोचरतां नयति, लोचनविषयत्वमापयति ॥ ६ ॥
दृष्टिमुपनयति, च दृशोरुपहरति, नेत्रयोश्च ढौकयति ।
पिबति दृशा, नयनाभ्यां रसयति चेत्याद्युदाहृतयः ॥ ७ ॥
आकर्णनार्थधातूनां व्युत्पत्तिः पूर्ववद्भवेत् ।
इह तु श्रोत्रपर्यायाः शब्दा योज्याः, 'तथा गिरः ॥ ८ ॥
सत्सु पर्यायशब्देषु प्रतिपन्नेषु कर्मताम् ।
यान्त्यर्थं जल्पनार्थानां ग्रहणार्था अपि क्रियाः ॥ ९ ॥
अथवा वाक्यपर्याये शब्दौघे कर्मतां गते ।
यान्त्यर्थं जल्पनार्थानां करणार्था अपि क्रियाः ॥ १० ॥
गिरमादत्ते, वाचं गृह्णाति, भारतीं प्रकाशयति ।
प्रकटीकरोति वाणीमित्यादि स्यादुदाहरणम् ॥ ११ ॥
' अप्यादानगतायातसेवाप्तिधारणार्थकैः ।
अपि स्वीकारवद्वृत्तिश्चुंबनालिङ्गनादिभिः ॥ १२ ॥
प्रबोधनार्थधातूनां सम्यगर्थः प्रतीयते ।
हर्षवाचिषु शब्देषु प्रतिपन्नेषु कर्मताम् ॥ १३ ॥ युग्मम् ॥
मुदमादत्ते, संमदमधिगच्छति, निर्वृतिं च विवृणोति ।
परिशीलति परितोषं, प्रमुदं याति, प्रमोदमायाति ॥ १४ ॥
आलिङ्गत्यानन्दं, प्रीतिं चुम्बति, धृतिं च धारयति ।
स्वीकुरुते हर्षमिति प्रत्येतव्या उदाहृतयः ॥ १५ ॥
शब्दौघे मुदितादौ वा प्राप्ते कर्तृविशेषणम् ॥
यान्त्यर्थं मोदनार्थानां संपत्त्यर्था अपि क्रियाः ॥ १६ ॥

संपद्यते प्रहृष्टः, संतुष्टो भवति जायते प्रीतः ।
निष्पद्यते प्रमुदितः स्यादेवंविधमुदाहरणम्' ॥ १७ ॥
'धातूनां तु भयार्थानां व्युत्पत्तिः पूर्ववद्भवेत् ।
योज्याः शब्दा भयाद्याश्च भीताद्याश्च क्रमादिह ॥ १८ ॥
'धातूनां लज्जनार्थानां व्युत्पत्तिः पूर्ववद्भवेत् ।
योज्यास्तु ह्रीमुखाः शब्दा ह्रीणाद्याश्च क्रमादिह ॥ १९ ॥
धातूनां विस्मयार्थानां व्युत्पत्तिः पूर्ववद्भवेत् ।
चित्राद्या विस्मया (स्मिता) द्याश्च योज्याः शब्दाः क्रमात्पुनः' ॥ २० ॥
'धातूनां व्यथनार्थानां व्युत्पत्तिः पूर्ववद्भवेत् ।
व्यथार्था व्यथितार्थाश्च शब्दा योज्याः क्रमेण तु ॥ २१ ॥
हर्षादौ शब्दगणे कर्मणि वा संप्रदानिते पात्रे ।
विश्राणनार्थकैरपि युज्यन्ते प्रीणनार्थभृतः' ॥ २२ ॥
उत्पादयति प्रमुदं, प्रीतिं जनयति, च हर्षमादत्ते ।
प्रमुदं ददाति, हर्षं दिशति, मुदं यच्छतीत्युदाहृतयः ॥ २३ ॥
'धातूनां भावनार्थानां व्युत्पत्तिः पूर्ववद्भवेत् ।
इह तु ते सपर्यायाः शब्दा योज्या यथाक्रमम्' ॥ २४ ॥
'धातूनां ह्रेपणार्थानां व्युत्पत्तिः पूर्ववद्भवेत् ।
ह्रीपर्यायान्पुनः शब्दानिह न्यस्येद्यथायथम् ॥ २५ ॥
'विस्मापनार्थधातूनां व्युत्पत्तिः पूर्ववद्भवेत् ।
इह विस्मयपर्यायाञ्शब्दांश्च विनियोजयेत्' ॥ २६ ॥
'धातूनां व्यथनार्थानां व्युत्पत्तिः पूर्ववद्भवेत् ।
वेदनावाचिनः शब्दानिह न्यस्येद्यथायथम्' ॥ २७ ॥
औपम्योपमितितुलातुलनासाम्योपमानादौ ।
कर्मणि शब्दसमूहे प्रतिमायाः कलितसंबन्धे' ॥ २८ ॥
'धातूनां तुलनार्थानां सम्यगर्थः प्रतीयते ।
दशभिः पूर्वमाख्यातैरादानार्थमुखैरपि' ॥ २९ ॥ युग्मम् ॥
'शब्दौघे सौहृदादौ वा कर्मत्वमभिगच्छति ।
सहयोगतृतीयायां प्रतिमल्ले समीयुषि' ॥ ३० ॥

यान्त्यर्थतुलनार्थानां करणार्था अपि क्रियाः ।
अथवा दश पूर्वोक्ता आदानार्थमुखा अपि ॥ ३१ ॥ ' युग्मम् ॥
उदाहरणविन्यासः स्वयमेव विचक्षणैः ॥
तत्र तत्र विधातव्यः किंयदत्र निगद्यते ॥ ३२ ॥
' विभ्रमविलासलक्ष्मीश्रीरुचिलावण्यकान्तिसुषमाद्यैः ।
कर्मणि शब्दसमूहे संबन्धमवाप्यते विपक्षे च ' ॥ ३३ ॥
धातूनां बिर्जयार्थानां सम्यगर्थः प्रतीयते ।
चूर्णच्छेदनविध्वंसस्तेयापनयनार्थकैः ' ॥ ३४ ॥ युग्मम् ॥
शब्दौघगुणसौभाग्यमहिमादौ च कर्मणि ।
धातूनां निर्जयार्थानां व्युत्पत्तिः पूर्ववद्भवेत् ॥ ३५ ॥
शब्दौघे कीर्तिपर्याये दर्पवाच्ये च कर्मणि ।
धातूनां निर्जयार्थानां व्युत्पत्तिः पूर्ववद्भवेत् ॥ ३६ ॥
उदाहरणविन्यासः—
' शमनार्थाः क्वचिद्गम्याः पानार्थैरपि धातुभिः । '
तथाहि पवनस्स्वेदमाचामति मुखं तव ॥ ३७ ॥
' शमनार्थाः क्वचिद्गम्याः स्तेयार्थैरपि धातुभिः ।
यथा मुष्णाति धीरत्वं मधुमासस्तपस्विनाम् ' ॥ ३८ ॥
' त्यजनार्थाः प्रतीयन्ते प्रेषणार्थैरपि क्वचित् ।
सखि प्रहीयतां मान इत्यादि स्यादुदाहृतिः ॥ ३९ ॥
' धातुभिर्नृत्यविश्रामक्रीडनार्थैरपि क्वचित् ' ।
प्रतीयन्ते निवासार्थास्तदुदाहरणं यथा ॥ ४० ॥
त्वदुरसि नृत्यति लक्ष्मीर्विश्राम्यति भारती भवद्वक्त्रे ।
क्रीडति च कल्पवल्लिर्दानैकरसे करे भवतः ॥ ४१ ॥
जातु पूजासमुचिते क्वचिद्गौरवयोगतः ।
अन्यार्थधातुमादध्याद्धातोः कस्यचिदास्पदे ॥ ४२ ॥
विभूषय ममावासं ममावासं कृतार्थय ।
सनाथय ममावासं ममावासं पवित्रय ॥ ४३ ॥
विभूष्यतामिदं पीठमिदं पीठं कृतार्थ्यताम् ।

सनाथ्यतामिदं पीठमिदं पीठं पवित्र्यताम् ॥ ४४ ॥
इहागमनसंबन्धमुपवेशनवार्तं च ।
व्यक्तमेवार्थसामर्थ्यं यथाक्रममवाप्यते ॥ ४९ ॥
नाम्नोऽनन्ताः क्रियाः काश्चिदिदानीमभिदध्महे ।
व्युत्पाद्याः सुन्दरैः शब्दैः कवित्वार्थवशादिमाः ॥ ४६ ॥
अंकुरयति कोरकयति पल्लवयति बहुलयत्यपि च ।
आकुलयति कुण्डलयति कण्टकयति कुटिलयत्यपि च ॥ ९७ ॥
मन्थरयति दन्तुरयत्यधरयति च बधिरयत्यपि च ।
विफलयति च सफलयति च वर्तुलयति सकलयत्यपि च ॥ ४८ ॥
अङ्कुशयति वागुरयति निगडयति च निबिडयत्यपि च ।
स्थपुटयति ताण्डवयति स्तबकयति तरङ्गयत्यपि च ॥ ४९ ॥
धवलयति गौरवयति च पाटलयत्यरुणयत्यपि च ।
मेचकयति पिञ्जरयति धूसरयति मलिनयत्यपि च ॥ ९० ॥
उज्ज्वलयति निर्मलयत्युत्तंसयत्यवतंसयति ।
मधुरयति विधुरयति पुलकयति तिलकयत्यपि च ॥ ९१ ॥
सामस्त्यादभिधातुं नाम्नोऽनन्ताः के नाम पार्यन्ते ।
अभिधानशास्त्रदृष्टाच्छब्दादेव स्वयं योज्याः ॥ ९२ ॥
पूर्वं पूर्वकविप्रणीतविविधग्रन्थेषु दृष्टास्ततो
निर्णीता हृदये निरूप्य निपुणं ये धातुपारायणम् ।
धातूनां तनुधीरपि व्यरचयंस्तेषामिमं संग्रहं
विद्यानन्दकविर्विशुद्धहृदयः कायस्थवंशोद्भवः ॥ ९३ ॥
व्युत्पत्तिवर्त्मन्यकृतप्रवेशैः शास्त्रं जडैर्नेदमुदीक्षणीयम् ।
धात्वर्थतन्मात्रनिरूपणेन यतो मतिर्मोहमुपैति तेषाम् ॥ ९४ ॥
इमाः प्रत्यक्षपीयूषसमृद्धिमधुराः क्रियाः ।
समस्ताः सन्तु धीराणामुपयोगादुपक्रियाः ॥ ९९ ॥

इति सारस्वतोद्धारकायस्थकुलावतारविजयानन्दकृतौ क्रियाकलापे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीक्रियाकलापः संपूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

धातुरूपभेदः ।

ये धातवः सन्ति गणान्तरेषु वर्णार्थनिर्देशपदैरभिन्नाः ।
विभिन्नशब्दप्रतिपादनार्थं रूपाणि तेषां समुदाहरिष्ये ॥ १ ॥

भूवादिषूभयपदी '**बुध बोधने**' ऽस्ति
रूपद्वयं भवति बोधति बोधते च ।
दैवादिकोऽपि स बुधिर्गदितोऽनुदात्ते-
द्रूपं तृतीयमपि बुध्यत इत्यमुत्र ॥ २ ॥

'**पुष्टौ पुषिः**' पृथुगणे प्रथमोपदिष्टः
क्रैयादिकः स च दिवादिषु संप्रदिष्टः ।
रूपत्रयं त्रिषु गणेषु पुषेः प्रवेशा-
त्पुष्णाति पुष्यति कृते शपि पोषतीति ॥ ३ ॥

धातुः '**ष्ठिवु निरसने**' गदितो दिवादौ
भौवादिरप्यभिहितोऽथ समानरूपः ।
निष्ठीव्यतीति भवति श्यनि रूपमेकं
निष्ठीवतीत्यपरमस्य वदन्ति रूपम् ॥ ४ ॥

तौदादिकः '**सृज विसर्ग**' इति प्रसिद्धो
दैवादिकोपि स सृजिः पठितोऽनुदात्तेत् ।
रूपद्वयं सृजति सृज्यत इत्यमुत्र
तद्वल्लिशेर्लिशति लिश्यति लिश्यते वा ॥ ५ ॥

भौवादिकः '**कृष विलेखन**' इत्युदात्ते-
त्तौदादिकोपि कृषतिः स्वरितानुबन्धः ।
रूपं ततोऽस्य कृषते कृषतीति पक्षे
जाते लघूपधगुणे शपि कर्षतीति ॥ ६ ॥

---

१ भ्वादिगणः । २ '**लिश अल्पीभावे**' ।

वेत्ति रूपं **'विद ज्ञाने'** विन्ते **'विद विचारणे।**
विद्यते **'विद सत्तायां' लाभे** विन्दति विन्दते॥ ७॥
भौवादिको **'लुठ विलोडन'** इत्यमुष्मि–
न्दैवादिकेऽपि सति लुठ्यति लोठते च।
स्नेहार्थकस्य **'ञिमिदे'** स्तु मिदेर्गुणेन
रूपद्वयं भवति मेद्यति मेदते च॥ ८॥
धातोः **'क्षिप प्रेरण'** इत्यमुष्य तौदादिकस्य स्वरितानुबन्धात्।
रूपद्वयं स्यात्क्षिपते क्षिपन्ति क्षिप्यन्ति रूपं च दिवादिपाठात्॥
'षिञ्बन्धने' स्वादिगणोपदिष्टो निर्दिश्यते क्र्यादिगणोपि तस्य।
सिनोति ञित्त्वात्सिनुते सिनीते सिनाति रूपाणि भवन्त्यमूनि॥ १०॥
यो भूवादि**र्भ्रमणवचने घोणतिः** सोऽनुदात्ते–
त्तद्वद्**घूर्णिः 'स्फुट विकसने'** यस्तुदादौ त्रयोऽपि।
निर्दिश्यन्ते स्फुटति घुणति स्फोटते घोणते च।
द्वे द्वे रूपे शपि च भवतो घूर्णते घूर्णतीति॥ ११॥
यद्वद्**द्रञ्जे**रुभयपदिता **शप्यते**स्तद्वदेव
तौ भौवादी मुनिभिरुदितौ तुल्यरूपौ दिवादी।
एकैकस्मिञ् शपति शपते शप्यते शप्यतीति
चातूरूप्यं रजति रजते रज्यते रज्यतीति॥ १२॥
यो भूवादौ **शदि**रभिहितः शातनेऽसौ तुदादि–
र्द्वावप्येतौ विहितशशपावप्यभिन्नस्वरूपौ।
शीयादेशे सति शपि भवेच्छीयते शीयते च
रूपाभेदे पठनमुभयोर्यद्वयोश्च स्वरार्थः॥ १३॥
स्पष्टं दृष्टो दिवादौ **नभि-तुभि**- सहितः क्षुभ्यतिः क्र्यादिवर्गे
भूवादौ चानुदात्तेदिह शपि नभते तोभते क्षोभते च।
नभ्यत्यन्यत्र वर्गे श्यनि भवति सदा तुभ्यति क्षुभ्यतीति
क्षुभ्नातीति प्रयोगो नभि-तुभिविषयेऽपीदृशः श्नाविधानात्॥ १४॥

---

१ छन्दोनुरोधाद्बहुवचनमुदाहृतम्।

भूवादौ **'काशृ दीप्ताविं'** ति परिपठितो योनुदात्तेत्स एव
प्रोक्तस्तद्वद्दिवादौ **क्षमि**रपि सहने योनुदात्तेद्दिवादौ ।
काशेस्तावत्सकाशाच्छ्यनि शपि भवतः काश्यते काशते वा
द्वे द्वे रूपे क्षमेस्तु क्षमत इति शपा क्षाम्यतीति श्यना च ॥ १५ ॥
'कड मद' इति धातुः पठ्यते भूतुदादौ
कडति कडति रूपं तूभयोस्तुल्यमेव ।
किमुभयगणपाठे कार्यमेतन्न वाच्यं
स्वरकृत इह भेदः शप्शयोरस्ति यस्मात् ॥ १६ ॥
खिदिरयमनुदात्तेद्दैन्यवाची दिवादिः
स च भवति रुधादिस्तादृशः सुप्रसिद्धः ।
श्नमि सति कृतलोपे खिन्त इत्येकरूपं
श्यनि कृत इदमन्यत्खिद्यते चास्य रूपम् ॥ १७ ॥
संपर्के **पृचि**[१]रात्मनेपदितयाऽदादौ गणे संमतः
पृक्ते तस्य पृणक्ति रूपमपरं रौधादिकस्य श्नमि ।
ण्यन्तात्पर्चति पर्चयत्यपि तथा स्यादाधृषीयात्ततो
व्यञ्जेरेवं **विचेस्तु** तद्वदखिलं **हिंसे**रदादिं विना ॥ १८ ॥
क्र्यादौ चापि दिवादि**मन्थति**रयं भौवादिकोपि स्मृत-
स्तस्मान्मन्थति मथ्यति प्रकृतितो मथ्नाति तुल्यक्रियः ।
वृद्धौ धातु**ऋधि**र्दिवादिपठितः स्वादिः स एवापि य-
च्छ्नावृध्नोति, समृध्यति श्यनि कृते, रूपद्वयं सिध्यति ॥ १९ ॥
ये भूवादिषु धातवः कतिपये तेषां चुरादिष्वथो
पाठात्स्वार्थणिचां णिजन्तमपि यद्रूपं तदाख्यायते ।
पूजायां पठितो**र्हति**र्णिचि कृते तस्यार्हयत्यर्हति
म्लेच्छेर्म्लेच्छयतीति रूपमपरं म्लेच्छत्यभिन्नार्थता ॥ २० ॥
त्यागे तस्य **रहिर्यथा** रहयतीत्येवं च रूपद्वयं
तद्वद्वौ **चह कम्पने**[२] मति[३] (?) तथा तत्र प्रयोगद्वयम् ।
भूषायां तु विभाजने **मडि वटी**त्येतद्वयं पठ्यते

१ एवकारोऽपेरर्थे । २ कल्कने । ३ महि ।

मण्डेर्मण्डयतीति मण्डति तथा वण्टेस्तथैव द्वयम् ॥ २१ ॥
लुम्बिस्तुम्बिरिहार्दने निगदितः **कुम्बि**स्तथाच्छादने ।
लुम्बेर्लुम्बयतीति लुम्बति तथा तुम्बेश्च कुम्बेरपि ।
निर्दिष्टः '**शुषि शोषणे**' गुणकृतो **बुक्कि**स्तथा भाषणे ॥
बुक्केर्बुक्कयतीति बुक्कति भवत्येषैव गुण्ठेर्गतिः ॥ २२ ॥
संघाते **पिडि**धातुरेष ऋषिभिर्भौवादिको भाषितो ।
'**भाम क्रोध**' इति प्रयोगनिपुणैश्चौरादिकावप्ययम् ॥
पिण्डेः पिण्डयतीति पिण्डत इति द्वैरूप्यमाभाष्यते
भामेर्भामयतीति भामत इति ज्ञेयं तथैव द्वयम् ॥ २३ ॥
भूवादावयमेव '**भूषतिरलंकारे**' चुरादौ पुन—
स्तद्वच्चापि '**विदारणे दलि**' रतः प्रत्येकमेकार्थकौ ।
रूपं दालयतीति सिध्यति दलत्यत्रैव पाठेच्छया
भूषेर्भूषयतीति भूषति तथा भोवादिकोऽपि स्मृतः ॥ २४ ॥
भूवादौ **सहि**रात्मनेपदितया ख्यातो गणे मर्षणे
दृष्टो यः स चुरादिधातुषु तथा स्यादाधृषीयस्त्वयम् ।
पक्षेऽन्यत्सहतीति साहयति च द्वौ तु प्रयोगौ तथा
किं चान्यत्र निपातनात्सहत इत्येकः प्रयोगोऽपरः ॥ २५ ॥
रोषे यो **रुषि** रोषणेऽप्ययमपि क्षेपे **तिपि**स्तावुभौ
पठ्येते प्रथमं दिवादिषु तथा पश्चाच्चुरादिष्वपि ।
रूपं तिप्यति तेपयत्यपि पुनस्त्वत्रैव चौरादिके
रोषे रोषयतीति रुष्यति तथा भूते सतां संभवे ॥ २६ ॥
यश्चौरादिषु पठ्यते '**पद गतौ**' '**पूरी** य आप्यायने'
तत्रैकः पदिरात्मनेपदितया ख्यातौ दिवादौ गते ।
एतौ द्वावपि पद्यते पदयते ण्यन्तस्य रूपं पदेः
पूरेः पूरयतीति पूर्यत इति ज्ञेयं तु रूपद्वयम् ॥ २७ ॥
क्र्यादौ च '**ग्रस उञ्छ**' इत्यपि पुनश्चौरादिको भाषितो
रूपं ग्रासयतीति चापरमिदं ग्रस्नाति रूपं ग्रसेः ।

उत्पूर्वस्य गणद्वयेऽपि पठनं तेषां पुनः श्नाविधा—
बुद्ध्रस्नाति तथैव रूपमपरं चोद्ध्रासयत्यत्र च ॥ २८ ॥
चौरादिको यस्तृपिराधृषीयः स्वादौ दिवादौ पठितः स एकः ।
तृप्नोति संतृप्यति तर्पयन्ति तर्प्यन्ति रूपाणि भवन्त्यमूनि ॥ २९ ॥
'**मृषि**स्तितिक्षावचनश्चु' रादिः स्मृतो दिवादौ स्वरितानुबन्धः ।
पदद्वयं मृष्यति मृष्यते च रूपं तृतीयं णिचि मर्षयन्ति ॥ ३० ॥
आदादिको यो '**वच** भाषणे'ऽस्ति चौरादिको यो वचिराधृषीयः ।
तस्मिण्णिचा वाचयतीति रूपं पक्षे वचन्त्यन्यगणे च वक्ति ॥ ३१ ॥
'**ईड** स्तुतौ' यः पठितश्चुरादावादादिकोप्येष तथानुदात्तेत् ॥
णिचीडयत्यस्य शपो लुकीट्टे द्वैरूप्यमेकार्थमिदं वदन्ति ॥ ३२ ॥
भूवादौ पठितोऽ**र्चतिः** स च चुरादावाधृषीयः स्मृत—
स्तस्मिन्नर्चयतीदमर्चति शपो यद्येवमाद्ये गणे ।
पाठे किं फलमर्चतेः कथमयं धातुः परस्मैपदी
सत्यं किं मम तस्य तत्र पठनं येनान्यथा युज्यते ॥ ३३ ॥
वृजिरयमनुदात्तेद्वर्जनेऽदादिरिष्टः
स हि भवति रुधादिश्चाधृषीयश्चुरादिः ।
णिचि सति पदमेकं वर्जयत्यस्य वर्जे—
त्यपरमपि च वृङ्क्ते (क्ते) रूपमन्यद्वृणक्ति ॥ ३४ ॥
चरमगणनिविष्टो जॄ वयोहानिवाची
स च भवति चुरादिश्चाधृषीयस्ततोऽस्मिन् ।
णिचि सति पदमेकं जारयत्येतदेकं
जरति च शपि पक्षे श्नाविधानाज्जृणाति ॥ ३५ ॥
धूञ्प्रीञावाधृषीयौ दशमगणगतौ कम्पने तर्पणे यौ
त्र्यादौ तौ तत्र धूञो णिचि नुकि च कृते धूनयत्येकरूपम् ।
चातूरूप्यं च ञित्त्वाद्भवति च धवते वा धुनीते धुनाति
प्रीणाति प्रीणयन्ति प्रयत इति पदे द्वे पदे वेदितव्ये ॥ ३६ ॥
यः 'शक्लृ शक्तौ' पठितो दिवादौ स तु प्रसिद्धौ स्वरितानुबन्धः ।

रूपद्वयं शक्यति शक्यते च शक्नोति तद्व्यस्य च शक्नुते च ॥ ३७ ॥
षट्त्रिंशता श्लोकनिबन्धनेन धातूनसौ स्वीकृतवान्महाधीः ।
अध्यापको यः सुतरां प्रसिद्धो बलोत्तरो विंशतितुल्यभागः ॥ ३८ ॥
प्रबलगुणनिकायैरादृता सर्वदेशे दशबलकृतिरेषा धातुरूपैकसारा ॥
विरचितपदभागा शास्त्रकण्ठैकहारा जयति विषमकाव्ये संशय-
च्छेदहेतुः ॥ ३९ ॥

दृष्टिस्ते विषमा तनौ विरचिता भूतिर्मुखे पञ्चता
पाणौ ब्रह्मशिरो गले च गरलं दोषाकरो मस्तके ।
एतैरेव परिच्छदैः पशुपते के त्वां नमस्कुर्वते
यद्येषा सुरवृन्दवन्दितपदा मौलौ न भागीरथी ॥ ४० ॥

इति दशबलकारिकारूपो धातुरूपभेदः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

आख्यातचन्द्रिका ।

भट्टमल्लैर्विरचिता याऽद्भुताख्यातचन्द्रिका ।
ततः संगृह्यते प्रायः प्रयुक्तो धातुसंचयः ॥ १ ॥

१ '**सत्ताया**मस्ति भवति विद्यते ' चाथ **जन्मनि** ।
उत्पद्यते जायते च संभवत्युद्भवत्यपि ' ॥ २ ॥

३ ' **अङ्कुराद्युद्भवे** प्रायः प्ररोहति विरोहति ' ।
४ ' निष्पद्यते फलति च ' ' **सिद्धौ** सिध्यति राध्यति ॥ ३ ॥

५ ' निर्वर्तते च ' पश्चाथ **स्थितौ** वसति तिष्ठति ।
वर्तते निवसत्यास्ते ध्रियते चावतिष्ठते ' ॥ ४ ॥

६ ' जीवति श्वसिति प्राणित्यूर्जयत्यपि **जीवने** ' ।
७ स्यात्प्रत्युज्जीवतिपदं **पुनर्जीवन**वाचकम् ॥ ५ ॥ संजीवतीति च

८ प्रश्वसित्यत्र **निःश्वासे** तथा निःश्वसितीत्यपि ।
९ **परिणामे** परिणमत्यात्मनेपि विवर्तते ॥ ६ ॥

१० संपद्यते कल्पतेऽथ **वृद्धौ** बृहति वर्धते ।
विपोलत्येधते स्थूलयते पुष्यति चेति षट् ॥ ७ ॥

११ **वृद्धिभेदे** समृद्ध्याख्ये समृद्ध्यति महीयते ।
आप्यायते स्फायते च क्रमते प्रथतेऽपि च ॥ ८ ॥
ऋद्ध्यत्यृध्नोति च तथा पूर्यते च नव क्रियाः ' ।

१२ **वृद्धौ तु सविकारायां** श्वयत्युच्छ्वयतीत्युभे ॥ ९ ॥
' स्फुटति स्फोटने फुल्लत्युन्मीलयति पुष्यति । स्वार्थे णिच् स्यात् ।

१३ विजृम्भते विकचते **विकासे** विकसत्यपि ॥ १० ॥

१४ ' उच्छ्वसित्यपि **तद्भेदे** द्वयमुद्घटतेऽपि च ' ।

१५ ' **संकोचे** निमिषत्यत्र मुकुलीभवतीति च ॥ ११ ॥
संकुचत्यपि पञ्च स्युर्मीलत्यपि निमीलति ' ।

१६ **अथो जरायां** जरति जीर्यत्यपि जिनात्यपि ॥ १२ ॥

१७ **विदीर्णत्वे** विदलति विशीर्यति च सीदति।
त्रिदीर्यति स्फोटति च फलतीति च षट् क्रियाः ॥ १३ ॥
१८ '**ह्रस्वत्वे** खर्वति ह्रस्वत्यत्र न्यञ्चत्यवाञ्चति'।
१९ निकृष्यते **त्वनुत्कर्षे** हीयते चापकृष्यते ॥ १४ ॥
कर्मकर्तरि' 'पञ्चापक्षीयते चापचीयते।
कुञ्चत्यल्पीभवत्यत्र घटते च विदस्यति ॥ १५ ॥
२० दीयते क्षयतीत्येतत्पदाष्टक**मपक्षये**'।
२१ अवघट्टत इत्येतन्नि**म्नगादेरपक्षये**' ॥ १६ ॥
' सप्त प्रध्वंसते व्येति विनश्यति विलीयते।
२२ प्रलीयते **विनाशे** स्युः प्रणश्यति विपद्यते ॥ १७ ॥
२३ 'परैति प्रैति **मरणे** म्रियते च प्रमीयते।
संतिष्ठते समाप्नोति विरमत्यारमत्यपि ॥ १८ ॥
पर्यवस्यत्युपरमत्यात्मनेपि क्रियाद्वयम्'।
' विविधायां क्रियाषट्कं समाप्ताविदमीक्ष्यते ॥ १९ ॥
२४ ' निर्वायत्य**र्चिषः शान्तौ** निर्वात्यप्यत्र शाम्यति'
इति भावविकाराः षट् सभेदाः प्राय ईरिताः ॥ २० ॥

इति षड्भावविकारवर्गः ॥

२५ **स्फूर्तौ** सप्ताविरस्यत्याविर्भवति प्रादुरस्ति च।
प्रादुर्भवति निर्माति स्फुरति प्रतिभासते ॥ २१ ॥
२६ ' **ज्ञाने** जानाति जानीते वेत्ति वेदावबुध्यते।
प्रत्येति मनुते चोपलभते प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥
अवगच्छति चावैति मन्यते चाधिगच्छति।
विना कर्मात्मनेऽपि स्यात्संवेत्तीति चतुष्टयम्' ॥ २३ ॥
'गृह्णाति च क्वचिज्ज्ञाने नीवदी च क्वचिद्यथा।
विद्यासु नयते प्राज्ञो वदते वा सुपण्डितः ॥ २४ ॥
२७ चित्ते-मनस्युरसिषु करोति कुरुते पदे।
२८ **मनसा गोचरीभावे' 'मनस्वित्वे** मनस्यति' ॥ २५ ॥

२९ ' विश्राम्यति विपर्येति विपर्यस्यति **विभ्रमे** ।
३० 'भ्रमति भ्रम्यतीत्येता ' '**विमतौ** तु विमन्यते ॥ २६ ॥
क्रियात्रयं विवदते तथा विप्रतिपद्यते ।
संदिग्धेऽपि च संदेग्धि संशेते विचिकित्सति ॥ २७ ॥
३२ 'क्रियाचतुष्कं **संदेहे**' '**विचारे** तु क्रिया दश ।
मीमांसते चर्चयति विन्ते च विमृशत्यपि ॥ २८ ॥
तथा परामृशति च विचारयति चात्मने ।
अन्वीक्षतेऽनुसंधत्ते स्यात्परस्मैपदेऽप्यसौ ' ॥ २९ ॥
इत्यप्युपालोचते द्वौ पर्यालोचत इत्यमू ।
'वितर्कयत्युन्नयति यथोत्प्रेक्षत ऊहते ॥ ३० ॥
३४ 'उत्पश्यति **वितर्के**' ' ऽथ विविनक्ति **विवेचने** ।
वेवेक्त्यप्यात्मनेऽप्येतौ स्याद्विवेचयतीत्यपि ॥ ३१ ॥
३५ 'निश्चिनुते निर्णयते निर्णयति च **निर्णये**ऽध्यवस्यति च ।
निष्टङ्कयति च सत्त च निर्धारयतीह निश्चिनोति स्युः ॥ ३२ ॥
'विस्रम्भते तु प्रत्येति विश्वसित्याश्वसित्यपि ।
३६ श्रद्धत्ते श्रद्दधातीति **विश्वासे** षट् क्रिया मताः ॥ ३३ ॥
३७' संकल्पयति **संकल्पे** ऽभिसंधत्त इति द्वयम्' ।
३८ ' अपध्यायत्य**पध्याने** दुःसंकल्पयतीति च ॥ ३४ ॥
३९ 'लक्षीकरोत्युद्दिशति **स्यादुद्देशे** क्रियाद्वयी ।
४० 'साक्षात्करोत्यात्मनेऽपि **प्रत्यक्षे**ऽध्यक्षयत्यपि ॥ ३५ ॥
साक्षयत्यपि चाध्यक्षीकरोत्यनुभवत्यपि ।
४१ 'मिमीते मायते माति मिनोति मिनुते **मितौ** ' ॥ ३६ ॥
४४ '**प्रमानुमोपमासु** स्युः क्रमात्प्रानूपपूर्वकाः' ।
४५ '**ध्याने** चिन्तयति ध्यायत्यमी भावयति त्रयः' ॥ ३७ ॥
४६ '**स्मरणे** त्वभिजानाति स्मरत्यध्येति च त्रयम्' ।
उत्कण्ठते तथोत्कण्ठत्युत्कण्ठयति चेत्यपि ॥ ३८ ॥
४७ पश्चैवोत्**कलिकायां** स्युराध्यायत्युन्मनायते ' ॥ ३९ ॥

'प्रत्यभिजानात्यनुसंधत्ते प्रतिसंदधात्यपि ।
४८ 'प्रतिसंधत्ते प्रत्यवमृशतीमाः **प्रत्यभिज्ञाने**' ॥ ४० ॥
४९ '**विस्मृतौ** विस्मरति च तथैव प्रस्मरत्यपि' ।
५० '**मोहे** विचेतीभवति विमुह्यति च मूर्छति' ॥ ४१ ॥
५१ ऋच्छत्यपि' '**प्रमादे** तु स्रंसते विमनायते ।
प्रमाद्यतीति विमनीभवतीति चतुष्टयम् ॥ ४२ ॥
समादधात्यवदधात्यपि प्रणिदधाति च ।
५२ 'आत्मने **चावधाने** स्युरवधारयतीत्यपि' ॥ ४३ ॥
५३ '**अङ्गीकारे** प्रतिशृणोत्यत्र संगिरतेऽपि च ।
'अकर्मकं संशृणुते परस्मै चेत्सकर्मकम् ' ॥ ४४ ॥
'ऊरर्यूर्युररीम्यश्च करोति कुरुते पदे ।
अष्टौ स्युः प्रतिजानीतेऽभ्युपैत्यभ्युपगच्छति' ॥ ४५ ॥
५४ '**अनुज्ञाने**ऽनुमनुतेऽनुजानात्यनुमन्यते ।
५५ अत्रैवाभ्यनुजानाति चतस्रो' 'ऽथ **विलोकने** ॥ ४६ ॥
निर्वर्णयति निध्यायत्यालोकयति पश्यति ।
निरूपयति संपश्यत्यात्मने स्यादकर्मकम् ॥ ४७ ॥
आलोकते लक्षयते निभालयत ईक्षते ।
निचायत्यात्मनेऽपि द्वौ निशामयति चेत्यपि ॥ ४८ ॥
लोचते लक्षयति च क्रियाः पञ्चदश स्मृताः' ।
'शृणोत्याकर्णयति च तद्वन्निशमयत्यपि ॥ ४९ ॥
५७ निशाम्यतीति **श्रवणे**' '**घ्रातौ** जिघ्रति शिङ्घति' ।
५८ 'स्पृशत्यामृशति **स्पर्शे** छुपत्यालभतेऽपि च' ॥ ५० ॥
५९ '**आस्वादने** रसयति लेढि चास्वादयत्यपि ।
लीढे चेति चतुष्कं स्याद्बुद्धिवर्गोयमीरितः' ॥ ५१ ॥

इति बुद्धिवर्गः ॥

'अभिलष्यत्यभिलषत्यात्मनेऽप्यनुरुध्यते ।
आकाङ्क्षति स्पृहयति नाथ (ध) ते वष्टि लिप्सते ॥ ५२ ॥

आशंसते कामयते वाञ्छतीच्छत्यभीप्सति ।
६० समीहते तथाशास्ते **वाञ्छायां** तिथिसंख्यका:' ॥ ५३ ॥
६१ '**लोभे** त्रयं लुभ्यतीति धनायति च गृध्यति' ।
'उद्युंक्ते च प्रयतते क्रमते च व्यवस्यति ॥ ५४ ॥
६२ उत्सहत्यात्मनेऽपि स्यात्**प्रयत्ने** पदपञ्चकम्' ।
६३ 'विप्रीयतेऽपरजति द्वेष्टि **द्वेषे**ऽपरज्यति ॥ ५५ ॥
विरुणद्धि विगृह्णाति पञ्चामी चात्मनेपदे' ।
वैरायते तु विद्वेष्टि विराध्नोति विरुध्यते ॥ ५६ ॥
६४ विराध्यति च **वैरे** स्यांत्तथा व्युत्तिष्ठतेऽपि च' ।
६६ ' असूयत्यभ्य**सूयायाम्**' '**ईर्ष्याया**मीर्ष्यतीर्क्ष्यति' ॥ ५७ ॥
६७ 'संघर्षति स्पर्धते च **स्पर्धायां** प्रतिगर्जति ' ।
'मोदते ह्लादते हृष्यत्यानन्दति च तुष्यति' ॥ ५८ ॥
६८ प्रीणाति प्रीयते **प्रीतौ** निर्वृणोत्यात्मने ऽपि च ।
प्रचेतीभवतीत्यत्र प्रमनीभवतीति च ॥ ५९ ॥
सुमनायत इत्येव सुमनीभवतीत्यपि ।
सुखायते च निर्वातीत्येताः प्रोक्ताश्चतुर्दश' ॥ ६० ॥
'लज्जते त्रपते मन्दाक्षयत्यपि ह्रणीयते ।
७० जिह्रेतीति ह्रियां पञ्च' 'बिभेत्युद्विजते भये ॥ ६१ ॥
७१ त्रसति त्रस्यति तथा' '**क्षमायां** तु तितिक्षते ।
सहतीत्यात्मनेपि स्याच्चयं मृष्यति मर्षति ॥ ६२ ॥
क्षाम्यति क्षमते चेति सप्त साहयतीत्यपि' ।
७२ '**अनादरे**ऽवजानाति तथा परिभवत्यपि ॥ ६३ ॥
एकादशावगणयत्यवधीरयतीति च ।
असत्तिरोभ्यां कुरुते 'परस्मैपदभागपि ॥ ६४ ॥
तथाऽवमनुते चावमानयत्यवमन्यते ।
विमानयति चात्रावहेलयत्यपि हेडते' ॥ ६५ ॥
७३ ' **वञ्चने** विप्रलभते तथा वञ्चयतेऽपि च ।

आत्मने च द्वयं विप्रकरोति निकरोति च ॥ ६६ ॥
अत्रोल्लापयते चाभिसंधत्ते छलयत्यपि ।
प्रतारयति चैवाभिसंदधाति विचत्यपि' ॥ ६७ ॥ व्यच व्याजीकरणे
×७४ 'प्रस्तोभयति **तद्भेदे** तथा प्रोत्साहयत्यपि ।
×७५ '**दम्भक्रियायां** दभ्नोति द्वितयं दम्भयत्यपि' ॥ ६८ ॥
×७६ 'जिघांसति द्रुह्यति च **द्रोहे** व्यापादयत्यपि' ।
७७ 'अपाद्राध्यति राध्नोति रध्यतीत्यपराधने' ॥ ६९ ॥
७८ '**अपकारे**ऽपकुरुते क्षिणोत्यपकरोति च' ।
७९ 'पञ्च **क्रोधे** संरभते रुष्यति क्रुध्यतीति च ॥ ७० ॥
भामते कुप्यतीति' 'स्यादागृह्णात्यात्मने ऽपि च ।
८० अभिपूर्वं निविशते निर्बध्नात्याग्रहे त्रयम्, ॥ ७१ ॥
८१ '**करुणायां** तु दयतेऽनुगृह्णात्यात्मनेऽपि च ।
कृपायते च करुणायते चाप्यनुकम्पते ॥ ७२ ॥ म्र श्वा दिवत्वमाइ ।
८२ अनुक्रोशत्यपि स्युः षट्' '**तद्भेदे** तु प्रसीदति, ।
८३ '**शोके** तु शोचतीत्येकं' 'विषीदत्यनुतप्यते ॥ ७३ ॥
८४ अनुशेतेऽनुतपति **पश्चात्तापे** क्रिया मताः ।
८५ 'निर्विद्यते तु **निर्वेदे** निर्विण्णीभवतीत्यपि, ॥ ७४ ॥
८६ 'क्रियाद्वयं विलपति **विलापे** परिदेवते' ।
स्र ८७ 'रोदित्यस्त्रयति क्रन्दत्यपि बाष्पायतेऽपि च' ॥ ७५ ॥
'अनुरज्यत्यनुरजत्यात्मनेपि पदद्वयम् । रञ्ज रागे स्वरितेत्
प्रीयते स्निह्यति तथा **स्नेहे** पदचतुष्टयम्' ॥ ७६ ॥
'**गर्वे**ऽभिमनुते गर्वयते दृप्यति माद्यति ।
अहंकरोत्यात्मनेऽपि क्षीवते चाभिमन्यते ॥ ७७ ॥
९० गर्वत्युद्धन्त्य' '**थोन्मादे** लोडत्युन्माद्यतीति च' ।
९१ 'ताम्यति क्लाम्यति **ग्लानौ** ग्लायति क्लायतीति च' ॥ ७८ ॥ (?)
९२ 'मलिनीभवति **म्लानौ** म्लायत्यपि पदद्वयम्' ।
४ 'खिद्यते ग्लेपते **दैन्ये**' 'श्राम्यतीति **परिश्रमे** ॥ ७९ ॥
ग्लेपृ दैन्ये ।

तथैवायस्यतीत्यत्र प्रयस्यति पदत्रयी' ।
'क्लिश्यते व्यथते दुःखायते कृच्छ्रायते ऽपि च ॥ ८० ॥
९६ दूयते चेति **दुःखित्वे** '**जुगुप्सायां** जुगुप्सते ।
९७ बीभत्सते ' ' ऽथ **जृम्भायां** जृम्भते जम्भतेऽपि च ' ॥ ८१ ॥
९८ 'प्रमीलतीति **तन्द्रायां** घूर्णते प्रचलायते ' ।
'शेते निद्राति निद्रायत्यपि निद्रायते ऽपि च ॥ ८२ ॥
९९ तथा संविशति **स्वापे** स्वपित्यपि च षट् क्रियाः ' ।
१०० 'प्रबुध्यते तु जागर्ति **जागर्यायां** पदद्वयम्' ॥ ८३ ॥
१०१ ' **प्रबोधने** चेतयते प्रबोधयति चेतति ' ।
१०२ ' हसत्यकर्मकं **हासे प्रहासे** तु सकर्मकम् ' ॥ ८४ ॥
१०४ ' स्मयते **हसिते मन्दे** ' '**गर्ह्ये** कुस्मयते **स्मिते**' ।
१०५ ' **मध्यमे** स्याद्विहसति ' ' **सुप्रौढे**ऽपहसत्यदः ' ॥ ८५ ॥
१०८ ' **सनिन्दे** तूपहसति ' '**परिहासे** तु भण्डते ' ।
१०९ तथा परिहसत्यत्र' '**विस्मये** तु पदद्वयम् ॥ ८६ ॥
विस्मेरीभवतीत्यत्र तथा विस्मयतेऽपि च' ।

इत्यन्तःकरणवर्गः ॥

११० ' आचष्टे वक्ति वदति लपत्याख्याति भाषते ॥ ८७ ॥
अभिधत्ते परस्मै च ब्रूते व्याहरतेऽत्र पम् ।
गृणात्युदीरयति च कीर्तयत्यालपत्यपि ॥ ८८ ॥
वदत्यपि भणत्यत्र कथयत्यपि वासति (ऽ) ।
उक्तावावेदयति च क्रिया अष्टादशोदिताः ' ॥ ८९ ॥
१११ **प्रलापे** तु प्रलपति कुत्रचिज्जल्पतीति च ' ।
११२ 'आम्रेडयति तु **द्वित्रिरुक्तौ** संजागदीत्यपि ॥ ९० ॥
११३ ' **अनुवादे**ऽनुवदतेऽनुवक्तीत्यादयोपि च' ।
११५ ' पठत्यधीतेऽ**ध्ययने**' '**शिक्षणे** शिक्षते त्रयम् ' ॥ ९१ ॥
११६ अभ्यस्यत्यामनति च' '**पाठने** पाठयत्यपि ।
शिक्षयत्यनुशास्तीति चतस्रोऽध्यापयत्यपि' ॥ ९२ ॥

×११७ 'वेदमाचष्टे इत्यर्थे वेदापयति संमतम् ।
११९ 'सत्यापयति सत्योक्ता' 'वथ **मिथ्याभिशंसने**' ॥ ९३ ॥
आक्षारत्यभिशपत्यभ्याचष्टेऽधिशंसति ।
अपशब्दयति म्लेच्छत्यपभ्रंशयतीत्यपि ॥ ९४ ॥
१२० म्लेच्छयत्य**पशब्दे** स्युरपभाषत इत्यपि' ।
१२१ 'शपते त्रय**माक्रोशे** शपत्याक्रोशतीत्यपि' ॥ ९५ ॥
१२२ 'मिथ्याकारयते त्वेत**दन्यथात्वे**' '**सकृत्कृते** ।
१२३ स्खलति भ्रेषते **भ्रेषे** भ्रेषतीति पदत्रयम् ॥ ९६ ॥
१२४ जुगुप्सते तु **निन्दायां** गर्हते गर्हयत्यपि ।
आक्षिपत्यात्मने ऽपि द्वे उपक्रोशति निन्दति ॥ ९७ ॥
तथा भर्त्सयते कुत्सयते गृञ्जति च क्वचित्' ।
१२५ '**भयदे निन्दने** तर्जत्यत्र तर्जयतेऽपि च' ॥ ९८ ॥
१२६ 'पर्यपाभ्यां वदत्येव **कलंकार्पणनिन्दने**' ।
१२७ '**उपालम्भे** प्रतिभिनत्त्युपालभत इत्यपि' ॥ ९९ ॥
१२८ 'विक्रोशति तु **विक्रोशे** फूत्करोत्यात्मनेपि च' ।
१२९ '**स्तुतौ** पणायति द्वे च नौति स्तौत्यात्मनेपि च ॥ १०० ॥
अष्टौ स्तवीतीडयति वन्दते च प्रशंसति ।
क्वचित्तु श्लाघत इति **स्तुता**वेव पदं विदुः' ॥ १०१ ॥
१३० '**कत्थने** कत्थते तत्र श्लाघते शाडतेऽपि च' ।
×१३१ 'कवते वर्णयति च **कवित्वे** कवयत्यपि' ॥ १०२ ॥
×१३२ 'उपश्लोकयतीत्येषा क्रिया **श्लोकैरुपस्तुतौ**' ।
×१३३ 'स्यात्प्रत्यभिवद**त्याशीर्वादे** आशिषयत्यपि' ॥ १०३ ॥
' निबध्नाति ग्रश्नाति च ग्रथ्नाति ग्रन्थयत्यपि' ।
१३४ **गुम्फने** संदभति च गुम्फते चेति षट् क्रियाः' ॥ १०४ ॥
१३५ 'समाहरति **संक्षेपे** संगृह्णाति समस्यति ।
१३६ संक्षिपत्यात्मनेऽप्येता' '**स्तत्रछेदे**ऽथ वयत्यपि' ॥ १०५ ॥
१३७ तथा कूणयते' 'चाथ **विस्तारे** सप्त कीर्तिताः ।
विस्तृणोति व्यस्यति च विस्तृणात्यातनोति च ॥ १०६ ॥

चतस्र आत्मनेऽप्येताः प्रपञ्चयति पञ्चमी ।
x ऊर्युररूररीभ्यश्च करोति कुरुते क्रिये ॥ १०७ ॥
'व्याख्याति व्याकरोत्यत्र व्याचष्टेऽर्थोपयत्यपि ।
तथा व्याकुरुते व्यक्ति व्यनक्ति व्यञ्जयत्यपि ॥ १०८ ॥ व्याख्याति इति व्यक्तु गतौ याचने आदिः।
१३८ एवं प्रकाशयत्यत्र **विवृतौ** स्फुटयत्यपि ।
उद्घाटयत्युद्घटयत्यपि व्यक्तीकरोति च ॥ १०९ ॥
१३९ 'आकारयत्याह्वयति स्या**दाह्वाने** क्रियाद्वयम्' ।
१४१ 'स्यात्**संहूतौ** संह्वयते' **स्पर्धया**ह्वयते **हवे**' ॥ ११० ॥
१४२ 'अनुयुंक्ते प्रश्नयति **प्रश्ने** ज्ञीप्सति पृच्छति' ।
१४३ 'आपृच्छते तु **यात्रादौ** तथाऽनुज्ञापयत्यपि' ॥ १११ ॥
१४४ 'आभिमुख्येन **वचने**ऽभिब्रवीत्यभिवक्ति च' ।
प्रतिवक्त्युत्तरयति प्रत्याहेत्यादयोऽपि च' ॥ ११२ ॥
१४५ 'विज्ञापयति **विज्ञप्तौ** निवेदयति च द्वयम्' ।
'अपह्नुतेऽपजानीते निह्नुतेऽपनयत्यमी ॥ ११३ ॥
१४६ **अपह्नवे**' निराचष्टे प्रत्याचष्टे निरस्यति ।
सप्तापोहति च प्रत्यादिशत्यपि परास्यति ॥ ११४ ॥
अपाकरोत्यात्मनेपि व्युदस्यत्यप्यपास्यति ।
प्रत्यासयति क्षेपयति स्यात्परानुदतीति च ॥ ११५ ॥
१४७ निराकरोति च पराकरोति च निराकृतौ ।
x १४८ लुम्बत्यपनयत्येत**द्भेदे** व्यपनयत्यपि ॥ ११६ ॥
'उपमन्त्रयते चोपवदते सान्त्वयत्यपि ।
१४९ **सान्त्वने** षट् सामयति तथोपच्छन्दयत्यपि ॥ ११७ ॥
१५० परस्मै चानुनयतेऽनुलोमयति **तद्विदि** ।
१५१ अनुकूलयतीति द्वे' 'सूचयत्यत्र **सूचने** ॥ ११८ ॥
तथा पिशुनयत्येष वाक्क्रियावर्ग ईरितः ।

इति वचनक्रियावर्गः ॥

'रवीति रौति नदति ध्वनति ध्वनयत्यपि ॥ ११९ ॥

१५२ 'शब्दायते स्वनति च **ध्वना**वष्टौ रणत्यपि'।
१५४ 'रम्भते रेफते **शब्दे गवाम्**' '**उक्षण**स्तु नर्दति'॥ १२०॥
१५५ '**मेघस्य** तु स्तनयति तथा रसति गर्जति'।
१५७ 'स्फूर्जत्य**शनिनिर्घोषे**' '**भीमे** घुरति गर्जति'॥ १२१॥
१५८ 'प्रायो **मृगखगादीनां** नादे कूजति गुञ्जति'।
१६० '**वीणादेः** क्वणति प्रायः' 'कवते कौति **कर्कशे**'॥ १२२॥
१६१ '<u>भषते</u> बुक्कयति च बुक्कतीति **शुनो ध्वनौ**'।
१६३ 'क्नूनाति रेभते **वार्के**' '**तिरश्चां** वाश्यते **ध्वनौ**'॥ १२३॥
१६५ 'कुवते घुरती**त्यार्ते**' '**घोरे** ध्वाङ्क्षति **वाशिते**'॥
१६७ 'हेषते ह्रेषते**ऽश्वानाम्**' 'हस्तिनां बृंहतीति च'॥ १२४॥
१६९ 'बुक्कारयति **सिंहानाम्**' '<u>**उत्कण्ठास्वन** आनुते</u>'।
१७० 'निष्कूजति च संक्रीडत्येते **शकटघोषणे**'॥ १२५॥
१७१ 'हिक्कते हिक्कतीति द्वे **हिक्कायां**' 'क्षौति तु **क्षुते**'।
१७४ 'कासते **कफजे शब्दे**' '**सौरसे** मणतीत्यदः'॥ १२६॥
१७५ 'कौक्षे कर्दत्य' '**पानोत्थे** पर्दते शर्धते पदे'।
१७७ 'चीत्करोति क्रकरोति **रथकार्मुकयोः** क्रमात्'॥ १२७॥
१७९ 'द्वे आत्मनेऽपि' **भूषादेः** शिङ्क्ते' '**गीते** तु गायति'।
१८० 'उपवीणयतीत्येत**दुपगाने** हि **वीणया**'॥ १२८॥
१८१ 'उद्घोषत्युत्कटे **शब्दे** निर्घोषति च ह्रादते'।
१८२ 'उत्पूर्वाः शब्दवाचिन्यः क्रिया **उच्चस्वने** मताः'॥ १२९॥
१८३ 'प्रतिपूर्वः **प्रतिध्वाने**' शब्दवर्गोयमादृतः।

इति ध्वनिक्रियावर्गः॥

अत्र भावविकारणां धियामिच्छादिकर्मणाम्॥
वाचां तत्संगतानां च पर्यायाः प्राय ईरिताः॥

इति प्रयुक्ताख्यातमञ्जर्यां प्रथमः काण्डः॥

---

१ **वृकसंबन्धिनि।**

अथोच्यन्ते नृविप्रादिचेष्टावर्गाः समासतः ।
प्रसङ्गतोऽन्याः पर्यायैः क्रमात्पादपदात्मकैः ॥ १ ॥
१८४ 'आरम्भे तु प्रक्रमते प्रस्तौतीत्यात्मनेऽपि च' ।
तथैवारभते चोपक्रमतेऽत्र चतुष्टयम् ॥ २ ॥
१८५ 'प्रकृत्याऽनुसृतौ चानुबध्नात्युद्घाटयत्यपि' ।
१८६ 'कृतौ करोति कुरुते विधत्ते विदधाति च' ॥ ३ ॥
तनुते वितनोत्यत्र सृजत्युत्पादयत्यपि ।
निर्मिमीते भावयति निर्माति रचयत्यपि ॥ ४ ॥
निष्पादयति निर्वर्तयति साधयतीति च ॥
१८७ 'अनुतिष्ठत्याचरति' 'श्रद्धायुक्तेऽनुसृज्यते' ॥ ५ ॥ श्रद्धार्थे [illegible]
१८८ 'उत्तिष्ठते तु घटते चेष्टायां सप्त चेष्टते ॥
व्यायच्छते व्याप्रियते प्रवर्त्तत इहेहते ॥ ६ ॥
१८९ 'विडुत्सर्गे तु गुवति हदते' ऽथावमेहते ।
१८९ मूत्रणे मूत्रयति च प्रस्रवत्यपि च त्रयम्' ॥ ७ ॥
१९० 'उन्मार्ष्ट्युद्वर्तने चोत्सादयत्युद्वर्तयत्यपि' ।
१९१ 'द्रवैस्तैलादिभिर्लेपे म्रक्षयत्यभ्यनक्ति च' ॥ ८ ॥
१९२ 'परिधाने परिदधात्यत्र संवस्त्रयत्यपि ॥
आच्छादयति वस्ते च परिधत्ते च पञ्चकम्' ॥ ९ ॥
१९४ 'कटिबन्धे घटयति तथा परिकरोत्यपि' । [illegible]
१९५ 'प्रावृतौ प्रच्छदयति तथात्र प्रावृणोत्यपि' ॥ १० ॥
१९६ 'अनुलिम्पति चर्चायामुपदेग्ध्यात्मनेऽप्युभे' ।
१९७ 'चर्चयत्यथ' भूषादिग्रहणे प्रतिमुञ्चति ॥ ११ ॥
आमुञ्चत्यात्मनेप्येताः पिनह्यत्यपि नह्यति ।
१९८ 'परिष्करोति' 'भूषायामात्मनेऽलंकरोत्यपि' ॥ १२ ॥
मण्डते मण्डयति च भूषयत्यपि भूषति ।
१९९ 'प्रसाधयत्य' 'थोत्तंसत्यवतंसेऽवतंसति' ॥ १३ ॥
२०० 'अनक्ति कज्जलयति' वीजने वीजयत्यथ ।

२०२ 'सुरभीकुरुते धूपयति वासयतीत्यपि' ॥ १४ ॥
'चकास्ति भासते भाति रोचते च प्रकाशते ।
शोभते भ्राजते राजत्यात्मनेऽप्यत्र दीव्यति ॥ १५ ॥
२०३ दीप्यते द्योतते **दीप्तौ** ज्वलत्युल्लसतीत्यपि' ।
२०४ '**नटने** नाट्यस्त्र त्रयं नटति नृत्यति' ॥ १६ ॥
२०५ 'हिलतीति तु **हावे**')'ऽथ कुमारयति खेलति ।
विहरत्यात्मनेऽप्यत्र तथा क्रीडति दीव्यति ॥ १७ ॥
खेलायतीह ललति रमते विलसत्यपि ।
२०६ आङोऽनुसंपरिभ्यश्च क्रीडते **क्रीडनार्थकाः**' ॥ १८ ॥
२०८ 'कूर्दते **प्लुतिखेलायाम्**' अथा**नुकरणे** त्रयम् ।
विडंबयत्यनुकरोत्यात्मनेऽनुहरत्यपि' ॥ १९ ॥
२०९ 'भवेत्प्रतिनिधत्ते तु **सादृश्ये**ऽत्रानुकल्पते' ।
२१० 'रिङ्गति स्खलतीत्येषा **स्खलने** स्यात्क्रियाद्वयी' ॥ २० ॥
२११ '**तर्षे** तृष्यत्यमी धित्सत्युदन्यति पिपासति' ।
२१२ 'पिबत्याचामति धयत्यत्र **पाने** च पीयते' ॥ २१ ॥
२१३ '**कठिनद्रव्यसंबद्धरसपाने** तु चूषति' ।
२१४ 'बुभुक्षते क्षुध्यति च जिघत्सत्यशनायति' ॥ २२ ॥
'जेमत्यश्नाति चरति भक्षयत्यत्ति खादति ।
भुंक्ते तृणोति तर्णोति तथाऽभ्यवहरत्यपि ॥ २३ ॥
आत्मने च त्रयं प्साति जक्षिति प्रत्यवस्यति ।
२१६ 'उपयुंक्ते च **भुक्तौ** स्युः' '**दन्तच्छेदेन** चर्वति' ॥ २४ ॥
२१७ '**सध्वनौ** विष्वणत्यत्र तथा चावष्वणत्यपि । '
२१८ '**निगीर्णौ** तु गिलत्यत्र ग्रसते निगिरत्यपि' ॥ २५ ॥
२१९ 'दन्दश्यते दन्दशीति दन्दशत्यत्र **गर्हिते** ।
२२० '**दंशे**' '**विशुद्धे** दशति तथा दंशयते द्वयम्' ॥ २६ ॥
२२१ 'अपस्मरत्य**पस्मारे** '**विरेके** तु विरिच्यते' ।
कर्मकर्तर्यसौ तत्र भवेदतिसरत्यपि' ॥ २७ ॥

२२३ **वान्तौ** वमत्युद्गिरति छर्दयत्युद्गिलत्यपि' ।
२२४ 'निष्ठीव्यतीति **थूत्कारे** द्वयं निष्ठीवतीत्यपि' ॥ २८ ॥
२२५ '**शेषे** परिशिनष्टीति द्वितयं शेषयत्यपि' ।
२२६ '**तृप्तौ** तृप्यति तृप्नोति सुहिति भवतीत्यपि' ॥ २९ ॥
२२७ 'विश्राम्यतीति **विश्रान्तौ** क्वचिद्विश्रमते मतम्' ।
२२८ 'आस्ते निविशते चोपविशत्यत्र निषीदति' ॥ ३० ॥
२२९ 'ऊर्ध्वीभवति चोत्तिष्ठत्त्यूर्ध्वत्वे तिष्ठतीत्यपि' ।
२३० 'अनुक्रामति पर्येति परीयत इति **क्रमे**' ॥ ३१ ॥
२३१ '**आदाने** स्वीकरोत्यत्र गृह्णात्यप्यात्मने द्वयम् ।
उपादत्ते गृह्यते लाति षट् स्युः प्रतीच्छति' ॥ ३२ ॥
२३२ '**त्यागे** त्यजत्युत्सृजति जहात्युज्झति मुञ्चति ।
उत्सृज्यते विसृजति मुञ्चते रहयत्यपि ॥ ३३ ॥
आत्मने स्यात्परिहरत्यत्र मोक्षयतीत्यपि ।
२३३ '**वर्जने** वारयत्यत्र स्यान्निवारयतीति च ॥ ३४ ॥
तथा वृणक्ति वृंक्ते च व्यासेधति निषेधति ।
२३४ वर्जयत्यपि सप्तैताः' '**वरणे** वरयत्यदः' ॥ ३५ ॥
वावृत्यते वृणोतीति वृणातीत्यात्मनेऽप्युभे ।
२३५ 'आधत्ते च निधत्ते च निदधात्यादधाति च ॥ ३६ ॥
२३६ 'आरोपयत्यर्पयति निश्य (न्यस्य) तीति तथा**र्पणे**' ।
२३७ 'विन्यस्यतीति **तद्भेदे** संनिवेशयतीत्यपि' ॥ ३७ ॥
'करोति हस्ते-पाणिभ्यां कुरुते चोपयच्छते ।
२३८ विवहत्युद्वहति **चोद्वाहे** परिणयत्यपि ॥ ३८ ॥
२३९ चत्वारि वात्मने' '**ज्येष्ठेऽनूढे** च परिविन्दति' ।
२४० 'आचोटयत्याचुटति द्वयमेत**न्नखक्षते**' ॥ ३९ ॥

---

१ 'वा' इति 'छन्दोनुरोधाय' इति केचिन्मन्यंते । तन्मते 'वृत्यते' इति ॥ भट्टिकाव्ये तु 'ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत' इति धात्ववयव एवोपलभ्यते ॥

'परिष्वजत आश्लिष्यत्यालिङ्गत्युपगूहति ।
क्रोडीकरोत्यात्मने द्वावङ्कपालयतीति च ॥ ४० ॥
२४२ सप्त स्युः **परिरम्भे** परिरभते' 'ऽप्यथ **रिरंसायाम्** ।
कामयतेऽत्र वृषस्यति रिरंसते चेत्परं योषित् ॥ ४१ ॥
२४४ 'अश्वस्यति तु **यद्यश्वा**' '**चुम्बने** चुम्बतीत्यदः' ।
२४५ 'व्यवैति संविशत्यत्र निधुवत्यपि **मैथुने** ॥ ४२ ॥
२४६ मिथुनीभवतीत्यत्र' '**संप्रयुङ्क्ते** यभत्यपि' ।
२४७ उपभुङ्क्ते **तूपभोगे** संभुङ्क्ते निर्विशत्यपि' ॥ ४३ ॥
२४८ 'प्रसूयते प्रसूते च **गर्भमोक्षे** विजायते ।
प्रजायते जनयति प्रसौतीति षडीरिताः ॥ ४४ ॥
२४९ '**गर्भमोक्षादिसंक्लेशे** द्वयं कुश्नाति कुन्थति' ।
२५० 'शूलत्यामयतीत्यत्र रुजत्यत्र **रुजि** त्रयम् ॥ ४५ ॥
२५१ 'उल्लाघयति **भैषज्ये** भिषज्यति चिकित्सति' ।
२५२ 'उपबर्हत्युपदधात्यात्मनेऽप्युपबर्हणे' ॥ ४६ ॥

इति मनुष्यचेष्टावर्गः ॥

२५३ '**शौचे** नेनेक्ति नेनिक्ते प्रक्षालयति धावति ॥ ४७ ॥
२५४ धावते शोधयति च' '**तद्भेदे** मार्ष्टि मार्जति ।
अत्रोपसंस्करोतीति चतस्रो मार्जयत्यपि' ॥ ४८ ॥
२५५ '**पावित्र्ये** तु पुनातीति पुनीते पवतेऽपि च' ।
२५६ 'शुध्यतीति **शुचीभावे** विशुध्यत्यवदायति' ॥ ४९ ॥
२५७ 'स्नाने तु स्नायति स्नाति' '**तद्विशेषे** तु मज्जति ।
ब्रुडत्याप्लवते चात्र स्युश्चतस्रोऽवगाहते' ॥ ५० ॥
२५९ 'उपस्पृशति चाचामत्युभे **आचमना**त्मके' ।
२६० '**आभिमुख्यागमे**ऽभ्येति तथाभ्यायाति च द्वयम् ॥ ५१ ॥
२६१ '**अभ्युत्थानक्रियायां** तु स्यादभ्युत्तिष्ठतीत्यदः ।
२६२ 'प्राघुणत्य**तिथीभावे** तथाऽभ्यागच्छतीत्यपि' ॥ ५२ ॥
२६३ 'अभिवादयति **प्रणता**वुपसंगृह्णाति चात्मने द्वितयम् ।
नमति नमस्यति षट् स्युः प्रणिपतति वन्दते चात्र' ॥ ५३ ॥

'अथार्घत्यञ्चति यजत्यपचायति चात्मने ।
चतस्रः पूजयत्यत्र **महयत्यर्हयत्यपि** ॥ ९४ ॥
सभाजयत्यर्चयते महत्याराधयत्यपि ।
सपर्ययति चाराध्नोत्याराध्यति तथार्हति ॥ ९५ ॥
२६५ मानयत्यपि **पूजायाम्**' '**आदरे** सत्करोति च ।
संमन्यते चाद्रियते तथा संभावयत्यपि' ॥ ९६ ॥
२६६ '**नीराजने** तु निर्मञ्छत्यत्र नीराजयत्यपि' ।
'शुश्रूषते परिचरत्युपास्ते वरिवस्यति ॥ ९७ ॥
२६८ चतस्रः **परिचर्यायां**' 'लालयत्यु**पसेवने**' ।
तथोपसेवते' 'चाथ यजते चोपतिष्ठते ॥ ९८ ॥
२६९ यजत्यपि **सुरार्चाया**' 'मथ विश्रमयत्यपि ।
२७० संवाहयति चात्र द्वे **पादाद्यङ्गोपमर्दने**' ॥ ९९ ॥
२७१ '**दाने** ददाति दत्ते च ददते वितरत्यपि ।
प्रयच्छत्यर्पयति च दिशते दिशति क्वचित् ॥ ६० ॥
अपवर्जयति स्पर्शयति विश्राणयत्यपि ।
तथा विलभते राति प्रतिपादयतीत्यपि' ॥ ६१ ॥
२७२ 'स्वधाकरोत्यात्मने द्वे पितृभ्यो निर्वपत्यपि' ।
२७३ 'जुहोति **हविषामग्नौ प्रक्षेपे** त्रितयं मतम् ॥ ६२ ॥
स्वाहावौषड्वषड्भ्यश्च करोति कुरुतेऽपि च' ॥
२७४ '**प्रक्षेपे** तु प्रतिवश (स) त्यत्र प्रक्षिप्यतीति च ॥ ६३ ॥
मिनोतीत्यात्मनेऽपि स्युश्चतस्रः प्रक्षिपत्यपि' ।
विक्षिपत्यात्मनेऽपि स्याद्विक्षेपे विक्षरत्यदः' ॥ ६४ ॥
२७५ '**आमन्त्रणे** केतयति निमन्त्रयत इत्यपि ।
२७६ 'अत्रामन्त्रयते' चाथ '**तर्पणे** धिनुतेऽन्वति' ॥ ६५ ॥
धिनोति प्रीणयति च **पञ्च** तर्पयतीत्यपि' ॥
२७७ '**अनुज्ञायास्तु करणे**ऽनुजानात्यनुमन्यते' ॥ ६६ ॥
२७८ 'धापयत्यात्मनेऽपि द्वौ **धापने** पाययत्यमूः ।

x२७९ 'चूषयत्यादयोऽप्यत्र ' स्युरथो '**परिवेषणे** ॥ ६७ ॥
द्वयं यामयतीत्यत्र परिवेवेष्टि चात्मने ।
x२८० 'आदयत्यात्मनेऽप्यत्र भोजयत्यादि **भोजने** ॥ ६८ ॥
२८१ पिपर्ति पूरयति च पारयत्यपि **पूरणे** ।
२८२ अत्राप्याययति प्राति प्रीणातीत्य ' थ '**तोषणे** ॥ ६९ ॥
सुखाकरोति सुखयत्याह्लादयति चेत्यपि ।
धिनोत्यानन्दयति च मृडयत्यादयस्तथा ' ॥ ७० ॥
x२८४ '**इज्यारम्भे** दीक्षते च ' ' जपतीति त्रिधा **जपे**' ।
x२८५ 'जञ्जप्यते **जपे निन्द्ये**' 'संजपत्यत्र**शोभने**' ॥ ७१ ॥
x२८६ ' उपाकरोत्यात्मनेपि **संस्कराद्ये** श्रुतेर्ग्रहे' ।
२८७ '**अभुक्तौ** तूपवसति-लङ्घते व्रतयत्यपि ' ॥ ७२ ॥
२८८ 'तप्यते तु **तपस्यायां** तपस्यत्यप्युभे क्रिये ॥
२८९ 'करोति कुरुते **मौण्ड्ये** भद्राभद्रापुरःसरे ॥ ७३ ॥
मुण्डयत्यत्र वपति तथा मुण्डयतेऽपि च' ॥
२९० उपेक्षते तथोदास्ते पदे **माध्यस्थ्य**वाचिनी ' ॥ ७४ ॥
' स्युर्विरज्यत्युपरमत्यात्मने विरजत्यमूः ॥
२९१ उपशाम्यति **वैराग्ये** तथा निर्विद्यतेऽपि च ' ॥ ७५ ॥
२९२ 'मुमुक्षते **मुमुक्षायाम्** ' अमृतीयति मोक्षते ।
प्रत्यञ्चति समाधत्ते निर्विकल्पीभवत्यपि ' ॥ ७६ ॥
२९३ ' परिव्रजति **संन्यासे** संन्यस्यत्यात्मनेऽप्यदः ।
२९४ ब्रह्मीभवति **कैवल्ये** निर्वातीति चतुष्टयम् ॥ ७७ ॥
कर्मकर्तरि तत्र द्वे मुच्यते चापवृज्यते ' ॥

इति ब्रह्मक्रियावर्गः ॥

२९५ '**ऐश्वर्ये** इन्दतीष्टे च तप्यतेऽधीष्ट इत्यपि ' ॥ ७८ ॥
२९६ '**प्रतिष्ठाप्तौ** तु विख्याति प्रख्याति प्रतितिष्ठति ' ॥
२९७ '**रक्षणे** त्रायते पाति गोपायति भुनक्ति च ॥ ७९ ॥
पिपर्ति रक्षति तथा पालयत्यवतीति च ॥

२९९ शास्ति ' "**शिष्टौ** शिक्षयति ' **दण्डे** दण्डयतीत्यदः ॥ ८० ॥
३०० दाम्यत्य ' 'थ **वशीकारे** धारयत्यात्मनेऽपि च ।
तथा वशीकरोतीति संगृह्णाति च पूर्ववत् , ॥ ८१ ॥
३०१ 'प्रपद्यते तु **शरणागतौ** शरणयत्यपि ' ।
x ३०२ 'परिक्रीणीत इत्येतदुत्**कोचादिवशीकृतौ** ॥ ८२ ॥
x ३०३ '**आपत्तौ** स्यादापतते वशीभवति च द्वयम् ' ।
३०४ '**स्थिरीकृतौ** स्थापयति तथा द्रढयतीत्यपि ' ॥ ८३ ॥
३०५ '**धारणार्थे** धारयति दधाति च बिभर्ति च ।
द्वे आत्मने च दधते धरतीति च पञ्चकम् ' ॥ ८४ ॥
' नियुङ्क्ते आज्ञापयति निदिशत्यादिशत्यपि ।
३०६ द्वावात्मनेऽपि **चाज्ञायाम्** ' 'अथ प्रस्थापयत्यपि ॥ ८५ ॥
३०७ **प्रेषणे** प्रेषयति च प्रेष्यति प्रहिणोति च' ।
३०८ '**संदेशे** वाचिकयते संदिशत्यात्मने ऽपि च' ॥ ८६ ॥
३०९ 'लिखत्य**क्षरविन्यासे** तथा लिपयति द्वयम्' ।
X ३१० 'उद्गालयत **उद्देशकृता**उद्देशयत्यपि । '
३११ '**प्रेरणे** प्रेरयत्यत्र क्षिपतीत्यात्मने ऽपि च ॥ ८७ ॥
कालयत्यस्यति तथा नुदतीति च पञ्चकम् । '
' सेवतेऽनुसरत्यत्र भजति श्रयतीति च ॥ ८८ ॥
आत्मनेऽनुरुणद्धीति तिस्र एवानुवर्तते ।
३१२ अनुजीवति **सेवायां** जुषतेऽनुचरत्यपि ' ॥ ८९ ॥
३१३ 'वृणीत इति **संभक्तौ** वलतीत्यात्मनेऽपि च' ।
x ३१४ 'सजूःकरोत्यात्मनेऽपि **सहे** सत्राकरोति च' ॥ ९० ॥
३१५ '**प्रापणे** लम्भयत्यत्र हरत्यपि नयत्यपि ।
वहतीत्यात्मनेऽप्येताः प्रापयत्यापयत्यपि ॥ ९१ ॥
'ये ण्यन्ता गमनार्थास्ते धातवो णीञ्समार्थकाः ।
विलम्बते कुण्ठति च व्याक्षिपत्यात्मनेऽपि च ॥ ९२ ॥
३१६ मन्दायति चिरयति **विलम्बे** ' 'अथ प्रतीक्षते ।

अनुपालयतीत्यत्र प्रतिपालयतीति च' ॥ ९३ ॥
३१७ 'प्रतीहारयति **द्वारप्रवेशनविधौ क्रिया'** ॥
३१८ 'संभ्राम्यति **त्वरायां** स्यात्त्वरते संभ्रमत्यपि ॥ ९४ ॥
३१९ अस्यामाविजते' 'चाथ **वैक्लव्ये** विक्लवत्यपि ।
३२० 'विह्वलत्यत्र टलति' (**क्लैव्ये** तु क्लीबते क्रिया ॥ ९५ ॥
×३२१ क्लीबायते' 'ऽथ **कौटिल्ये** वङ्कते कुटतीत्यपि । वक्रि कौटिल्ये ... कुन्दा...
भुजति न्युब्जति तथा कुब्जतीति समार्थकम्' ॥ ९६ ॥
×३२३ '**गुप्तवादे** मन्त्रयते' '**भेदे** तूपजपत्यदः' ।
×३२४ '**दंभेच्छायां** धीप्सतीति दिदम्भिषति धिप्सति' ॥ ९७ ॥
'संवर्मयति संनह्यत्यत्र संनह्यतेऽपि च ।
३२५ सज्जयत्यपि **संनाहे** तथा दंशयतेऽप्यदः' ॥ ९८ ॥
×३२६ 'अधिशेतेऽ**धिशयने**' '**ऽध्यासनेत्व**धितिष्ठति ।
×३२७ अध्यास्ते' 'ऽथाधिवसती**त्यधिवासे**' 'सकर्मकाः ॥ ९९ ॥
×३२८ षडमी स्युः' 'अथारोहे आरोहत्यधिरोहति ।'
३३० स्फुरति स्पन्दते **स्पन्दे**' '**चलने** तु चतुष्टयम् ॥ १०० ॥
चलति प्रेङ्खति तथा घट्टते वेल्लतीति च' ।
३३१ 'उत्सेधति तथोन्नह्यत्युच्छ्रयत्यात्मने द्वयम्' ॥ १०१ ॥
३३३ 'क्षोभते क्षुभ्यति **क्षोभे**' '**गमने** ऽञ्चति गच्छति ।
प्रतिष्ठते जिहीते च सरति व्रजतीयते ॥ १०२ ॥
पद्यते याति चरति सर्पत्ययति चञ्चति ।
ऋच्छति प्रवते गाते चलत्येति च टीकते ॥ १०३ ॥
अयते क्रामतीयर्ति क्रिया द्वाविंशतिर्मताः ।
'निर्गच्छति तु निर्याति निष्क्रामति निरेति च ॥ १०४ ॥
३३४ प्रायो **निःसरणार्थाः** स्युर्निःपूर्वा गमनार्थकाः' ।
३३५ 'तदा **त्वागमनार्थाः** स्युर्यद्याङ्पूर्वा भवन्त्यमी' ॥ १०५ ॥
'स्यात्प्रत्यावर्तते प्रत्यायाति व्यावोटतेऽपि च ।
३३६ प्रत्याङ्पुरःसराः **प्रत्यावृत्तौ** स्युर्गमनार्थकाः' ॥ १०६ ॥

३३७ 'अनुपूर्वास्त एव स्युः सर्वेऽनुगमनार्थकाः' ।
३३८ 'अटति स्यान्मृदुगतौ रिङ्गतीङ्गति च त्रयम्' ॥ १०७ ॥
×३३९ 'त्सरति छद्मगमने तथा ढौकत इत्यपि' ।
३४० लङ्घते तु प्लुतगतौ लंघत्युत्फलतीति च ॥ १०८ ॥
३४१ भेदे प्लुतगतेरेव वल्गाति प्लवते द्वयम्' ॥
३४२ 'उड्डीयते तूड्डयते खगतावुत्पतत्यपि ॥ १०९ ॥
३४३ 'धावति द्रवति क्षिप्रगमने जवतीत्यपि' ।
३४४ 'अटाट्यते चंक्रमीति द्वयं भ्रमणिकाविधौ ॥ ११० ॥
३४५ 'तद्भेदे भ्रमति भ्राम्यत्यपि पर्यटतीति च' ।
३४६ 'बंभ्रमीति तदाधिक्ये घूर्णते घूर्णतीति च' ॥ १११ ॥
चंचूर्यते जङ्गमीति पनीपद्यत इत्यपि ।
३४७ यङन्ता यङ्लुगन्ताश्च गत्यर्थाः कुटिले गमे' ॥ ११२ ॥
३४८ 'वलते परिवृत्तौ स्याद्घोटते परिवर्तते' ।
×३५१ 'अग्रे पुरति' 'नीचैस्तु फक्क' 'त्यतति संतते' ॥ ११३ ॥
×३५३ 'कुत्सिते द्राति' 'विकले द्वयं खञ्जति खोडति' ।
×३५५ 'प्रवते' 'वाति वातस्य' 'वहति प्रवहत्यपाम्' ॥ ११४ ॥
×३५७ 'धोरत्युत्तमवाहादेः' 'वत्सस्याटीकते क्रमे' ।
३५८ 'उद्गच्छत्युदये षट् स्युरुज्जिहीत उदीयते ॥ ११५ ॥
उदञ्चत्युदयत्येतावात्मने द्वावुदेति च ।
'गत्यर्थाः प्राय उत्पूर्वा उदयस्याभिधायकाः' ॥ ११६ ॥
३५९ 'उन्मीलत्युन्नमति च मेघाद्यभ्युद्गमे द्वयम्' ।
×३६० 'आक्रम्यते चाक्रमते ज्योतिःकर्तृक उद्गमे' ॥ ११७ ॥
३६१ 'स्त्यायतीति प्रसरति प्रसारे विसरत्यपि' ।
३६२ 'संचारे संचरत्येतत्तृतीयायुक्तमात्मने' ॥ ११८ ॥
३६३ 'स्रंसतेऽधोगतौ भ्रश्यत्यपि भ्रशत इत्यपि ।
३६४ पतत्यपि' 'द्रवादेस्तु क्षरति च्यवते तथा ॥ ११९ ॥
स्कन्दति श्च्योतति तथा स्रवत्यपि गलत्यपि ।

रीयते स्यन्दते चात्र श्चोततीति क्रिया नव' ॥ १२० ॥

३६५ 'विलीयते द्रवति च **कठोरक्षरणे** द्वयम् ।

३६६ '**अस्तंगमे**ऽस्तमयते निम्लोचत्यस्तमेति च' ॥ १२१ ॥

३६७ '**अंतर्द्धाने** तिरोन्तर्म्यामुभे धत्ते दधाति च '।

'अपक्रामत्यपैतीति नश्यत्यपि पलायते ॥ १२२ ॥

३६८ ' प्रायोऽपपूर्वा गत्यर्था **अपयाने** प्रकीर्तिताः' ।

३६९ '**पराङ्मुखत्वे** तु परावर्तते च पराञ्चति' ॥ १२३ ॥

'अतिक्रामत्युच्चरते तथातिचरतीत्यपि ।

३७० अत्येत्युल्लङ्घयत्याद्या धातवः **स्युरतिक्रमे**' ॥ १२४ ॥

३७१ '**निष्कासने** तु निष्क्रामत्यवकर्षति चात्र हि ।

निष्कालयति निःसारयति चेत्यादयः क्रियाः ' ॥ १२५ ॥

x ३७२ '**प्रवासे** तु प्रवसति तथा विवसतीत्यपि ' ।

x ३७३ '**रणे**ऽभिक्रमते शत्रून् प्रत्यभीतिमतो गतौ' ॥ १२६ ॥

x ३७४ '**अभियोगे**ऽभ्यवस्कन्दत्यभियुङ्क्ते इति द्वयम् ।

x ३७५ '**सेनया त्वभियाने** स्यादभिषेणयतीत्यदः ' ॥ १२७ ॥

'संनिकर्षति तु प्रत्यासीदत्यासीदतीत्यपि ।

३७६ परस्मैसंनिकृषते संनिधत्ते च **संनिधौ** ' ॥ १२८ ॥

x. ३७७ '**प्राप्तौ** प्राप्नोति लभते विन्दतेऽनुरुणद्धि च ।

अनुरुन्धे भावयते विन्दत्यासादयत्यपि ' ॥ १२९ ॥

३७८ 'व्याप्नोति व्यश्नुते व्याप्तौ वेवेष्टीत्यात्मनेऽपि च ' ।

पर्याप्नोति तु शक्नोति क्षमते प्रभवत्यपि ॥ १३० ॥

३७९ 'कल्पते पारयति च **सामर्थ्ये**ऽत्र पदानि षट् ' ।

३८० '**उद्यमे** चावगुरते उद्गूरयत इत्यपि ॥ १३१ ॥

उद्यच्छति तथोद्युङ्क्ते स्युः . पञ्चोद्यच्छतेऽपि च ' ।

३८१ '**वेष्टने** वेष्टत इति परिक्षिपति चात्मने ॥ १३२ ॥

परिश्रयति चेति द्वे वेष्टयत्यादयोऽपि च' ॥

३८२ 'निरुणद्धि निगृह्णात्यात्मने च द्वौ **निरोधने**' ॥ १३३ ॥

जयत्याक्रामति तथा धर्षयत्यपि धर्षति ।
त्रिलङ्घयत्यभिभवत्यपि च न्यक्करोति च ॥ १३४ ॥
३८३ तथा विजयते चास्कन्दतीत्यभिभवे नव ।
३८४ 'विशेषयत्यतिशये विशिनष्टि प्रकर्षति ॥ १३५ ॥
+विशेषत्यतिशेते च तथोत्कर्षयतीति च ।
उत्कृष्यते द्वयं कर्मकर्तर्यत्रातिरिच्यते ॥ १३६ ॥
य ×३८५ 'विस्मापयति विस्मेरयति चित्रीयतेऽद्भुते' ।
×३८६ 'धूनने कम्पयत्यत्र तथा वेपयतीति च ॥ १३७ ॥
त्रयं धुनोति धूनोति धुनातीत्यात्मनेऽपि च ॥
धुवत्येवं धूनयति चलयत्यपि चाष्टकम्' ॥ १३८ ॥
×३८७ 'आन्दोलयति तद्भेदे तथा प्रेङ्खोलयत्यपि ।
(तथा) दोलयति (च) प्रेङ्खयति हिन्दोलयत्यपि' ॥ १३९ ॥
×३८८ 'आविध्यति भ्रमयति विघूर्णयति च त्रयम् ।
३८९ 'विलोडयति मथ्नाति गाहते मन्थतीति च ॥ १४० ॥
×३९० 'त्रासने त्रासयत्यत्र भाययत्यपि खेटति' ।
×३९१ 'प्रयोजकाद्भये भीषयते भापयते च वा ॥ १४१ ॥
×३९२ 'तथा कुहयते विस्मापयते चेति तद्विदि' ।
३९३ 'कम्पे तु कम्पते त्वङ्गत्येजतेऽत्र च वेपते' ॥ १४२ ॥
लोलतीति क्रियाः षट् स्युः परिप्लवत इत्यपि' ।
×३९४ 'प्रस्विन्नीभवति स्वेदे तथा प्रस्विद्यतीति च' ॥ १४३ ॥
३९५ 'आहन्ति ताडयति च ताडने त्रासयत्यपि ।
३९६ प्रहरत्यात्मने चाथ' तद्भेदे कुट्टयत्यपि ॥ १४४ ॥
आस्फालयत्यर्दयति तथैवाघट्टयत्यपि' ॥ धातुपाठे नास्ति ।
३९७ 'विध्यति च्छिद्रयत्यत्र वेधे' 'भेदयति त्रयम् ॥ १४५ ॥
आहतेऽकर्मकत्वे स्यात्स्वकीयाङ्गे च कर्मणि' ॥
'युध्यते संप्रहरते संग्रामयत इत्यपि ॥ १४६ ॥
× ३९८ विगृह्णाति विगृह्णीते समरे कलहायते ।

×३९९ 'निध्वानयति **शङ्खादेर्ध्वाने**ऽत्र धमयत्यपि' ॥ १४७ ॥
×४०० '**वीणादे**र्वादयत्यत्र तथा वादयतेऽपि च' ।
क्वणयत्यत्र रणयत्यपि प्रक्वाणयत्यपि' ॥ १४८ ॥
×४०१–४०२ 'क्ष्वेडते **सिंहवन्नादे**' '**बाहुयुद्धे** नियुध्यते' ।
४०३ '**पराक्रमे** वीरयते पराक्रमत इत्यपि ॥ १४९ ॥
ओजायते शूरयते तथा विक्रमतेऽपि च' ॥
×४०४ 'प्रगल्भते **प्रगल्भत्वे** तत्र चोर्जस्वलायते' ॥ १५० ॥
×४०५ 'अरुष्करोत्यात्मनेऽपि व्रणयत्यङ्गचूर्णने' ।
×४०६ 'गोकर्तृकायां हिंसायां प्रस्तुम्पति सुडागमात् ॥ १५१ ॥
हिनस्ति संज्ञपयति सूदते हन्ति तर्दति ।
प्रमापयत्यर्दयते निबर्हयति हिंसति ॥ १५२ ॥
तृणेढि घातयति च शृणात्युज्जासयत्यपि ।
प्रतिष्किरत्यालभते कषते मारयत्यपि ॥ १५३ ॥
कषत्युन्माथयत्यत्र क्षिणोतीत्यात्मनेऽपि च ।
क्षेणोति द्रे विशसति निस्तर्हयति रघ्यति ॥ १५४ ॥
षड्विंशतिः सूदयति **हिंसायां** हिंसयत्यपि' ।
'क्षणोति क्षणुते पुथ्यत्यपि क्रथति तुम्फति ॥ १५५ ॥
४०७ मीनात्युन्नाटयत्याद्या **हिंसायां** विरलोदयाः' ।
×४०८ '**अर्दने** लुम्बयत्यत्र लुम्बत्यर्दत्यपि त्रयम्' ॥ १५६ ॥
४०९ '**पीडने** तु व्यथयति क्लिश्नाति च दुनोति च ।
तपते ग्लापयत्यत्र बाधते पीडयत्यपि ॥ १५७ ॥
धूपायति ग्लपयति तुदति क्लेशयत्यपि ।
दुःखाकरोत्यात्मनेऽपि तुदते खेदयत्यपि ॥ १५८ ॥
दुःखयत्युत्क्रमयति स्यात्कदर्थयतीत्यपि' ।
'भनक्ति त्रोटयति च रुजत्यामर्दयत्यपि ॥ १५९ ॥
×४१० भञ्जयत्यथ' '**तद्भेदे** मोटयत्यपि मोटति ।
×४११ मर्दयत्यत्र मुटति माथयत्यथ' '**पेषणे** ॥ १६० ॥

क्षुणत्ति म्रदते क्षुन्ते मृद्नाति च पिनष्टि च ।
संचूर्णयत्यथ ' ' ध्वंसयति क्षपयतीत्यपि ॥ १६१ ॥
४१३ **नाशने** नाशयति च तिस्रो ' ' ऽथोन्मूलने क्रियाः ।
उन्मूलयत्युत्खनति तथोज्झटयतीति च ' । ॥ १६२ ॥
' उत्पाटयत्युत्खनते षडुद्धरति चात्मने ।
४१४ उलुञ्चतीति **केशादेरुत्पाटनविधौ** क्रियाः ' ॥ १६३ ॥
४१५ ' **द्विधाकृतौ** पाटयति फालयत्यंशुकादिनः ' ।
४१६ ' निष्पीडयति निश्च्योतयति निर्गालयत्यपि ' ॥ १६४ ॥
४१७ ' **वैरशुद्धौ** प्रतिकरोत्यत्र निर्यातयत्यपि ' ।
४१८ ' **भङ्क्ते** प्रसभयत्यत्र पराजयत इत्यपि ' ॥ १६५ ॥
४१९ ' जयत्युत्**कर्षसंप्राप्तौ** द्वयं विजयतेऽपि च ' ।

इति क्षत्रियचेष्टावर्गः ॥

४२० ' **कर्षणे** तु कृषत्यत्र कृषते कर्षतेऽपि च ॥ १६६ ॥
रदत्येवं विलिखति खनत्यपि हलत्यपि ' ।
४२१ ' बीजाकरोत्**युप्तकृतौ** ' ' स्याद्द्वितीयाकरोत्यपि ॥ १६७ ॥
४२२ शम्बाकरोति द्विगुणाकरोति **द्विःकृषौ** त्रयम् ' ।
४२३ ' तृतीयात्रिगुणाभ्यां च करोति **त्रिःकृषौ** मतम् ' ॥ १६८ ॥
' आख्यातानि खनत्यादीन्यूनीयानि चात्मने ' ।
४२४ ' आलोडयति **संगाहे** तथा संगाहतेऽपि च ' ॥ १६९ ॥
४२५ **हलिग्रहे** हलयति हलिरुक्तो महद्धलम् ' ।
४२६ ' वपत्युप्तौ प्रकिरति वपतेऽप्यथ ' ' **रोपणे** ॥ १७० ॥
४२७ ' मूलयत्यपि संरोहयति संरोपयत्यपि ' ॥
४२८ ' **स्थिरतायां** ध्रुवत्यत्र मूलति प्रतितिष्ठति ' ॥ १७१ ॥
४२९ ' **शोषे** तु शुष्यति तथा शुण्ठत्याश्यायतेऽपि च ।
४३० वायतीति च ' ' **सेके** तु सिञ्चत्यार्द्रीकरोति च ॥ १७२ ॥
आत्मनेऽपि द्वये वर्षत्यार्द्रयत्यपि शीकते ।
उनत्ति क्लेदयति च क्लोपयत्युक्षतीति च ' ॥ १७३ ॥

४३१ 'आर्द्रीभवत्यार्द्र**भावे** क्लिद्यति स्तिम्यतीति च' ।
४३२ '**वर्धने** वर्धयत्यत्र बृंहयत्येधयत्यपि' ॥ १७४ ॥
४३३ '**संचये** संबिभर्तीति संचिनोत्यात्मने त्रयम् ।
तथैवोपचिनोत्यत्र संभाण्डयत इत्यपि' ॥ १७५ ॥ ॥
४३४ '**राशीकारे** पुञ्जयति कूटयत्यत्र युग्मकम्' ।
४३५ 'उच्चिनोति शिलत्युञ्छे त्रयमुञ्छयतीत्यपि' ॥ १७६ ॥
४३६ 'अवहन्तीति **वैतुष्यकरणे** कण्डयत्यपि ।
फलीकरोति वितुषीकरोतीत्यात्मने द्वयम् ॥ १७७ ॥
परेति स्यात् पुरापुनात्यात्मनेऽपि प्रस्फोटयति तत्समाः' । प्रस्फोटनं तु शूर्पेऽस्त्री ।
४३७ 'मिमीते मायते **माने** तथा मातीत्यकर्मकम्' ॥ १७८ ॥
४३८ 'तोलयत्यत्र **हेमादिमाने** तुलयतीत्यपि' ।
'पणते दीव्यति तथात्मनेप्यवहरत्यदः ॥ १७९ ॥
४३९ **व्यवहारे**ऽपमयते परिवर्तयतीत्यपि' ।
४४० 'विक्रीणीते निमयतेऽवक्रीणीते च **विक्रये**' ॥ १८० ॥
४४१ 'सत्याकरोत्यात्मनेऽपि तुल्ये सत्यापयत्यपि' ।
४४२ 'क्रीणीते विनिमयते क्रीणा...ते **क्रये** तिस्रः' ॥ १८१ ॥
४४३ 'स्यान्नैपुण्ये निपुणति निष्णाति च दक्षते चात्र'
X४४५ '**अर्जने**ऽर्जत्यर्जयति' '**गणने** गणयत्यपि' ॥ १८२ ॥
४४६ 'कलयत्यपि संख्याति' '**गुणने** गुणयत्यपि । सम्पूर्वस्य स्यात्...प्रयोग नेति न्यासकार
४४७ आहन्तीति द्वयं' X**प्रोञ्छे** प्रोञ्छत्युत्सारयत्यपि' ॥ १८३ ॥
४४८ '**तद्भेदे** लुम्पते लुम्पत्यत्र मार्जति च त्रयम्' ।
X ४४९ '**विभागे** वण्टयत्यत्र विभजत्यात्मनेऽप्यदः ॥ १८४ ॥
विभाजयत्यंशयति वण्टत्यपि च पञ्चकम्' । प
'तिरस्करोत्यपिदधात्यत्र व्यवदधात्यपि ॥ १८५ ॥
पिदधात्यावृणोतीति संवृणोति स्तृणोति च ।
स्तृणातीत्यात्मनेऽप्यष्टौ तथा संगोपयत्यपि' ॥ १८६ ॥
अपवारयति च्छादयति स्थगयतीत्यपि ।

४५१ 'तिरयत्यावृतौ, 'चाथ **निक्षेपे** निक्षिपत्यपि ॥ १८७ ॥
निक्षिपत्यात्मनेऽपि द्वौ तथोपनिदधाति च ।
न्यस्यति प्रतिदत्ते' 'ऽथ निष्क्रयीकुरुते तथा ' ॥ १८८ ॥
स्यात्प्रत्युपकरोत्यत्र निर्ऋणीभवतीति च' ।
४५२ 'प्रत्यर्पयति तु **न्यासार्पणे** निर्यातयत्यपि' ॥ १८९ ॥
'अपेक्षतेऽभ्यर्थयते वनुतेऽर्दति नाथति ।
४५३ '**याच्ञायां** भिक्षते मार्गयते याचति याचते' ॥ १९० ॥
'मार्गत्यन्विच्छति गवेषयत्यन्विष्यतीति च ।
अन्वेषते मार्गयति विचिनोत्यात्मनेऽप्यदः ॥ १९१ ॥
४५४ **अन्वेषणे** मृगयते मृग्यतीति नव क्रियाः' । कण्ड्वादिः
४५५ '**दोहानुकूल्ये** दुग्धे गोः' 'प्रस्नुते च स्वयं **स्रवे**' ॥ १९२ ॥
x ४५६ ' दोग्धि दुग्धे त्रयमिदं प्रपूरयति **पूरणे**' ।
x ४५७ ' स्नवे तु स्रौत्यथो' ' यौति विप्रयुङ्क्ते वियौति च ॥ १९३ ॥
४५८ वियोजयति विश्लेषयति चात्र **वियोजने** ।
वियुज्यते विघटते तथा विश्लिष्यतीति च ॥ १९४ ॥
विच्छिद्यते द्वयं कर्मकर्तरि व्यतिरिच्यते' ।
४५९ '**मिश्रणे** मिश्रयत्यत्र तथा संयोजयत्यपि ॥ १९५ ॥
प्रकारार्थे प्रकारं वचन। क्षयत्यत्र संमेलयति च्छुरयतीत्यपि ।
संयुनक्ति च सप्तात्र क्रियाः संघट्टयत्यपि' ॥ १९६ ॥
संयुज्यतेऽतिसंयौति संपृणक्त्यात्मनेऽपि च ।
संभिद्यते कर्मकर्तर्यत्र संसृज्यतीत्यदः ॥ १९७ ॥ दिवादि रुधादि आत्मनेपदी
४६० 'संबध्नाति मिलत्यत्र संगच्छति च संगतौ ' ।
विना कर्मात्मने चात्र तथा संनिपतत्यपि ॥ १९८ ॥
उपसीदत्युपनमत्यत्र स्यादुपकण्ठते' ।
४६१ **तद्भेदे** समवैतीति सचते चासजत्यपि ॥ १९९ ॥
व्यतिषज्यत इत्येतत्पदं स्यात्कर्मकर्तरि, ।
उत्फणत्युच्छलति च तथोद्रिच्यत इत्यपि ॥ २०० ॥

छुर् to besmear = Mālati. 9.30.

४६२ 'उत्सिच्यते तथोत्सेके द्वितयं कर्मकर्तरि' ।
४६३ '**उत्क्षेपणे** तूलयति तथोत्क्षिपति चात्मने ॥ २०१ ॥
उदस्यत्युद्धरति च चत्वार्युत्तम्भयत्यपि ।
४६४ '**आनीता**वानयत्येतदाहरत्यपि चात्मने ॥ २०२ ॥
'संमार्जयति संमार्ष्टि तथा परिसमूहति ।
४६५ 'आत्मनेऽपि च **संमार्गे**' 'उपदेग्ध्युपलिम्पति' ॥ २०३ ॥
४६६ 'आत्मनेऽपि पदद्वन्द्वं गोमयत्युपलेपने' ।
४६७ **संदीपने** ज्वलयति तथा संदीपयत्यपि ॥ २०४ ॥
'उद्द्योतयति संधुक्षयति च ज्वालयत्यपि' ।
४६८ 'पाके तु रन्धयत्यत्र पचतीत्यात्मनेऽप्युभे ॥ २०५ ॥
अधिश्रयति च श्राति श्रपयत्यपि रध्यति ।
रध्यते पच्यते कर्मकर्तृकेऽत्र च राध्यति' ॥ २०६ ॥
४६९ 'भर्जते **पाकभेदे** स्यात्त्रयं भृज्जति भृज्जते' ।
४७० 'शूलाकरोत्यात्मनेऽपि **शूलपाके** पदं मतम्' ॥ २०७ ॥
४७१ '**द्रवीकृतौ** लीनयति लयति द्रावयत्यपि ।
लालयत्यपि वा लाययति लापयतीत्यपि' ॥ २०८ ॥
४७३ 'संदधात्यात्मने चाभिषुणोत्य**भिषवे** द्वयम्' ।
४७४ स्वदते रोचते **रुच्यां**' '**संस्कृतौ** संस्करोत्यदः ॥ २०९ ॥
४७५ आत्मने' **प्रतियत्ने** तु स्यादुपस्कुरुते पदम् ।

इति वैश्यक्रियावर्गः ॥

४७६ 'आत्मने वयति व्यूतावूयते' 'ऽथ विषीव्यति ॥ २१० ॥
४७७ तथा निषीव्यति **स्यूतौ** परिषीव्यति सीव्यति' ।
'तक्षति श्यति तक्ष्णोति कृश्यति ह्रसयत्यपि ॥ २११ ॥
४७८ **तक्षणे** त्वक्षति तथा परिवासयतीत्यपि' ।
४८० **उल्लेख** उल्लिखत्येकम्' '**उत्कीर्णौ** तूत्किरत्यदः' ॥ २१२ ॥
४८१ 'संक्ष्णुते **तीक्ष्णकरणे** क्ष्णौति चोत्तेजयत्यपि ।

निशिनोति निशीशांसत्यात्मनेऽपि पदद्वयम् ॥ २१३ ॥
४८२ **छेदने** कृन्तति च्छिन्त्ते च्छिनत्ति च्छेदयत्यपि ।
४८३ छ्यति बर्धयतीत्यत्र वृश्चतीत्यथ' **'तद्विदि** ॥ २१४ ॥
चोटयत्यत्र चुटति च्छुटति च्छोटयत्यपि' ।
४८४ 'प्रायो लुनीते **धान्यादेश्छेदे** दाति लुनाति च ॥ २१५ ॥
४८५ त्रुटति त्रुटयति **च्छेदे** च्छिद्यते कर्मकर्तृके' ।
४८६ 'भिन्त्ते विदारयति च भिनत्ति च **विदारणे** ॥ २१६ ॥
आखण्डयत्यपि स्फोटयति भेदयति द्यति' ।
४८७ 'परीक्षते निकषते **शुद्धत्वादिविनिर्णये**' ॥ २१७ ॥
४८८ प्लोषति प्लुष्यति दहत्योषति ज्वलयत्यपि' ।
४८९ 'मुष्णाति चोरयत्यत्र लुण्ठयत्यपि **मोषणे** ॥ २१८ ॥
आत्मने चापि हरति म्लोचत्यत्र च लुंटति' ।
४९० उल्लुण्ठत्याच्छिनत्तीति द्वयमेतद्बलाद्धृतौ' ॥ २१९ ॥
४९१ 'प्रसहत्यात्मनेऽप्यत्र हठतीति **बलात्कृतौ** ।
४९२ 'निष्कुष्णाति तु **निष्कर्षे** तथा निष्कर्षतीत्यपि ॥ २२० ॥
×४९३ स्यान्निष्कुलाकरोत्येतदात्मने' 'ऽत्र तु **सव्यथे** ।
× द्वे निष्पत्रासपत्राभ्यां करोति कुरुते पदे' ॥ २२१ ॥
×४९४ 'लक्षयत्यङ्कयत्यत्र लाञ्छतीति च **लक्षणे**' ।
'संदानयति बध्नाति तथा संद्यति कीलति ॥ २२२ ॥
नह्यतीत्यात्मने त्रीणि संयच्छति शिनोति च ।
×४९६ पाशयत्यपि **बन्धे**' 'ऽथ विपाशयति **मोचने** ॥ २२३ ॥
४९७ विमोचयत्यथ' **'स्तंभे** स्तम्भते स्कंभते तथा' ।
४९८ 'अथ **स्तब्धीकृतौ** स्तुंभयति स्कंभयतीत्यपि' ॥ २२४ ॥
४९९ 'प्रतिबध्नाति च तथा **विघ्ने** प्रत्यर्थयत्यदः ।
तथा विहन्त्यंतरेति प्रत्यूहत्यात्मनेऽपि च ॥ २२५ ॥
विघ्नयत्यंतरयति' 'प्रत्यवैति तु दुष्यति ।
५०० दुष्करोत्यघयत्यत्र **दुष्कृते** पंकयत्यपि' ॥ २२६ ॥

५०१ '**संततौ** संतनोतीति तथा संतनुतेऽपि च ।
अत्र संत्रायते संतानयतीति चतुष्टयम् ॥ २२७ ॥ सन्तायते इति पाठः।

इति शूद्रक्रियावर्गः ॥

इति प्रयुक्ताख्यातमञ्जर्यां द्वितीयः काण्डः ॥ २ ॥

प्रकीर्णकसनाद्यन्तनानार्थास्तु तृतीयके ।
अकर्मकाश्च काण्डेऽस्मिन्वर्गाश्चत्वार ईरिताः ॥ १ ॥
यानि पूर्वमसंगत्या नैवाख्यातपदानि ह ।
आख्यातानि प्रवक्ष्यन्ते तानि वर्गेऽत्र कानिचित् ॥ २ ॥
५०२ 'प्रभाति व्युच्छति **व्युष्टे** प्रत्यूषति विभाति च ।'
५०३ 'अवदायति **शुक्लत्वे** श्वतते च क्रियाद्वयम्' ॥ ३ ॥ दैप् शोधने
'रज्यति त्रीणि रजति लोहितायति चात्मने ।
५०५ शोणतीति च **रक्तिम्नि**' '**हरित्वे** हरितायति' ॥ ४ ॥
'नीलायते नीलति च तथा श्यामायते पदम्' ।
५०६ '**वृष्टिरोधे**ऽवगृह्णाति तथावस्कन्दति द्वयम्' ॥ ५ ॥
५०७ '**सूर्येन्दुग्रहणे** तूपप्लवते चोपरज्यति' ।
५०९ 'उत्कोचयति **तूत्कोचे**' 'दरिद्राति तु **दुर्गतौ**' ॥ ६ ॥
५१० '**व्यभिचारे** व्यभिचरत्यन्यथा भवतीत्यपि' ।
५११ **दूरीकृतौ** दवयति विप्रकर्षयतीत्यपि' ॥ ७ ॥
५१२ 'द्राघयत्यायमयति स्याद्दी**र्घीकरणे** द्वयम्' ।
५१३ '**उद्वासे** तूद्वसत्यत्र तथोच्छिन्नीभवत्यपि ॥ ८ ॥ छिद्०
५१४ उत्सीदत्युज्जटति च' '**शेषे** तु परिशिष्यते ।
अत्रावशिष्यत इति द्वितयं कर्मकर्तरि' ॥ ९ ॥
५१५ '**संघाते** पिण्डयत्यत्र स्त्यायत्यपि समूहति' ।
५१७ 'कण्डूयति तु **कण्डूतौ**' '**घृष्टौ** कर्षति घर्षति' ॥ १० ॥
५१८ 'उपसंहरतीति स्यात्तथा निगमयत्यपि ॥

इति प्रकीर्णवर्गः ॥ 3 only on this page.

धातोस्तुमर्थादिच्छायां सनि रूपं बुभूषति ॥ ११ ॥
इचिच्छिषत इत्यादि पूर्ववच्चात्मनेपदम् ।
नाम्नो मान्ताव्ययान्यस्मात्काम्येयिनि च कर्मणः ॥ १२ ॥
आत्मनस्तत्तदिच्छायामर्थे स्यातामुभे क्रिये ।
पुत्रकाम्यति पुत्रीयत्यृकाम्यत्यृच्यतीति दिक् ॥ १३ ॥
एवं कर्मण आचार आधार उपमार्थकात् ।
यथा पुत्रीयति च्छात्रं मञ्चे सौधीयतीति दिक् ॥ १४ ॥
'उपमानात्तथा कर्तुराचारार्थे क्रियाद्वयम् ।
आये लोपेऽस्य च यथा 'गर्दभोऽश्वायतेऽश्वति' ॥ १५ ॥
'स ओजोप्सरसोर्नित्यं पयआदेश्च वा सलुक् ।
कन्याप्सरायते चौजायते हि कं पयायते ॥ १६ ॥
पयस्यते तथाऽन्यस्मात्सलोपे वा दिगूह्यताम्' ।
'भृशादेश्च भवत्यर्थेऽच्व्यर्थे रूपं भृशायते ॥ १७ ॥
सुमनायत इत्यन्यदूह्यं व्यञ्जनलोपतः ॥
सुमना उन्मना ओजश्चपलः पण्डितः शुचिः ॥ १८ ॥
मन्दभद्रोत्सुका नीलशीघ्राद्याश्च भृशादयः ।
'तत्रैव लोहितादेः स्याद्विकल्पेनात्मने पदम् ॥ १९ ॥
लोहितायति पूर्वो दिक् सूर्योऽयं लोहितायते ।
लोहितःश्यामजिह्मौ च गर्वो दुःखं सुखं कृपा ॥ २० ॥
मूर्छा निद्रा च करुणा हर्षाद्या लोहितादयः' ।
पापार्थक्रमणे कष्टादिभ्यः कष्टायतेमुखाः ॥ २१ ॥
बाष्पोष्मफेनधूमादुद्वान्तौ बाष्पायतेमुखाः' ।
'सुखादेरनुभूत्यर्थे शब्दाः सुखायतेमुखाः' ॥ २२ ॥
सुखदुःखास्रकृपणकरुणालीककृत्स्नवत् ।
प्रतिपाद्यं च विद्वद्भिः सुखादिकमुदीरितम् ॥ २३ ॥
'शब्दादिभ्यः कृतौ शब्दायते वैरायतेमुखाः ।
शब्दो वैरं च कलहमेघवेगाभ्रदुर्दिनम् ॥ २४ ।

राका–सुदिन–नीहारादयः शब्दादयः स्मृताः ’ ।
कण्ड्वादेस्तत्र कण्डूयत्यात्मनेऽपि ह्वणीयते ॥ २९ ॥
असूयतीत्यादिकं च पूर्वं किंचित्प्रदर्शितम् ।
व्यञ्जनादेर्भृशे पौनःपुन्ये चैकस्वरात्क्रियाः ॥ २६ ॥
बोभूयतेमुखा धातोर्भृशे नैव शुभे रुचेः ।
बहुलं लुकि तत्रापि बोभवीत्यादिका मताः ॥ २७ ॥
गत्यर्थेभ्यश्च कौटिल्ये, लुपादेर्भावगर्हणे ।
तेन जङ्गम्यते लोलुप्यत इत्यादिकं भवेत् ॥ २८ ॥
प्रयोजकस्य व्यापारे धातोरिणि कृते सति ।
भावयत्यादि तत्रोह्यमिणन्ताच्चात्मनेपदम् ॥ २९ ॥
‘ तत्करोति तदाचष्टे’ इत्यर्थे इति लिङ्गतः ।
बटुं मुण्डयति क्षेमयतीत्याद्याः क्रिया मताः ॥ ३० ॥
अन्यतोपि व्रतश्लोकवीणासेनादिनामतः ।
भवन्ति तत्तदर्थेषु व्रतयत्यादयः क्रियाः ॥ ३१ ॥
सत्यवेदार्थतस्त्वापिः स्यात्सत्यापयतीति दिक् ।

इति सनादिवर्गः ॥

अथोच्यन्तेऽत्र नानार्थाः ‘ सत्तायां **भवति** क्रिया ॥ ३२ ॥
आप्तौ जन्मनि च क्वापि प्राकट्येऽप्युद्भवत्यसौ ।
‘ साहित्ये संभवे च स्यात्क्रिया **संभवती**त्यसौ ’ ॥ ३३ ॥
‘आद्योपलम्भे सामर्थ्ये **प्रभवत्यपि**’ ‘वैभवे ।
व्याप्तौ च स्याद्विभवति’ ‘मानसे च **जपत्यदः**’ ॥ ३४ ॥
‘याच्ञोपतापैश्वर्येषु नाथत्याशिषि **नाथते** ’ ।
‘स्तवेऽभिवादने चापि वन्दते **ह्लादते** पुनः ॥ ३५ ॥
ह्लादे शैत्ये च’ ‘संक्लेशहिंसयोः **क्नुयती**त्यदः ’ ।
याच्ञाहिंसागतिष्व**र्दत्य** ’ थ ‘**क्रन्दति** ’ रोदने ॥ ३६ ॥
आह्वाने ’ ‘**लङ्घते** तु स्यादुपवासे गतावपि ’ ।
‘ कम्पने **त्वङ्गति** गतौ’ ‘याच्ञागत्योस्तथा**श्वते**’ ॥ ३७ ॥

'तयोश्च पूजने **चाञ्चत्यथ**' 'मोहे समुच्छ्रये ।
मूर्छतीत्यथ ' 'कौटिल्ये स्वल्पीभावे च **कुञ्चति** ' ॥ ३८ ॥
' शब्दे **गर्जति** भादे च' '**हिण्डते**ऽनादरे गतौ ' ।
'**कटत्या**वृतिगत्योः' 'स्याच्छ**ट्ती**त्यवसादने ॥ ३९ ॥
तथा विशरणे' 'दानदययो**र्दयते** पदम् ' ।
' **परिप्लवत** इत्येतच्चपले लाघवेऽपि च ' ॥ ४० ॥
'**पूयते** स्याद्विशरणे दुर्गन्धे' '**क्नूयते** त्विह ॥
उन्दे शब्दे' 'स्फीततायां पालने चापि **तायते** ' ॥ ४१ ॥
' **क्रम्यते क्रमते** स्यातां तायनोत्साहवृत्तिषु ' ॥
'गतौ जग्धौ च **चरति** ' 'निष्पत्तौ च **फलत्यदः** ॥ ४२ ॥
तथा विशरणे चाथ' ' **कलते** शब्दसंख्ययोः ' ॥
' **जयत्य**रिपराभूतौ स्यादुत्कर्षेऽप्यकर्मकः ' ॥ ४३ ॥
' **अवत्य**ष्टादशार्थे च प्रायः प्रीणनरक्षयोः ' ॥
' स्यान्मौण्ड्येज्योपनयनव्रतादेशेषु **दीक्षते** ' ॥ ४४ ॥
संदीपने जीवने च **धुक्षते** ' '**शिक्षते** पुनः ॥
ज्ञीप्साविद्याग्रहणयोः' 'दीप्तौ स्वादे च **रोचते** ' ॥ ४५ ॥
' **कासते** करुजे शब्दे दीप्तौ चायं प्रयोगतः ' ॥
गतौ कम्पे च **चलति**' ' हर्षे तु **मदयत्यदः** ॥ ४६ ॥
ग्लेपने चाथ' ' फूत्कारे **क्रोशत्या**ह्वानरोदने ॥
शिक्षणे क्षपणे चापि क्रिया **विनयती**त्यसौ ॥ ४७ ॥
अवसादे विशरणे **सीदती**त्यथ' '**धावति** ।
गतिशुद्ध्योः' '**मेधती**ति मेधाहिंसनसंगमे ' ॥ ४८ ॥
' मिथ्याज्ञाने घूर्णने च **भ्रमति भ्राम्यती**त्युभे ।
'**ह्वयते** स्पर्धने हूतौ' '**चायती**क्षणपूजयोः' ॥ ४९ ॥
' **वहति** प्रापणस्पन्दधृतिष्वथ' '**धमत्यदः** ।

निःस्वनाननफूत्कृत्योः ' '**वपत्युप्तौ** च मुण्डने' ॥ ९० ॥
'प्लवे**तरत्यु**त्तरणे' '**क्षरती**ति स्रवे गतौ ।
'गतौ **स्कन्दति** शोषे च स्पन्दे ' 'चाथमरुद्गतौ ॥ ९१ ॥
पावित्र्ये **पवते** ' 'हिंसाघर्षयोस्तु **कशत्यदः** ' ।

इति भ्वादिः ॥

'पीडनेऽप्युप**हन्त्ये**तदशुचीकरणेऽपि च' ॥ ९२ ॥
'मिश्रणेऽमिश्रणे **यौति**' '**सौति** तु प्रसवैश्वययोः' ।
'ज्ञानविश्वासयोः **प्रत्येत्य**' '**ध्येत्यभि**गमे स्मृतौ' ॥ ९३ ॥

इत्यदादिः ॥

'**पिपर्ति** पूरणे त्राणे' '**बिभर्ति** भृतिपोषयोः ।
दधाति ' चाथ' विश्वासस्पृहयोः **श्रद्दधात्यदः**' ॥ ९४ ॥
'संकल्पे वञ्चने च स्या**दभिसंदधत** इत्यपि ' ।
' **अनुसंधत्त** इत्येतद्विचारप्रत्यभिज्ञयोः ' ॥ ९५ ॥

इति जुहोत्यादिः ॥

'विजिगीषाद्युतिक्रीडागतिस्तुतिषु **दीव्यति** ' ।
'संराद्धिहिंसयो**रध्यत्य**' 'ङ्गीकारे तु संविदि ॥ ९६ ॥
प्रतिपद्यत इत्येतद्' ' दर्पे हर्षे च **माद्यति** ।
क्षीबत्वे' ' चाथ हर्षे च गर्वितत्वे च **दृप्यति**' ॥ ९७ ॥

इति दिवादिः ॥

'पीडने मन्थने चात्र संधानेऽ**भिषुणो**त्यदः ' ।
'गतिवृद्ध्यो**र्हिनोतीति**' '**कृणोति** कृतिहिंसयोः' ॥ ९८ ॥

इति स्वादिः ॥

'ऊर्युर्यूररीभ्यश्च **करोति कुरुते** पदे ।
विस्ताराङ्गीकरणयोः ' ' विक्रियायां त्वकर्मकम् ॥ ९९ ॥
पदं **विकुरुते** शब्दकर्मकार्थे च संमतम् ।

इति तनादिः ॥

अनक्ति म्रक्षणे व्यक्तौ' '**विनक्ति** चलने भये' ॥ ६० ॥
'सुरते चोपभोगे च **संभुङ्क्त** इति कीर्तितम्' ।

इति रुधादिः ॥

'**शृणाति** मिश्रणे पाके' '**प्रीणाति** त्राणपूरणे' ॥ ६१ ॥
'**गृह्णात्ये**तदुपादाने ज्ञाने **गृह्णीत** इत्यपि' ।
अवष्टभ्नाति तु प्रोक्तमन्तिकालम्बनार्थयोः ॥ ६२ ॥

इति क्र्यादिः ॥

'**अङ्कय**त्यंकने दृष्टौ' 'गतौ **वाजयती**त्यदः ।
शरसंस्करणे' चाथ 'मारणज्ञापनादिषु ॥ ६३ ॥
ज्ञपयत्यथ' 'भूषायां प्रमोदे **मण्डयत्यदः**' ।
'छेदने पूरणे चापि पदं **वर्धयती**त्यदः ॥ ६४ ॥
भेदे' 'निमन्त्रणाहूत्योरामन्त्रयत इत्यदः' ।
निर्यातयति वैरस्य शुद्धौ न्यासार्पणे तथा ॥ ६५ ॥
'वर्णक्रियागुणोक्त्योस्तु **वर्णयत्यथ**' 'जीवने ।
बले चोर्जत्यू**र्जयति**' ।

इति चुरादिः ॥

पदं **व्रतयती**त्यदः ॥ ६६ ॥
भोजने तन्निवृत्तौच'

इति नामधातुः ॥

'ह्रीरुषोस्तु **ह्रिणीयते**' ।
वल्गूयति तु माधुर्ये पूजने च प्रकीर्तितम् ॥ ६७ ॥

इति कंड्वादिः ॥

इत्यनेकार्थवर्गः ।

सकर्मकोप्यकर्मा स्याद्विवक्षा चेन्न कर्मणः ।
काप्यकर्मापि कर्माढ्यो भावनायां भवेदिह ॥ ६८ ॥

अतः स्यान्नातिनैयत्यमकर्मकसकर्मणोः ।
धातवोऽथापि लिख्यन्ते प्रायो ये स्युरकर्मकाः ॥ ६९ ॥
सत्तायामुदये स्नेहे मोहस्नानविशुद्धिषु ।
शयनाशनलज्जासु जीवने मरणे क्रुधि ॥ ७० ॥
त्वरायां क्रीडने नृत्ये रोदनस्थितिदीप्तिषु ।
भये स्पन्दे च संदेहे रोषस्पर्धाक्षयेष्वपि ॥ ७१ ॥
मदोद्वेगप्रकम्पेषु व्यथाजागरवृद्धिषु ।
जरायां स्वेदनोत्पत्त्योर्मूत्रणे ह्रदने तथा ॥ ७२ ॥
विकासे नीलने ह्रासे नाशस्फूर्तिसमृद्धिषु ।
तोषे दोषे विरागे च विषादोन्मादसिद्धिषु ॥ ७३ ॥
प्रभातस्तम्भदम्भेषु शुक्लिमादिगुणेषु च ।
ध्वाने क्लीवे दरिद्रत्वे ग्लानिगर्वश्रमेष्वपि ॥ ७४ ॥
क्षोभादिषु तथार्थेषु धातवः स्युरकर्मकाः ।
आय्यन्ता लोहिताद्याश्च तथा ये नामधातवः ॥ ७५ ॥
आत्मनस्तत्तदिच्छार्था भवेयुस्तेऽप्यकर्मकाः ।
अर्थैक्येऽप्यर्थभेदेऽपि स्वयमेव द्विधा स्थितिम् ॥ ७६ ॥
एकः क्वचिद्व्रजेद्धातुरुपसर्गवशात्तथा ।
यथा कुम्भात्क्षरत्यम्भो, मदं क्षरति कुञ्जरः ॥ ७७ ॥
'जयतीश्वर उत्कर्षे' जयत्यभिभवे रिपुम् ।
"निखिलं वेत्ति गोविन्दः" संवित्ते माधवो यथा ॥ ७८ ॥
"वृन्दावने वसत्यस्मिन्" ' हरिरावसति व्रजम् ' ।
धात्वर्थं धावते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते ॥ ७९ ॥
तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते ।
दुह्याद्या नीवहाद्याश्च धातवो ये द्विकर्मकाः ॥ ८० ॥
ते विस्तरभयादत्र ग्रन्थे विलिखिता नहि ।

अत्रात्मने पदादेस्तु प्रक्रिया नहि कीर्तिता ॥ ८१ ॥
तनस्ततो व्याकरणाद्विज्ञेया सा विचक्षणैः ।
मुदा यथार्थनाम्नीयं कविसारङ्गरङ्गदा ।
सेव्यतां कोविदगणैः प्रयुक्ताख्यातमञ्जरी ॥ १ ॥

इत्यकर्मकवर्गः ।

इति प्रयुक्ताख्यातमञ्जर्यां तृतीयः काण्डः ॥ ३ ॥

संपूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

श्रीः ।

श्लोकयोजनिकोपायः ।

बालमित्रप्रबोधाय नत्वा रामं सलक्ष्मणम् ।
श्लोकयोजनिकोपायं रघुरामस्तनोम्यहम् ॥ १ ॥
युष्मदस्मत्प्रयोगाभ्यां भिन्नं नामाभिधीयते ।
नाम युष्मत्तथा चास्मत्कर्तृरीतिरितीयती ॥ २ ॥
आद्यमध्योत्तमैः पुंभिर्योजनीया प्रयत्नतः ।
नामकर्तरि चाद्यस्य क्रियाः पुंसः प्रयुज्यते ॥ ३ ॥
युष्मत्कर्तरि मध्यस्य पुंसः क्रियापदं भवेत् ।
अस्मत्कर्त्ता यदा च स्यादुत्तमस्य क्रियापदम् ॥ ४ ॥
एकद्विबहुवाक्यस्थः कर्त्ता सर्वत्र गीयते ।
एकद्विबहुवाक्यस्था क्रिया योज्या तथा तथा ॥ ५ ॥
क्वचित्क्रियापदं न स्यात्कर्तृसत्त्वे तदाहरेत् ।
क्वचित्कर्तृपदासत्त्वे क्रियासत्त्वे तदाहरेत् ॥ ६ ॥
प्रथमान्तो यदा कर्ता प्रत्ययस्तूक्तकर्तृकः ।
समप्रत्ययका तत्र द्वितीयाऽनुक्तकर्मणि ॥ ७ ॥
प्रथमान्तं यदा कर्म प्रत्ययस्तूक्तकर्मकः ।
समप्रत्ययकं तत्र तृतीयाऽनुक्तकर्तरि ॥ ८ ॥

---

१ कर्ता सर्वत्र 'क्वचिदेकवचनान्तः, क्वचिद्द्विवचनान्तः, क्वचिद्बहुवचनान्तः' इत्येवमेव भवति यत्र यद्वचनान्तः कर्ता भवेत्, तत्र तद्वचनान्तमेव क्रियापदम् योज्यम् । २ क्रियापदम् । ३ कर्तृपदम् । ४ समानवचनका । ५ समानवचनकम् ॥

कर्तृकर्मक्रियास्तावच्छ्लोके योज्यास्ततः परम् ।
किमो रूपं पुरस्कृत्य तृतीयादि नियोजयेत् ॥ ९ ॥
ल्यबन्तं च तुमन्तं च क्त्वान्तं कर्मविभूषितम् '
अन्वयस्थपदानां च यथालिङ्गं विशेषणम् ॥ १० ॥
यथाविभक्ति वाक्यं च बालानां हितसिद्धये ।
रघुरामकृता ह्येताः कारिका दश सैकिकाः ॥ ११ ॥

इति श्रीमाधवाश्रमकृपापात्ररघुरामकृता एकादश कारिकाः समाप्ताः ॥

---

१ यथाऽत्रैव प्रथमश्लोके 'अहम्' इत्यस्मत्कर्ता प्रथमैकवचनान्तः, तत्समानवचनमेव उत्तमपुरुषैकवचनान्तम् 'तनोमि' इति क्रियापदम् । 'श्लोकयोजनिकोपायम्' इति कर्म । ततश्च 'अहं श्लोकयोजनिकोपायम् तनोमि' इति कर्तृकर्मक्रियान्वयमुक्त्वा 'कोहम्–रघुरामः' कस्मै प्रयोजनाय बालमित्रप्रबोधाय' 'किं कृत्वा–रामं नत्वा' 'कथंभूतं' रामम्–सलक्ष्मणम्' इत्येवं किम्शब्दयोजनया शङ्कामुत्थाप्य चतुर्थ्यन्त-कर्मविभूषितक्त्वान्त–कर्मविशेषण–योजना कार्या इति समुदितार्थः वेदाः प्रमाणम्' मैथिली तस्य दाराः' इत्यादौ नियतलिङ्गनियतवचनस्थले तु यथालिङ्गम्, यथाविभक्ति' इत्यस्य बाध एव ॥

पुस्तक मिलनेका ठिकाना–
खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेङ्कटेश्वर" छापाखाना–बंबई.